

KELETKUTATÁS

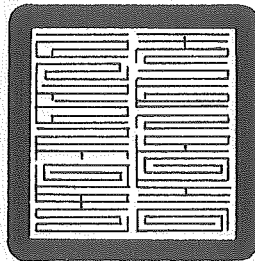
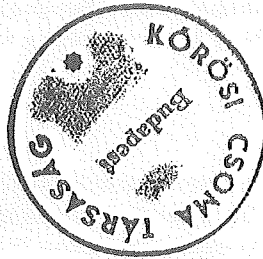
Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság – Megjelenik évente kétszer
1986 tavasz

szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

**BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ és EGYED ALÍZ**

közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Kakuk Zsuzsa, Az Olvasóhoz	3
Ecsedy Ildikó, Az „újév fája” és más ősi samanisztikus kultuszok nyomai Kínában	4
Sárközi Alice, Mongol „képregény” Molon szerzetes pokoljárásáról	16
Vásáry István, Az ujjur írásbeliség az Arany Hordában és a Timuridáknál	38
Tardy Lajos, Heinrich Brenner az altaji, a finnugor és a kaukázusi népekről (1723)	48
Mándoky Kongur István, <i>Jenő</i> és <i>Yänây</i>	70
Bethlenfalvy Géza, Csoma dokumentumok indiai levéltárakban	75
Józsa Sándor, 30 év után újra kínai egyetemeken	82

SZEMLE

Könyvek

Sza-szkja Pandita Kun-dga'rgyal-mchan, *A bölcsesség kincsestára* (Bethlenfalvy Géza) 88 – Goldziher Ignác, *Napló* (Iványi Tamás) 90 – Gáthy Vera, *A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában; Uő., Államigazgatás a gyarmati és független Indiában* (Renner Zsuzsanna) 94 – *Kultúrák sorsa a fejlődő világban* 97 – *Kína kultúrája Magyarországon* 98

Konferenciák

IV. Nemzetközi tibetológiai szeminárium (Uray Géza) 99 – V. Eposz szimpozion (U. Kőhalmi Katalin) 102 – 28. Állandó nemzetközi altajista konferencia (Csáki Éva) 104 – V. Nemzetközi turkológiai kongresszus (Fodor Pál) 106 – IV. Össz-szövetségi turkológiai konferencia (Vásáry István) 111

Kiállítások

Egyiptomi kiállítás (Fábián Zoltán Imre) 113 – Szkiták aranya (Szabó Miklós) 114 – A kunok emléke Magyarországon (Baski Imre) 116 – Ázsiai nyeregtakarók (Farkasvölgyi Zsuzsa) 120

Krónika (Dávid Géza)	121
A Kőrösi Csoma Társaság vezetősége és választmánya	126
Angol nyelvű összefoglalók	127

A borítón: Öszvér- vagy szarvasfej alakú rúdvégdísz. Bronz. Kelermesz (Kubánvidék), I. kurgán. I. e. 7. század vége.

Az Olvasóhoz

A magyar orientalisztika sajátos arculatát a magyar nép és nyelv eredetének a keleti népek és nyelvek felé vezető szálaival és a magyar történelemben szinte folyamatosan jelenlévő keleti kapcsolatok alakították ki. Ezért vált orientalisztikánk alapjává a turkológia, amihez szervesen kapcsolódva alakult ki az altajisztika, a mongolisztika és Belső-Ázsia kutatás. De többé kevésbé a központi témához kapcsolódnak az orientalisztika távolabbi területei is, mint a mandzsu-tunguz filológia, tibetisztika, sinológia, arabisztika, iranisztika, armenisztika, kaukázológia. S másfél százados török hódoltság hozta létre a turkológia nálunk virágzó legrégebbi ágát, az oszmanológiát. E sajátos magyar kapcsolatrendszer következtében az orientalisztika – akárcsak a magyar történelem vagy irodalom – szinte nemzeti stúdiummá lett nálunk. Ugyanakkor, a mai Kelettel való kapcsolataink felkeltették az érdeklődést más keleti népek és kultúrák iránt is, mint pl. a japán, vietnámi, indiai stb. kultúra.

Az orientalisztikai érdeklődés nemcsak a tudomány és a tudósok világában, hanem össznépi szinten is jelentkezik. A MTA felügyelete alatt működő Körösi Csoma Társaság van hivatva a két szint összekapcsolására. A Társaság felolvasó ülései, rendezvénysorozatai orientalista szakembereink legfontosabb tudományos fórumai, egyúttal az érdeklődők számára is lehetővé teszik a problémák és eredmények megismerését. A szóbeli megnyilvánulás mellett azonban egyre sürgetőbben jelentkezett az írásos közlés igénye.

1973-ban meg is indult a „Keletkutatás” című, évkönyv jellegű kiadvány, de a negyedik kötet után leállt a sorozat. Pedig ezek a kötetek népszerűek voltak, és híven tükrözték a magyar orientalisztika sokrétűségét. Az 1973-as és 1975-ös kötet az orientalisztika különböző területeiről közölt tanulmányokat, az 1974-es kötet társaságunk elnökét, az akkor 60 éves Czeglédy Károlyt ünnepeelve részben iszlamológiai és arabisztikai cikkeket, részben a magyar őstörténethez kapcsolódó tanulmányokat közölt, míg az 1976/77-es, utolsó kötet a keleti népek színes irodalmából nyújtott egy kis ízelítőt.

Tíz éves kihagyás után indítjuk újtárá a „Keletkutatás” újabb számait. Célunk változatlanul a magyar orientalisztikai kutatások eredményeinek bemutatása, mindenki számára hozzáférhetően, magyar nyelven írva. Itthoni szerzők mellett helyet biztosítunk külföldi szerzők magyar témákat érintő, magyar nyelvű tanulmányainak. A cikkek rövid, angol nyelvű kivonatával külföldi kollégáinkat akarjuk tájékoztatni működésünkről. A tudományos cikkek mellett foglalkozunk tudományos és kulturális életünk aktuális orientalisztikai eseményeivel: ismertetjük a megjelent műveket, beszámolunk a hazai és külföldi kongresszusokról, kiállításokról és a Társaság életéről.

Bízunk abban, hogy az újrainduló „Keletkutatás” be fogja tölteni hivatását, hasznosan szolgálja majd a magyar orientalisztika céljait.

Kakuk Zsuzsa

Ecsedy Ildikó

Az "újév fája" és más ősi samanisztikus kultuszok nyomai Kínában

A konfucianizmus, bár filozófiai irányzatként született az i.e. I. évezred közepe táján, egyfajta vallás gyanánt fejezte be hosszú pályafutását a legújabb korban. Ezenközben a régi Kína uralkodó ideológiájaként működött, nemegyszer árulkodva alkati ellentmondásairól, amelyek az egész kínai történelem és kultúra ellentmondásait is tükrözik. Minthogy gyakorlatias előírásrendszere formális keretét és garanciáját nyújtotta egy változásoktól nem háborított társadalmi rendnek – azaz annak a hagyományos hierarchiának, amelyet a konfuciánus „szertartások” tükröznek és szimbolizálnak –, a konfucianizmus minden irracionálisban veszélyes ellenséget látott; elutasította mindazt, ami veszélyeztethette a racionális politikai rendet, amelynek aztán áldásos hatást kell kifejtenie a világ egyetemes rendjére is. Ez látható Konfuciusz tanításainak a *Lun-jü* [Beszélgetések és mondások] című foglalatában, ahol arról olvasunk, hogy Konfuciusz „nem beszélt sem a rendkívül dolgokról, sem az erőszakról, sem a felfordulásról, sem a szellemekről...”¹

Minthogy azonban a konfuciánus filozófia nem tudta irányítani, de még tudományosan magyarázni sem a maga világát, s nem ébredt a saját hatáskörének és határainak tudatára sem, nem is zárta ki az örökölt, könnyen beilleszkedő és beilleszthető, tőle redetileg idegen vallásos eszméket és gyakorlatot; magáévá tette még a mágia és metafizika bizonyos változatait is, főként a politikai kudarcok korában és az „engedetlen” természettel vívott küzdelem esetére.² Ezért a konfuciánus hagyományban és szent könyvekben nemcsak a kritizált antikonfuciánus nézetekkel és „babonákkal” találkozhatunk, hanem a kínai kultúra konfucianizmust megelőző hagyatékával is, nemegyszer racionalizált formában. Így őrzi például a jóslás korai hagyományát, mélységes tisztelettel a *Ji-king* [Változások könyve] és agyonkommentált kommentárjai révén fennmaradt spekulatív jóslórendszere iránt.³ Jóllehet a hozzáfűződő számítgatások eltávolították a mágiától, amelyben gyökerezett, a kínai természettudomány késedelmes fejlődése nagy jövőt és hivatalos rangot biztosított annak a gyakorlatnak, hogy azt keressék, melyik a „szerencsés” (vagy „szerencsétlen”) nap egy-egy tette, akcióra, kezdetre, vállalkozásokra és így tovább. Ez az oka annak, hogy Kína múltjában olyan messze-mélyen nyomozhatunk a samanisztikus praktikák némelyike után, például az év kezdésére alkalmas nap kiválasztását, azaz írásunk tárgyát illetően.

A konfuciánus kínai államrend, amelynek gazdasági alapja a földművelés, társadalmi bázisa pedig a patriarchális hagyomány volt, szívesen ismerte el magáénak a

Ennek az írásnak az angol változata (*The New Year's Tree and Other Traces of Ancient Shamanistic Cults in China*) a *Shamanism in Eurasia* című kötetben jelent meg (szerk. Hoppál Mihály. Forum 5, Edition Herodot, Göttingen 1985, I, pp. 107–121), amelynek szerzői – egy magyarországi nemzetközi konferencia résztvevői (Sárospatak, 1981) a samanizmus jelenségeit a szó tágabb értelmében vették számba (*The Comparative Study of the Early Forms of Religion: Shamanism in Eurasia*).

paraszti élethez és az ősökhez kapcsolódó ősi kultuszokat. Politikai jelentőséget kapott az évi mezőgazdasági ciklus – a naptári számításokkal együtt, amelyek révén hivatalosan szabályozhatták a földművelést –, valamint mindaz a rítus, amely az ősök földjét és szent helyeit érintette. Mindkét típusú rituális hagyományban vallásos tisztelet övezte a természet különféle jelenségeit: a szent helyeket és folyókat, sziklákat és fákat, égitesteket vagy éppen a világegyetemet alkotó „öt elemet”. Hagyományos sorrendjük: fa, tűz, föld, fém, víz; de más sorrendjüket is ismerte a hagyomány.

Tárgyunk szempontjából megemlítendő, hogy talán nem merő véletlen a fa – *mu*: eredetileg élőfa és holt faanyag is⁴ – feltűnő rangja (a világot alkotó öt elem egyikéként) és előkelő helye (az elemek hagyományosan általános sorában); erre vall a fák szerepe is az ősidők hagyományában. Amint ez a fent idézett *Lun-ju* egyik passzusában olvasható a korai vagy éppenséggel történetelőtti időkről, a földszellem(ek) – vagyis: az ősök⁵ – oltáiról szólva: „A Hia-uralkodók [a legendás időkben] fenyőket (*szung*), a Jin-háziaak [Sangban, i.e. 12–11. sz.] ciprusokat (*po*), a Csou-k pedig [i.e. 11–3. sz.] gesztenyét ültettek oda, hogy a népben félelmet és rettegést keltsenek.”⁶

Bizonyos fák ilyen régi kultikus szerepének emlékezte azonban jól megfér a *Lun-ju*-ben a folytatással, amikor is a fák tiszteletreméltó eszmények pusztá jellekévé válnak: például a fenyő és ciprus a baráti hűséget szimbolizálja, mivel „Csak amikor elérkezik a téli hideg, akkor vesszük észre, hogy a fenyő és a ciprus utolsóknak veszti el leveleit.”⁷ A későbbi konfucianus hagyomány „az év hideg szakának három jóbarátja”-ként hivatkozik rájuk, s a szent hármas szám harmadikja az akkoriban már jóval elterjedtebb bambuszra vonatkozik. Végül is ez utóbbi, jelképes idézésük vált általánossá a költői példázatokban – még a konfucianizmus-ellenes, például taoista költői áramlatokban is –, más fákkal, virágaikkal (őszibarack, szilva stb.) és további növényekkel együtt, amelyeket hasonló emelkedettséggel emlegettek, s így el is halványodott ennek a tiszteletnek a kultikus eredete.

Egyedül a Dél költészete – azé a délvidéké, amelynek sámánjairól (*wu*)⁸ a *Lun-ju* egyik passzusa is megemlékezik⁹ – őrzi a természetkultusz félreismerhetetlenül samanisztikus örökségét, a *Cs'u-ce* [Cs'u dalai] című gyűjteményben (*Cs'u*-ból: a mai Hunan-Hupei vidékén uralkodó *Cs'u* fejedelemségből, a Csou-kor végéről). Legmértőbb megformálója K'ü Jüan (kb. i.e. 370–278), az ókori Kína legnagyobb költője.¹⁰ Költeményei – amelyek kozmikus méretű bánatát éneklik meg, valamint elvágyódását száműzetése helyéről, a messze Délről – a régi kínai samanizmus gyakorlatának, technikájának legjobb forrásai.¹¹ Rituális extázis terminusaival írják le a költő jelképes menekülését a földről, papi (papnői) énekszóval hívják segítségül a természet erőit, magasra emelkedve a fájdalmak világa fölé, égis ívelő „távoli utazás”-okon, megidézve a költő szellemét (saját szavával vagy követője énekével),¹² a jövőre nézve vigasztalására is. A bennük idézett természet jelenségeit azonban, köztük egy egész botanikuskert növényeit, legfeljebb jelképek gyanánt szokták értelmezni, a samanizmus K'ü Jüan költészetében megőrzött, kétségtelen nyomaival együtt.

A Kínában fellelhető samanisztikus rítusok és hiedelmek idézni szokott együttese¹³ azonban kiegészíthető egy olyan „növény”-nyel, amely nem a költészet ké-

sőbbi „kertjei”-nek lakója, hanem Észak-Kína civilizált földjén termett, és jól ismert a konfuciánus államrend naptár-hagyományában. Ez az írás annak a lehetőségét – valószínűségét – kísérli meg bizonyítani, hogy az a „fa”, amelyhez a kínai naptárszámítások „törzse” és „ágai” tartozhattak, régi kínai samanisztikus hiedelem emlékének tekinthető: az „égig érő” kozmikus fa eget-földet összekötő, s gyökereivel a mélyvilágot is elérő fogalomköréből származik, ha maga a fogalom, a samанизmus összefüggő világméretehöz hasonlóan, nem is maradt ránk világosan kifejtett, írott kínai formában, vagy legalábbis még nem találták meg.

Mint köztudott Kelet-Ázsiában – a kínai hagyomány hatására – az „égi törzs” (*t'ien-kan*) egy tíztagú sor, amely nem értelmezhető elemekből áll (a leírásukra szolgáló írásjegyek is jelentés nélküliek ebben a funkcióban), állandó sorrendben: *kia, ji, ping, ting, wu, ki, keng, szin, zsen, kui*. A „földi ágak” (*ti-cse*) pedig egy tizenkéttagú sor tagjai, amelyek mindegyike egy állatövi jegy jele, azaz egy állatot „jelent” (bár csak ebben a szövegösszefüggésben), a régi mediterrán kör zodiákusától eltérő együttesben. Hagyományos sorrendjük: *ce* 'patkány', *cs'ou* 'ökor', *jin* 'tigris', *mao* 'nyúl', *cs'en* 'sárkány', *sze* 'kígyó', *wu* 'ló', *wei* 'juh', *sen* 'majom', *ju* 'kakas', *szü* 'kutya', *hai* 'disznó'.¹⁴ Az „égi törzs” tekinthető elsődlegesnek, vagy legalább „alap(fontosságú)”-nak (*pen*: 'gyökér'-nek), legalábbis amióta ezt kimondta a Han-kori (i.e. 206- i.sz. 220) filológia, mint az Pan Ku (i.sz. 32–92) enciklopédikus szómagyarázataiban, a *Po-hu-t'ung* című munkában olvasható.¹⁵ Ilyesfajta megállapításra vezethetett pusztán az a tapasztalat is, hogy már a legkorábbi feljegyzésekben is a „törzs” sorának egy-egy tagjához illesztették a „földi ágak”-at, s mindig a „törzs” elemei álltak az első helyen. Mindkét sor a fenti sorrendben következett, többször is újakezdve: a tíztagú „törzs” elemei hatszor, az „ágak” ötször: *kia-ce, ji-cs'ou* stb. Ezek a kéttagú kifejezések egy hatvan tagú sort alkottak, amelyeket – kötött sorrendjük révén sorszámként – számos naptári jelenségre jelölésre használtak fel.

Nem foglalkozunk itt a legkülönbélebb véleményekkel ennek a hatvanas ciklusnak az eredetéről; olyannyira szerteágazóak, hogy eredete voltaképpen ismeretlennek tekinthető.¹⁶ Azt azonban érdemes megemlítenünk, hogy korai, talán történetelőtti időkbe nyúlik vissza, minthogy rögtön közismert formájában áll előttünk az egész ciklus – a kettősneveket adó sorozat és tagjaik sorrendje, kombinációjuk szabályaival együtt – már a Sang-Jin-ház jóslócsontjain, az i.e. II. évezred közepe táján is.¹⁷ Általában a hatvan kéttagú kifejezés egyike jelölte a jóslócsontokon szereplő napot, amelyre egy-egy jóslás vonatkozott, azt tudakolva, hogy alkalmas-e a földművelésre, vadászatra, fővárosépítésre stb. (A tűz fölé tartott csont repedéseiből kellett a jósnak – a papnak, vagy éppen az uralkodónak – megfejtenie a „válasz”-t.)

Az évek évszak-beosztásának semmi jele a Sang-kori feljegyzésekben, a hónapok és napok ciklus rendjét sem ismerjük; a hatvanas ciklust hatvan nap után alighanem újra- meg újakezdték. (A feljegyzésekből nem követhető nyomon a napok teljes sora, nem is erre születtek; a folyamatos idő megörökítése nem is tartozott a feljegyzők szándékaihoz, még további évszázadokig.)¹⁸ Az év napjainak neve – és bizonyára sok egyéb jellemzője is – nyilvánvalóan azon múlt, hogy mi volt a kezdőnap. Ez is hozzájárulhatott a kínai újévi ünnepek kiemelkedő fontosságához, legalább

a Csou-kortól, s Kína egész története folyamán: akkor is, amikor már csillagászati módszerekkel keresték a „megfelelő” napot – évente újra meg újra – az év kezdetére. Ekkor pedig a hatvanas ciklus már ezt az új kezdőpontot nem vette figyelembe, hanem külön életet élt, egy „elvi” első naphoz igazodva, mechanikusan át-átlépve az évhatárt.

Az „égi törzs” tíz jegyről úgy vélik, hogy a Sang-Jin-korban egymagukban (a „földi ágak” nélkül is) jelölhették a napokat. Előfordulnak ugyanis a Sang-Jin-uralkodók (*ti*) nevében, s ott állítólag – Han-kori tudós nézetek szerint – az uralkodó születésének napját jelzik; még későbbi nézetek szerint: esetleg a halálukét.¹⁹ Mindenesetre elnevezhették a tíz jegy segítségével a később általánosan használt tíznapos ciklust (*szün*)²⁰ – három tett ki egy hónapot –, sorszámként jelölve a napokat (A, B, C... stb., mint későbbi használatuk során), akárcsak a hétköznapok mai elnevezéseiben („első/nap”/ stb.); a hétnapos hét a modern időkig ismeretlen volt Kínában. A „földi ágak” pedig elsősorban az állatöv tizenkét jegyét képviselték, a hónapok és évek „mellékneve” vagy meghatározó megjelölése gyanánt. Év-jelölő funkciójuk látszik régibbnek: a Jupiter bolygó 12 esztendő ciklusának fázisnevei lehetnek; csak később határozták meg velük az év asztrológiai „tulajdonságait” – mindmáig –, a hatvanas ciklus menete szerint, amelynek kettősjegyeit az évekre is alkalmazták, hatvan évenként újratekintve a ciklust. Az, hogy ezenkívül még mi módon kötötték össze a „törzs” tízes és az „ágak” tizenkettes sorát, vagy éppen a hatvanas ciklus tagjait a világegyetem alkotóelemeivel, az égtájakkal és bolygókkal, hozzájuk igazítva az emberi test akupunktúrával gyógyítható pontjait-vezetékét stb., nem tartozik tárgyunkhoz.

A tízes sorszám-sor és a tizenkettes állatövi („jupiteri”) sor, valamint kombinációik hagyományosan ősrégi kozmikus érvényűnek és hatáskörűnek számítanak, „égi törzs” és „földi ágak” elnevezésük azonban a Sang-Jin-korból nem ismeretes; meglehet, hogy csak nem maradt ránk a feljegyzett formájuk, az emléktanyag mennyiségi vagy tartalmi korlátai következtében (jóslócsontok, rövid feliratok stb.). A kutatás jelenlegi állása szerint még a kínai világegyetem kettősségének sem találjuk nyomát benne, amely szerint tudniillik mindent ellentétes, de egymást kiegészítő *jang* és *jin* elemek építenek fel, mióta világ a világ (a „férfias” *jang*: ‘a hegy déli oldala’, ‘napos’, ‘fényes’; és a „nőies” *jin*: ‘a nagy északi oldala’, ‘árnyékos’, ‘sötét’).²¹ Ennek a kozmikus kettősségnek és megosztottságnak megfelelő fogalmat sugall a „törzs” és „ágak” égi-földi szembeállítás, meglehet, hogy a Csou-kortól kezdve.²² Egyes kutatók szerint azonban Csou nem egyszerűen a Sang-Jin ház meghódítójának tekintendő, hanem a Sang-alattvalók és kultúrájuk örökösének is: például a Sang-meghódította, legendás „Hia-„birodalom” népei között kapott erőre, majd megnyerte vagy meghódította őket, mielőtt uralomra jutott stb.²³ Csou saját, nem Sangból származó hagyománya tehát Sang előtti, prehistórikus emlékeket is őrizhet; amint a *Lun-jü* fenti passzusában olvasható: fát ültettek a földoltárra már a Hia-uralkodók is.

A *t'ien-kan* és *ti-cse* kifejezéseket „égi törzs” és „földi ágak” gyanánt értelmezte a régi kínai filológia és az újabb sinológia is, anélkül – legalábbis tudomásunk szerint –, hogy „fá”-vá kötötték volna össze őket s a fogalmát kibontották, értelmezték volna. Az elnevezés tehát nem írástudók ecsetén termett; de hogy a lejegyzés mégis

viszonylag korai lehetett, arról a *kan* 'törzs' és a *cse* 'ág' írásjegyek formája vall: egyiknek sem tartozéka a *mu* 'fa' jelentésű besoroló grafikai elem. (A „törzs” régi formájában megtalálható, de nem vall mechanikus, „értelmező” besorolásra, az „ág”-nak pedig egyenesen Sang-Jin-kor végi alakja a „fa”-kulcs nélküli forma.)²⁴

A *fa* – egyes fák – kultikus tisztelete nem ismeretlen sehol a világon; számon tartják a kultuszaikat Kelet-Ázsiában, Kínában is.²⁵ Ismeretes az ég felé törő faoszlopok „ kozmikus tengely ” szerepe is,²⁶ Kínában már a Sang-fővárost is azzal dícséri a Dalok Könyve (*Si-king*) 305. éneke – a Csou-korban! – hogy „a város odatéve (a négy égtáj közepébe [tengelyül: *ki*]”. S a fenyő, a ciprus is helyére kerül: az építők „felmentek a King hegyére, / fenyő, ciprus nyúlt az égbe, / ott levágták, összerakták, / szögletesre megfaragták / vastag, szép fenyőgerendát. / Most már oszlop, sűrű sorban, / áll a templom, nyugalom van.”²⁷ A tengely (*ki*) az éjszakai világegyetemnek is egyik alapvető tartozéka: az „északi/tengely”-nek a „középen”, „mozdulatlanul” uralkodó Sarkcsillag a „csúcsa”; és „déli tengely (~ sark/csillog)”-gal egészítik ki „szimmetrikus”-sá a nem látható, messze déli „égvilág”-ban.²⁸ A kozmikus tengely fogalma azonban mindenekelőtt a „közép” uralmával, a „központosított”, azaz civilizált Kínával forrt össze (szerintünk ezt fejezi ki Kína neve is: *Csung-kuo* „Középország”),²⁹ nem is könnyen köthették volna össze ezt a racionális politikai fogalmat és jelképet a jóslás gyakorlatával vagy akár spekulatív hátterével, ha az mégoly tiszteletreméltó része volt is az ősi hagyománynak. S még kevésbé vallotta volna be – ha egyáltalán felismerte volna – a civilizált Kína hagyományának írástudó őrzője, hogy az ősök egyik leginkább „királyi” és „udvari” részének, a hatvanas naptári ciklusnak bármi köze is lehetett volna a „meghódítottak”, „nemzetiségek”, „szertartásokat nem ismerő” sztyeppei „idegen vendégek” természetvallásához, például a samanizmus „égig érő fá”-jához.

Az „égi törzs” és a „földi ágak” törzset és ágat leíró írásjegyei és ezek jelképes összefüggése – „fa” formájában – mindenesetre elhalványult a kínai írástudó világban. A császárkori kínai terjeszkedés és kelet-ázsiai kulturális hódítás idején sem érzékelték és vették át – nem „fordították le” – azok az idegenek, akik az időszámítás és asztrológia kínai gyakorlatát átvették³⁰ és a mai napig sem felejtették el.³¹ Csak ott van meg a két kifejezés, ahová az írásbeliség egészével vagy összefüggő részével együtt került át: például Japánban, változatlan – és megmagyarázatlan – „kínai” írott formában.

A „törzs” és „ágak” hagyományának régiségéhez és hitelességéhez tehát nem fér kétség; értelmezése azonban annál inkább magyarázatra szorul.

A fentiek alapján feltételezzük, hogy az „égi törzs” és „földi ágak” valaha összetartoztak, s egységük – akár a szétválasztásuk, akár a két jelsor értelmező „egyesítése” révén – a hagyományozásukban bekövetkezett zavar folytán eshetett a felejtés áldozatául. Megvilágításukhoz tehát a konfuciánus kínai írásbeliségén kívül, vagy legalábbis a peremén kell keresnünk referenciaanyagot: más fák és elemek kultuszaiban, és a kínai civilizáció „periférikus”, fővárosi írástudóvilágon kívül eső hagyatékában.

A világegyetem másik („második”) alkotóelemét, a tüzet és csillagát, a vörös fényű Antares – a Skorpió csillagkép legfényesebb csillagát – vallásos tisztelet övezte mind a Csou-ház udvarában és naptárhagyományában,³² mind alattvalóinak helyi

kultuszaiban,³³ az egész korszakban, amely Csouról kapta a nevét (i.e. 11–3. sz.). Mindenekelőtt földműveseinek legfontosabb ünnepein kapott szerepet, a mezőgazdasági év kezdetén és végén, amikor „kivitték a tüzet” (*cs’u-huo*) – a házból a mezőre –, illetve „bevitték a tüzet” (*zsu-huo*).³⁴ A régi Kína égi-földi megfelelést tükröző hagyományrendszerének megfelelően, ezt az ünnepséget a Tűzcsillag megjelenésének (és eltűnésének) idején tarthatták, a kínai írás piktografikus vallomása, azaz a ’földművelés’ (*nung*) írásjegyének régi rajzolatában fellelhető Skorpió-részlet értelmében is.³⁵ Csak a csillagjósolás háttérbeszorulásával – és talán az égi „óra” mutatóinak elmozdulása³⁶ után – váltak külön a földi tűz ünnepségei: egyrészt az évkezdethez és a házi tűzhelyhez tapadva, a legmodernebb időkig,³⁷ másrészt a paraszti év elejére és végére kerültek, tüzet ki- és bevívó felvonulások formájában vagy tavaszi-őszi lámpaünnepeken³⁸ (például, nyilvánvaló kölcsönzéseképpen, a mai Japánban).³⁹

A „földi” tűznek, azaz a tűzhelynek a kínai civilizáció egész vonzaskörében és rokonságában általános kultuszával hozzák összefüggésbe az edénytartó „háromszögek” és „háromlábak”, valamint a háromlábú kultikus edények elterjedtségét.⁴⁰ A biztonságos tűzhelyrakás „háromszöge” ölthetett testet azokban a *ting* nevű kínai bronzüstökben is,⁴¹ amelyek a rituális hatalom garanciáinak számítottak: a Csou-kori hagyomány szerint a legendás Hia-háztól hódította el Sang, Sang-ból Csou-ba kerültek és még a császárság-alapító C’in Si Huang-ti (i.e. 221–210) is megkísérelte felkutatni őket. A kultikus bronzedények pedig, legalábbis kezdetben, többnyire korábbi agyag-mintákra vezethetők vissza,⁴² s így további neolitikus évezredekről is vallhatnak.

A tűzhely a ház égi összeköttetését is biztosítja, s legalább időszámításunk első századaitól már megszemélyesített, névről is ismert formákban.⁴³ A tűzhely-istenek, felelősek lévén egy-egy család boldogulásáért, az év végén elhagyták a házat, hogy számot adjanak védenecikről az égi hatóságoknak. Amikor pedig visszatértek, azzal értek véget az újévi szertartások – az első hónap közepén –, hogy meggyújtották az elkövetkező év tüzeit (kint, s aztán „bevitték”). Így történt ez Kínában még századunk első évtizedeiben is.⁴⁴

Az újév ünnepségei magyarázatul is szolgáló, összekötő kapocsnak bizonyulnak a fa és tűz kultikus tisztelete között. Mindkét típusú vallásos fogalomvilág jól illik az eljövendő időszakot érintő jámbor óhajokhoz, s az ezekből fakadó kíváncsiság szívesen követi a jóslás ősrégi útjait. A szokásos horoszkópkészítés, miközben egyre több asztrológiai részlettel dolgozik – a fejlődő asztronómiából egészítve ki esz-köztárát –, felhasználja a *Ji-king*-ig visszavezethető jósjegyeket és jóslástechnikát is, beleértve a Sang-kori előzményeket is: a hatvanas ciklust és elemeit, a „törzs” és „ágak” sorsát.

Ha a „naptár-fa” hagyományának folytatását keressük – a meglétét tanúsító, de magyarázataival adós kései Csou-kori és Han-kori írástudóvilágon kívül –, Kína nyugati-délnyugati vidékeinek sino-tibeti lakóit foghatjuk gyanúba, hogy olyan régi ritusokra is emlékezhetnek, amelyeket a konfucianizmus elutasított vagy elfelejtett. A folklórjuk valóban tanulságos, de csak kellő óvatossággal használhatjuk forrásul, annak tudatában, hogy a kérdéses terület modern társadalmi (etnikai) arculata a mongol hódítás és a Jüan-dinasztia (1280–1367) uralma után, vagy még később

alakult ki. Szerencsére ezen a területen született királyság Kína és Tibet között, *Nancsao* néven (8–9. sz.), s elég erős volt ahhoz, hogy írjanak róla a kínai források. Ez az ország, amely indiai és kínai kulturális hatások keresztútjain jutott hatalomra, a feljegyzésekből ítélve: lényegében „barbár” maradt. Sino-tibeti alattvalói, valamint az ezekkel rokon vagy szomszéd (thai, tibeto-burmai stb.) népei adóztak ugyan *Nancsao* uralkodóinak, de háborítatlanul megőrizhették szokásaikat, akár a mongol hódítás koráig (vagy még később is, mint majd meglátjuk).

Szokásaikat, legalábbis virágkorukban – az i.sz. 9. században –, feljegyezték a kínaiak. Ünnepeik között például olvashatunk arról a harmadik hónapban tartott lakomáról, amelynek idején őszibarackfát (és sást-nádat) állítottak az ajtó elé, „mint újév reggelén”.⁴⁵ Ezt követőleg pedig arról esik szó, hogy ekkor meghatározzák az év első hónapját, a „földi ágak” jegyeivel,⁴⁶ ami – a kínai párhuzam mellett is – arra vallhat, hogy zavar támadhatott az évkezdés körül. (Ez magyarázatul szolgálna arra is, hogy miért ismétlik meg az újévi ceremóniát a harmadik hónapban.) Tehát egy fának s a naptár-fa „ágai”-nak valamiféle szerepe lehetett az újévi szertartásokban Kína szomszédságánál (vagy rokonságában) az I. évezred második felében. Ez pedig nem lehet egyszerű kölcsönzés az egykorú Kínától, nemcsak azért, mert a források hallgatnak egy ilyesfajta kínai szokásról, hanem mert egy kínai jegyezte fel, idegen szokás gyanánt.

Nancsao egyik alattvalója, a meghódoló moszó népesség fennmaradt a mai Dél-Jünnanban és szomszédságában; *na-khi* (*na-szi*)-nak is hívják.⁴⁷ A *na-khi*-k folklórja a kérdéses terület archaizmusainak számos típusát rejti; és a saját feljegyzéseik – amelyek az 1940–50-es években már csak a papjaik értették – tanulságos részleteket tartalmaznak korábbi újévi szertartásaikra vonatkozóan.⁴⁸ Az ezek során készült horoszkópot akár még kínai hatásnak is tulajdoníthatnánk, ha nem az égnek szóló áldozat része lenne, tovább sajátos vonásokkal.

Azt a fát, amely szerepet kap ebben a rítusban, számos tibeti-burmai népesség újév-ünnepével köthetnénk össze; néhol horoszkópot is készítenek „évig érő fá”-juknál (megint csak nem kortársi kínai hatásra).⁴⁹ Az újévi mágia *na-khi* formája azonban korábbi kultuszokkal is kapcsolatot mutat: a tűz, jobban mondva a Tűzcsillag tiszteletével. A pap a hatvanas ciklus jegyeivel határozza meg az év horoszkópját (azaz: az év első napját) – egyáltalán nem világos, hogy miképpen –, és a biztonság kedvéért szemügyre veszi, hogy kedvezően áll-e a Skorpió csillagképnek az a kilenc csillaga, amelyet ők ¹*Zü*-nek neveznek. Mindez megvilágíthatja például azokat az újévi szokásokat, amelyekről Vietnam északi részéről van hírünk, az 1940-es évekből, s amelyek szerint a lejárt év régi tűzét elvitték – áldozatképpen – a szent fákhhoz, hogy aztán új tüzet gyűjtsanak az új évre.⁵⁰

Az újév fája Kelet-Ázsiának ahhoz a hagyományrétegéhez tartozhat, amely megelőzi a konfucianus Kínát, vagy kívülről esik; és ennek tükröződését fedezhetjük fel a kínai naptár „égi törzs” és „földi ágak” elnevezésű jósjel-sorainak összefüggésében. A mágikus „évig érő fa” fogalma a kínai történelemnek abban a korai korszakában keletkezhetett, amikor a ’megművelt föld’ (*t’ien*) írásjegye a ’vadászathelyé’-t is jelenthette,⁵¹ de úgy látszik, csak azoknál maradt fenn, Kína „perifériáin”, akiknek gazdasága és társadalma lényegében változatlan maradt, vagy alig változott. Eközben az emléke is elhalványult vagy feledésbe merült a földműves Kínában és

írástudói körében, és csak az olyan megmagyarázatlan régi terminusok, mint a *t'ien-kan* 'égi törzs' és *ti-cse* 'földi ágak' vallanak arról az idejétmúlt kozmikus fáról, amely valaha összekötötte a földet az éggel. A fa „gyökere”, azaz: az égi és emberi szféra alatti harmadik világ, amely viszonylag későn jelent meg a kínai feljegyzésekben,⁵² még kutatásra szorul; mindenesetre máris tanúskodik róla a sírvilág, a legutóbbi évek kínai régészeti ásatásainak eredményeképpen.⁵³

JEGYZETEK

- 1 Tőkei (1980) I. köt. 85; vö. Legge (1860–1872) VII. 20.
- 2 Vö. Maspero (1965) 396–401, (1978) 381–385; Tőkei (1980) III, 14–15; Granet (1968) Livre II.
- 3 Vö. Sung (1934) (1935); Maspero (1965) 366–374, (1978) 353–360; Granet (1968) 145–174; Tőkei (1980) I, 43–45.
- 4 Karlgren (1957), No. 1212a–d.
- 5 A *t'u* 'föld' jelentésű írásjegy Sang-Jin-kor végi formája: a földoltár fallikus alakú faszlopa; vö. Karlgren (1957), No. 62a–c. Ugyanaz a falosz-alakú rajzolat régen egyenértékű volt a *cu* 'nagyapa', 'ős' jelentésű írásjeggyel, vö. Karlgren (1957), No. 46a–g, b'–c'. – Lásd még Eberhard (1942), 178–180; Erkes (1950).
- 6 Tőkei (1980) I, 64; vö. Legge (1860–1872) III. 21; Chavannes (1941) 467–468 („A földisten fája”: 466–476).
- 7 Tőkei (1980) I. 97; vö. Legge (1860–1872) IX. 26.
- 8 Karlgren (1957), No. 105a: mágus.
- 9 Vö. Tőkei (1980) I, Legge (1860–1872) XIII. 22.
- 10 Vö. Tőkei (1959), (1967).
- 11 Maspero (1963) 499, (1978) 475; Erkes (1950) 260; Tőkei (1959) 141 skk., (1967) 129 skk.; Eliade (1974) 451.
- 12 A „lélek idézése” és a „távoli utazás” témája népszerű lehetett K'ü Jüan korában és nyomán, s a neki tulajdonított költemények egy részét alighanem a követői írták. A kérdéses versek szerzőségének problémáiról: Tőke (1959) 199 skk., (1967) 184 skk.
- 13 Vö. Eliade (1974) 447–461.
- 14 Vö. Ecsedy (1980); u.itt a tibeti időszámítás rendszeréről: Schuh (1980). Vö. Ecsedy (1983); a tibeti gyakorlatról is: Uray (1984).
- 15 Tjan Tjoe Som (1952) 584; megalapozatlan – magyarázat és folytatás nélküli találgatás – Pan Ku kísérlete az „égi törzs” és „földi ágak” neveinek értelmezésére: Tjan Tjoe Som (1952) 433–435.
- 16 Kultúrhistoriai megfontolások alapján származtatták már – tárgyi-nyelvi előzmények vagy érvek híján és a történelmi háttér közelebbi vizsgálata nélkül – Irán felől is: C'en Csung-mien (1958) 226 skk.; sőt Babilonból és a Kínában történetelöttinek számító i.e. III. évezredből, más „kozmosz” ismeretekkel együtt: Kuo Mo-zso (1952).
- 17 Vö. Chang Tsung-tung (1970) 267.
- 18 Vö. Ecsedy (1974a), (1978a).
- 19 Pan Ku szerint a születésnapot: Tjan Tjoe Som (1952) 583–584; de más vélemények is vannak: vö. Chang Tsung-tung (1970) 130–131; és egyik sem oldja meg a kérdést; vö. Chang Kwang-chih (1980) 166–175.
- 20 Karlgren (1957), No. 392a–d.
- 21 *Jang*: Karlgren (1957), No. 720a–g; *jin*: u.o. No. 651y–z; vö. Granet (1968), 101–126; Tőkei (1980) I, 31–34.
- 22 Chang Tsung-tung (1970) 259.
- 23 Vö. Chang Tsung-tung (1970) 242.
- 24 A *kan* 'törzs' írásjegy variánsai: Morohasi (1960) IV, No. 9165; IV, No. 9183; VI, No. 1449. Vö. Karlgren (1957) 139 – a *cse* írásjegyről: Karlgren, *i.m.* No. 864a–b.

- 25 Eliade (1974) 269–274; Granet (1968) 267–268.
- 26 Eliade (1974) 264; Granet (1968) 166, 286.
- 27 *Dalok könyve* (1959) 439, Nemes Nagy Ágnes fordítása. Vö. Karlgren (1950) 265, 266. A Sang-főváros „világtengely”-szerepe sugallta a legrégebb kínai városok / és „városok” / összefoglaló, összehasonlító szemléletű leírásának címét is: Wheatley (1971).
- 28 Az égi tengely északi „végéről” lásd: Schafer (1977) 44–45, 50–51.
- 29 Vö. Ecsedy (1974) 334–336.
- 30 Vö. Pelliot (1913) 633.
- 31 Például Tibetben, századunkban is; vö. Schuh (1974) 555.
- 32 Vö. Maspero (1965) 197, 3.j.; (1978) 485, 23.j. – A hagyomány is összeköti a fát és a tüzet, például úgy, hogy mindkettőt a „fényes” *jang* ősprincipiumba sorolja (vö. 21.j.), mint Pan Kunál látjuk: Tjan Tjoe Som (1952) 429 (–430); az öt elem sajátos sorrendje – fém, fa, víz, tűz, föld – nem értéktrend (idéz is egy másik sorrendet), mert az öt égtáj szerint rendezi el őket: a föld kerül középre, a fa keletre és a tűz délre – az „otthonos”, *jang* égtájakra (s a víz északra, a fém nyugatra). – A tűzistenek és a fák istenségeinek rokonságáról és összefüggéseiről a kínai folklórban, legalábbis Délnyugat-Kínában – a sino-tibeti, thai stb. lakosságú Pa állam területén – (mert a fa tűzisten „anyaga” stb.): Eberhard (1942) 40–50.
- 33 Vö. Karlgren (1946) 243–244.
- 34 Vö. Maspero (1965) 196–197, (1978) 196–197.
- 35 Karlgren (1957), No. 1005a–f: a *nung* ’földművelés’, ’földműves’ írásjegyében „a Skorpió csillagkép egy részlete”: *l.m.* No. 455a–g (h), *cs’en*. Vö. Kuo Mo-zso (1952) 51 (26 a); Ecsedy (1982) 11.j.
- 36 A zodiákus „csillag-órájának” állása és az Antares-kultusz mint kultúrtörténeti forrás: Ecsedy (1981) 268–269 és 11.j.
- 37 Az évi ciklus és az év-megújulás rítusának jellegzetes samanisztikus vonásairól – világtengelyül szolgáló szentelt fával (oszloppal stb.) – I. Hultkrantz (1978).
- 38 Egyetlen többbetűs, hosszú újévi ünnepkörhöz csatlakozva, vö. Doré (1970), 132, 22; Eberhard (1952) 62–65.
- 39 Még az 1970-es években is; Haga (1981) 6–7 (a „tűzvívők” ünnepségéről, az újévi ünnepkörben, s az otthonokat védő „díszes ágak” elhelyezéséről), 18–22 (a fiatal férfiak ügyességi vetélkedőjéről februárban, a holdév kezdetén – a „díszes rudak felvonulás”-án, amikor a bambuszrudakat naptári jelekkel díszítik, mivel „azokon érkeznek az égi szellemek a földre”), 69–71 (a tűz szerepéről a 7. hónapban, a halottak ünnepén, s a bambuszrudakról a nyárünnepen, állítólag régebben, mint mikor Kína hatása már feltételezhető, l. 121/111 (a tűz újévi szertartásáról).
- 40 Vö. Stein (1970) 1282, 1284–1286.
- 41 Vö. Stein (1970) 1285.
- 42 Vö. Umehara (1973) 4 és II. tábla.
- 43 Vö. Stein (1970) 1285. A különböző néven szereplő, de gyakran rokon szerepű és egymással akár össze is téveszthető tűzistenekről lásd Münke (1976) 74–77 (a Chu Jung címszónál), 94–95 (Drei Souveräne) stb., 116–119 (Hi Ho...) stb.
- 44 Doré (1970) 136; Eberhard (1952) 17–19: a ház isteneiről, különösen a földisten égi útjáról, mely tűzijátékkal ér véget. A régi kínai újévi szokásokról: Bodde (1975).
- 45 Vö. Luce (1961) 78. – Korábban Kína ünnepékein sem volt ismeretlen ez az újévi szokás: barackfa- és datolyafa-nyíl meg kölesszár-seprő szerepelt az elmúlt év rossz szellemeinek az elűzésekor az i. sz. II. évezredi Csang Heng leírása szerint, vö. Eberhard (1952) 12–13, Bodde (1975) 84–85, 127, 134–135.
- 46 *Jin*, azaz a 3. (csillagászati) hónapban; ez Kínában is a leggyakoribb első hónap, tudniillik a „császári” évben, s a kínai feljegyzések szerint is ekkor kezdődött az év Nancsaóban; vö. Ecsedy (1984) 169, 173.
- 47 Luce (1961) (18–)19, 39.
- 48 Összefoglalóan a moszó-k samanizmusáról, az újévi szertartás érintése nélkül: Eliade (1974) 444–446. A na-szi (moszó) újévi áldozatról: Rock (1948) 32–34; értelmezéséről: Ecsedy (1978b) 97–98.

- 49 Vö. Rahman (1948).
 50 Vö. Stein (1970) 1283.
 51 Karlgren (1957), No. 362a–c(d skk.).
 52 De már a Csou-korban is megkísérlik történelőtti korból eredeztetni a világ „három birodalmát”, egy-egy „alapító” uralkodóval; vö. pl. Münke (1976) 94–95 (Drei Souveräne).
 53 A sokoldalúan gazdag sírleletekben maga a „túlvilág” – fogalmának kidolgozottsága, hitének elterjedése stb. – is meglepetést okozott, mert az írásos emlékek viszonylag szűkszavúak ebben a tekintetben. De egy későinek tartható eszmevilágról, „szokatlan” temetési rítusokról stb. is vallhatnak: például a Délkelet-Ázsiából ismert „szellemcsónak”-ról – vö. Eliade (1974) 355–358 –, amely az újkori halott- ill. őskultusz részeként volt ismert Kínában – vö. Eberhard (1952) 132–133; s újabban előkerült az i.e. I. évezred első feléből is: egy szecsuanai temető csónaktemetkezései révén. Csónakba helyezték a koporsót az „alvilági” utazáshoz; vö. Chang Kwang-chih (1981) 446, 452–453. Ezt a temetési módot régi uralkodók temetkezési szokásaként tartja számon a kínai hagyomány, állítólag a koporsót védve így árvíz és tűz ellen; vö. Tjan Tjoe Som (1952) XLIII. fej. 645–646.

BIBLIOGRÁFIA

- Bodde, Derk (1975) – *Festivals in Classical China. New Year and Other Annual Observances during the Han Dynasty. 206 B.C. – 220 A.D.* The Chinese University of Hong Kong – Princeton University Press.
 C'en Csung-mien (1958) – *Liang Csou wen-si lun-c'ung* [Tanulmánygyűjtemény a két Csou(-ház) írásbeliségéről és történetéről]. Sanghai.
 Chang, Kwang-chih (1980) – *The Shang Civilization*. New Haven and London, Yale University Press.
 Chang, Kwang-chih (1981) – *The Archaeology of Ancient China*. 3rd revised and enlarged edition (1977). New Haven and London, Yale University Press.
 Chang, Tsung-tung (1970) – *Der Kult der Shang-Dynastie im Spiegel der Orakelinschriften. Eine paläographische Studie zur Religion im archaischen China*. Veröffentlichungen des Ostasiatischen Seminars der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität. Frankfurt/Main, herausgegeben von Otto Krakow. Reihe B: Ostasienkunde, Band 1. Wiesbaden.
 Chavannes, Eduard (1941) – *Le T'ai Chan, Essai de monographie d'un culte chinois. Appendice: Le dieu du sol dans la Chine antique*. Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Etudes, tome ving-unième (Paris 1910). Reprinted in Peking.
 Dalok könyve (1959) – (*Si King*). Kínai eredetiből magyar prózára fordította, az utószót, a magyarázó jegyzeteket írta Tőkei Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest.
 Doré, H. (1970) – *Manuel des superstitions ou petit indicateur des superstitions les plus communes en Chine*. Paris – Hong Kong. Centre de Publication de l'U.E.R. Extrême-Orient.
 Eberhard, Wolfram (1942) – *Untersuchungen über den Aufbau der Chinesischen Kultur II. Lokalkulturen im alten China. Teil 2: Die Lokalkulturen des Südens und Ostens*. Monumenta Serica. Monograph III. The Catholic University, Peking.
 Eberhard, Wolfram (1952) – *Chinese Festivals*. Henry Schuman, New York.
 Ecsedy Hilda [Ildikó] 1974 – *Cultivators and Barbarians in Ancient China: Acta Orient. Hung.* XXVIII, 327–349.
 Ecsedy Ildikó (1978a) – *Mitosz és történelem a régi Kínában*. In: *A Marót Károly emlékkonferencia előadásai* (1973 július 6–8., Bp.) (Szerk. Kákossy László, Gaál Ernő) = *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ökori Történelmi Tanszékeinek Kiadványai* 7., Bp. 1974, pp. 45–52. – *Historical Time and Mythical History in Ancient China*. In: *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976*. Papers presented on the occasion of the 25th anniversary of the Library of the Hungarian Academy of Sciences = *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies* 2: Library of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 1978, pp. 61–66.
 Ecsedy Ildikó (1978b) – *On a few traces of ancient Sino-Tibetan contacts in the early Chinese mythic tradition*. In: *Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium Held at*

- Mátrafüred, Hungary, 24–30 September 1976.* Edited by L. Ligeti = Bibliotheca Orientalis Hungarica, vol. XXIII, Akadémiai Kiadó, Bp. 1978, pp. 89–99.
- Ecsegy Ildikó (1979) – *Földművesek és barbárok a régi Kínában.* In: *Nomádok és kereskedők Kína határain.* = Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16. Bp. 1979. 7–35.
- Ecsegy Ildikó (1980) – *A kínai időszámítás.* In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásai.* III., szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. JATE – Tankönyvkiadó. Bp., 235–262.
- Ecsegy Ildikó (1981) – *Far Eastern sources on the history of the steppe region: EFEO LXIX* (Paris 1981), pp. 263–276.
- Ecsegy Ildikó (1983) – *Kína időszámítása: Fizikai Szemle XXIII,* klny. 1–9.
- Ecsegy Ildikó (1984) – *Nanchao: an Archaic State between China and Tibet.* In: *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös.* Ed. by Louis Ligeti = Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIX/1, 165–189.
- Eliade, Mircea (1974) – *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy.* Translated from the French by Willard R. Trask = Bollingen Series LXXVI. Princeton University Press.
- Erkes, Eduard (1950) – *Der schamanistische Ursprung des chinesischen Ahnenkultus: Sinologica* II. 1950: 3, 253–262.
- Granet, Marcel (1968) – *La pensée chinoise (1934).* In: *L'Évolution de l'Humanité.* Editions Albin Michel, Paris.
- Haga, Hideo (1981) – *Japanese Festivals.* Transl. by Don Kenny. Hoikusa, Osaka.
- Hultkrantz, A. (1978) – *Ecological and Phenomenological Aspects of Shamanism.* In: *Shamanism in Siberia.* Ed. by V. Diószegi – M. Hoppál. Bibliotheca Uralica, Red. P. Hajdú, Akadémiai Kiadó, Budapest, 27–58.
- Karlgren, Bernhard (1946) – *Legends and Cults in Ancient China: BMFEA* 18, 199–365.
- Karlgren, Bernhard (1957) – *Grammata Serica Recensa: BMFEA* 29.
- Kuo Mo-zso (1932) – *Si cse kan* [A 'törzs'-ről és 'ágak'-ról]. In: *Kia-ku wen-ce jen-kiu* [Tanulmányok a jóslócsont-feliratokról]: *Zsen-min cs'u-pan-sö.* Peking, 76–169.
- Legge, James (1860–1872) – *The Chinese Classics, I. Confucian Analects, the Great Learning and the Doctrine of the Mean.* London. (Redaction in Honkong: Hong Kong University Press, 1960.)
- Luce, Gordon H. (1961) – *Oey, Giok Po: Man Shu (Book of the Southern Barbarians).* Translated by Gordon H. Luce. Edited by Giok P. Oey. Data Paper 44, Southeast Asia Program. Department of Far Eastern Studies, Cornell University, Ithaca, New York.
- Maspero, Henri (1965) – *La Chine antique (1927).* Nouvelle édition. Paris, Presses Universitaires de France.
- Maspero, Henri (1978) – *Az ókori Kína.* Fordította Csongor Barnabás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Morohashi Tetsuji (1960) – *Dai kan-wa jiten I–XIII.* Daishūkan shoten, Tokyo.
- Münke, Wolfgang (1976) – *Die klassische chinesische Mythologie.* Ernst Klett Verlag, Stuttgart.
- Needham, Joseph (1959) – *Science and Civilization in China.* With the collaboration of Wang Ling. Vol. 3: *Mathematics and the Science of the Heavens and the Earth.* The University Press, Cambridge.
- Pelliot, Paul (1913) – *Le cycle sexagénaire dans la chronologie tibétaine: JAs.* Onzième série, tome I, 633–667.
- Rahman, R. (1948) – *Remarks on the Sacrifice to Heaven of the ¹Na-2khi and Other Tribes in South-West China.* Monumenta Serica XIII, 395–408.
- Rock, J.P. (1948) – *The ²Muan ¹Bpö Ceremony or the Sacrifice to Heaven as practiced by the ¹Na-2khi.* Monumenta Serica XIII, 1–160.
- Schafer, Eduard H. (1977) – *Pacing the Void. T'ang Approaches to the Stars.* Los Angeles – London. University of California Press.
- Schuh, Dieter (1974) – *Grundzüge der Tibetischen Kalenderrechnung: ZDMG,* Supplement II. Wiesbaden.

- Schuh, Dieter (1980) – *A tibeti időszámítás* (ford. Róna-Tas András). In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* III, 221–228.
- Stein, R.A. (1970) – *La légende du foyer dans le monde chinois*. In: *Échanges et communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de 60ième anniversaire, réunis par Jean Puillon et Pierre Maranda*. Mouton, 1280–1305.
- Sung, Z.D. (1934) – (1935) – *The Symbols of Yi King or the Symbols of the Chinese Logic of Changes*. Illustrated. Shanghai, 1934. – *The Text of Yi King*. English Translation. Shanghai 1935. The China Modern Education Co. ed.
- Tjan Tjoe Som (1952) – *Po Hu T'ung, The Comprehensive Discussions in the White Tiger Hall*. Volume One: *Introduction, Translation of Chapters I, II, XVIII, XI; Notes. A Contribution to the History of Classical Studies in the Han period*. Volume Two: *Translation of Chapters III–XVII, XIX–XXXIX, XLI–XLIII; Fragments*. Tjan Tjoe Som Ed.: Sinica Leidensia edidit Institutum Sinologicum Batavum, vol. VI. E.J. Brill, Leiden, I: 1949, II. 1952.
- Tókei Ferenc (1959) – *A kínai elégia születése. K'üi Jüan és kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tókei Ferenc (1967) – *Naissance de l'élegie chinoise. K'iu Yuan et son époque*. Les Essais CXXV, Gallimard, Paris.
- Tókei Ferenc (1980) – I: *Kínai filozófia. Ókor*. Első kötet. *Szöveggyűjtemény*. Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta Tókei Ferenc = Filozófiai Írók Tára. Új folyam, XXII. köt. Akadémiai Kiadó; III: Harmadik kötet (XXIV. köt.).
- Umehara, Sueji (1973) – *A General Study of the Ritual Bronzes in Ancient China*. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library) No. 31, 1–25, I–XIX.
- Uray Géza (1984) – *The Earliest Evidence of the Use of the Chinese Sexagenary Cycle in Tibetan*. In: *Tibetan and Buddhist Studies XXIX*[2], 341–360.
- Wheatley, Paul (1971) – *The Pivot of the Four Quarters. A Preliminary Enquiry into the Origin and Character of the Ancient Chinese City*. Aldine Publishing Company, Chicago.

Mongol "képregény" Molon szerzetes pokoljárásáról

A képekkel díszített könyvek nem voltak ritkák a régi Mongóliában, a fennmaradt ábrázolások azonban főleg a vallásosság körébe tartoznak. Buddhista szútrák első oldalát rendszerint szentek, instenségek képei díszítették, amelyeket a lamaista ikonográfiai művekben szigorúan meghatározott előírások szerint festettek, vagy véstek nyomtató fadúcokba. A kompozíció, de még a színek sem a festő képzeletétől függetek, hanem szigorúan követniük kellett a szertartáskönyvek előírásait. Ha eltekin-tünk a vallási ihletésű képektől, igen kevés marad: varázskönyvek, orvosi művek, asztrológiai, asztronómiai munkák, gyógyszerkönyvek, néhány mű az állattan, nö-vénytan köréből — ezek azok, amelyek lapjait illusztrációk díszítik. Az arcképfestés sem volt ismeretlen a mongoloknál, s néhány festmény, miniatúra megkísérelt egyéni vonásokat is tükrözni.

A mongol vallásos festészet mind stílusban, mind témában főleg kínai és tibeti példák hatása alatt állt, bár a festészeti technika helyi jellegzetes vonásokat is mutat.

A könyvillusztrációk előzményei a festett freskók és a hordozható templomi zászlók voltak. A lamaista szentélyeket számos „elbeszélő tanka” (templomi zászló) díszítette. Ezeknek a központját egy-egy szent nagyméretű alakja foglalta el, a hát-teret pedig a festő kisebb mezőkre osztotta, s itt bemutatta a szent életének főbb jeleneteit, lépésről lépésre követve életútját. Míg a fő figura meghatározott előírások szerint készült, a háttér szabad teret adott a festőnek, hogy megfesse az evilági életet, ahogy azt maga előtt látta. Az effajta festészet fejlődése során az ember, mint a kép aktív hőse jelenik meg, akit a festő nagy szabadsággal ábrázol. A freskók mestereinek is jó lehetőségük nyílt, hogy az elbeszélő képsorokban megmutassák tehetségüket. Kezdetben a falfestmények és a templomi zászló egymás mellett léteztek, majd a hordozható képek egyre népszerűbbé váltak, később pedig „összezsugorodtak”, s képeskönyvek lapjain jelentek meg ugyanezek a történetek. A lámák, a beavatottak úgy érezték, hogy a buddhista legendákat meg kell ismertetni a tudatlan kívülállókkal is, és ki kell vinni ezeket a történeteket a kolostor falain kívülre a kiműveletlen emberek közé. S mi volt a legjobb, legegyszerűbb módja, hogy ezek a történetek közel kerüljenek az írástudatlanok tömegéhez? Természetesen a képek! Sok kép, kevés szöveg. Végül a szöveg teljesen elmaradt. Ezek a könyvek a kolostorok falai közül a piacterekre kerültek, ahol azután táblákra festették, és így mutogatták őket a hallgatóságnak. A képmutogatásokat gyakran kísérte a regősök énekmondása, eposzok recitálása. Jóval azelőtt az idő előtt, hogy a képeket kísérő versmondó mutatóványok megjelentek volna Tibetben és Mongóliában — Indiában, Kínában és Japánban már régen alkalmazták ezt a módszert a szerzetesek.

Tibetből ismert egy illusztrált Geszer eposz változat, amely bizonyára hasonló célokat szolgált. Leírásokból tudjuk, hogy Tibetben képmutogatók tettek ismer-tebbé egy-egy történetet. Gyakran összetekert fólióra rajzolták a festők az egymást követő jeleneteket, amit azután a mesélők egyik oldalon kitekertek, a másikon fel-

hajtottak, ahogy haladt előre a történet. Így igen hosszú históriákat adhattak elő egy-egy alkalommal.

Kínában az illusztrált elbeszélések részben a szórakozást, de főként a vallási tanítást szolgálták.

Pokolbeli jelenetek ábrázolása igen népszerű volt mind képekben, mind pedig az irodalomban. A tun-huangi Ezer Buddha barlangokban is számos népi irodalmi jelenetet láthatunk.

A közönségnek írt történetek közül az egyik legnépszerűbb volt Molon szerzetes pokolraszállása. A történet Kínában már a 9. században ismert volt. Az igen mélyen gyökerező ősök tiszteletéhez, s ennek ünnepéhez, az úgynevezett *avalambana* szertartáshoz kapcsolódott, amelyet a 7. hónap 15. napján tartottak.

Feltételezhető, hogy Molon szerzetes története, csakúgy, mint képes történetként való ábrázolása is Kínából került Mongóliába.

Az itt bemutatásra kerülő „képregény”, amely Molon szerzetes pokolraszállását mutatja be, Mongóliából került elő.* Pontról pontra követi a legenda írott változatát. Egyáltalán semmi szöveget nem tartalmaz, kivéve egyetlen szót, a második lapon a főhős mellé odaírták nevét: Labag. (Molon szerzetes ezt a nevet viselte, mielőtt a szerzetesrendhez csatlakozott volna.)

A könyv emlékeztet az európai biblia pauperum-okra, a szegények bibliájára, amelyeket a vásárokon mutogattak, s rendszerint a szentek, vagy Jézus életét jelenítették meg. Ha modern terminusokban gondolkodunk, akkor azt is mondhatjuk, hogy egy 19. századi képregény van a kezünkben.

Molon szerzetes történetének több változata ismeretes Mongóliában. A rövidebb, népszerű legendát gyakran kísérték képek, amelyek közül sok nagyon hasonló az itt közölt ábrázolásmódnhoz. A történet röviden a következő: Egy fiatal mongol kereskedő elhagyja a világi életet és szerzetes lesz, mert anyja, bűnös élete következtében a pokolra kerül. Fiának erényes életével, igaz szívvel bemutatott áldozataival sikerül elérnie, hogy elmehessen az alvilágba anyja megmentésére.

A könyvecske 13 lapból áll, a lapoknak az egyik oldalán vannak képek, a másik oldaluk üres. A rajzok orosz papírra készültek. Ez a papír a vízjel tanúsága szerint a 19. század végéféle készülhetett. A vízjelen ez áll: Fabrika naslednikov Szumkina (Szumkin utódjának gyára) Fabriki Jates No. 7. Ez a gyár 1829-től működött Lajszkban, a Volga közelében, s ezt a fajta papírt 1855-től gyártották.

A lapokat vörös vonal keretezi. A képek a mongol mindennapokból vett jelenetek, a múlt századi mongol valóság szolgál az ájtatos történet háttéréül. Néhány kép az egész oldalt betölti, máskor mezőkre oszlik a tér, több jelenetet is megelevenítve. Úgy tűnik, hogy hiányos a könyvecske, bár ez pontosan nem állapítható meg, mivel a lapok nem számozottak, de a mese folyamából úgy tűnik, hogy a könyv utolsó lapja, s néhány közbeeső lap is hiányzik.

A rajzok, bár nem képviselnek magas művészi színvonalat, ügyes alkotások, festőjük jól ismerte a kínai festészeti stílust. A rajzoló, – akit valószínűleg nem tekin-

*A Képeskönyv Kara György professzor tulajdona, akinek itt szeretnék köszönetet mondani, amiért kiadásra rendelkezésemre bocsátotta.

tettek művészi alkotó egyéniségnek, inkább csak mesterembernek, — csak néhány főbb színt használt a vonalas rajzok színezésére: pirosat, kéket, sárgát, feketét, zöldet, s ezekhez adódik a papír fehérje. A képeket először ceruzával rajzolta meg — ennek nyomai jól kivehetők —, majd a rajzokat kifestette. Az ábrázolás híján van a távlat érzékeltetésének, s nincsenek a rajzokon árnyalatok sem. A festő nem keverte a különböző színeket, hogy így új árnyalatokat nyerjen, kivéve a zöldet, amelyet sárgából és kékből kevert. A kontúrok erősen hangsúlyozottak. Míg a mozdulatok jól eltaláltak, az arcok kifejeztelenek, s semmi egyéni vonás nincs rajtuk, hanem inkább egymásra hasonlítanak.

Hasonlítsuk össze képeskönyvünket a mongol könyvillusztráció egy régebbi darabjával a „Buddha tizenkét cselekedete” c. mű gazdag illusztrációival. Ezek a valószínűleg 17. századi képek igen jelentősek a mongol illusztrációs művészet szempontjából, mert a képek nem csupán díszítésül szolgáltak, mint a korábbi buddhista művek szent-ábrázolásai, hanem a történet jobb megértését, közelebb hozását szolgálták. Ebben a vonatkozásban az itt kiadásra kerülő képeskönyv előzményének is számíthatjuk. A „Buddha tizenkét cselekedete” illusztrálása volt az első alkalom, hogy a festő megpróbált a hagyományok kötöttségétől elszakadni, s egy mongol szemén keresztül látni a külvilágot. Bár a kötöttségeket nem tudta teljesen levetni, de megpróbálta mégis egyénien kifejezni magát. Azonban, ha összevetjük a két könyvet, mégis azt láthatjuk, hogy a régebbi jobban ragaszkodik a templomi zászlók stílusához: a hősöket — szenteket — lótuszvirág trónuson állva vagy ülve ábrázolja előírt testtartásban, felhőkkel körülveve. Az alakok körüli üres teret — ha nem egy-egy fontosabb személyt jelenít meg ott a művész — akkor dekoratív fák, felhők töltik ki. Molon szerzetes pokoljárásának könyve jóval közelebb van a mindennapi élethez, mind témájában, mind az ábrázolás módjában. Friss pusztai levegő lengi be a jeleneteket. Az itt ábrázolt világ már nem kínai, vagy tibeti, hanem izig-vérig mongol.

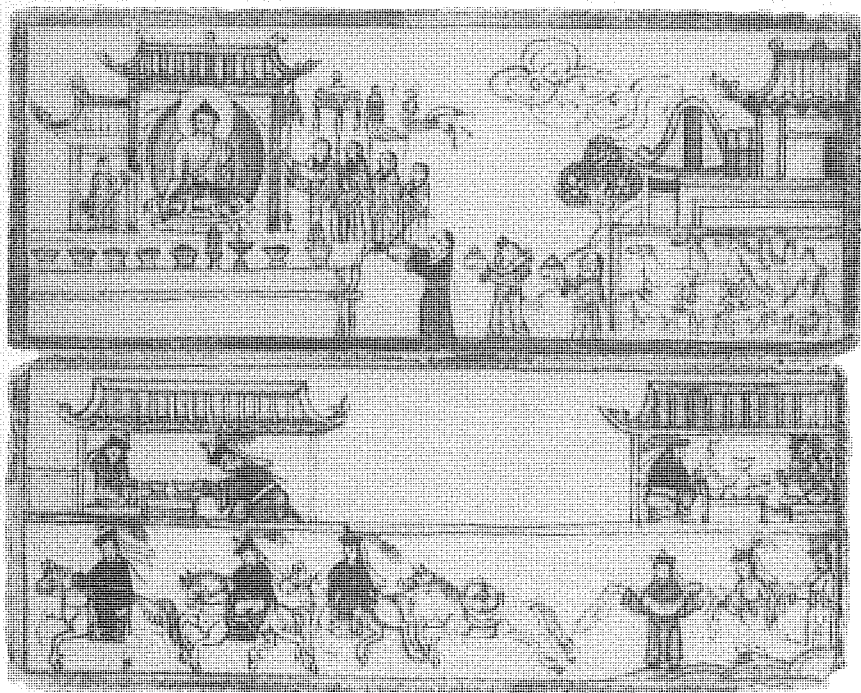
A következőkben a képek leírását adjuk, s a történet elmagyarázása helyett a mongol Molon szerzetes pokoljárása történetének fordítását közöljük, amelynek ezt a változatát a mongol irodalomtörténész, Damdinszüren professzor tette közzé.*

Az ELSŐ KÉPEN Labagot láthatjuk családjával, amint áldozatot mutatnak be Buddhának. Apa és fia kék mongol köntöst (*dél*) viselnek, vörös övvel. Hajuk, mongol szokás szerint — hosszú varkocsba fonva. *Mandalá*-kat — gabonából, tésztából, színezett vajból készített halmocskákat — emelnek magasra áldozatul Buddhának. Az anya hajviselete, ruhája a férjes mongol asszonyok szokásos viseletét mutatja, amely halha területen volt divatban. Ez a furcsa, két oldalra kimerevített, ékszerrel díszített hajfonat már a 13. századi utazóknak is feltűnt: Rubruk és Plano Carpini is említi. Az ülő Buddha szobor teste sárgára festett, ez jelzi, hogy aranyból, vagy bronzból készült. Göndörödő haja sötétkékre van színezve. Feje tetején kidudorodás: *usnisza*. Jobb kezével a földet érinti, ez az úgynevezett „a földet tanúságul hívó” mozdulat. Buddha életének arra az epizódjára utal, amikor meditációba

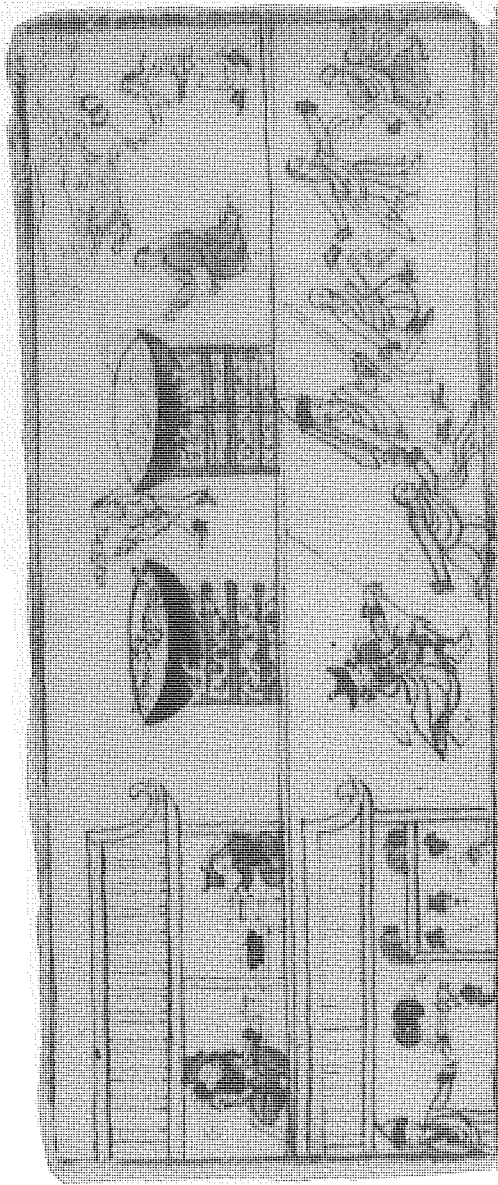
*C. Damdinsürüng, *Monġol uran ĵokiyal-un degeĵi ĵaĵun bilig orusibai*. [A mongol irodalom legjava. Száz szemelvény]. Ulánbátor 1959, pp. 261–277.

mélyedve a megvilágosodás fája alatt ült, s Mára, a gonosz, megkísértette. Ekkor hívta Buddha tanúul a földet, megérintve azt, hogy ellen tudott állni a kísértésnek. Ebben a testhelyzetben ábrázolják Buddhát a leggyakrabban. A jobb oldalán álló szerzetes Sáriputra, egyik legkedvesebb tanítványa. Kezében a vándorló szerzetesek kolduló szilkéje. Néhány más szerzetes áll Buddha bal oldalán, kezükben hosszú rúdra erősített szent jelvényeket visznek: egyikük a kolduló szerzetesek riasztó csengős botját – ezt a vándorló szerzetesek azért csörgették, hogy az útjukba kerülő állatokat, bogarakat elriasszák, nehogy rájuk lépjenek, halálra tiporják őket, s így megsértsék az ölés tilalmának törvényét. Másikuk szertartási ernyőt tart a kezében – ez uralkodói jelvény. A harmadik és negyedik győzelmi zászlót emel. Köntösük sárga, vállukon vörös színű sálat vetettek át. Az egyik lámának, valamint Sáriputrának még a felfelé pödrődő orrú csizmáját is láthatjuk. Buddha előtt oltár, rajta áldozati csészék: hat gabonával töltött tálka, két áldozati tészta, s egy áldozati méces. A kép jobb oldalán kínai stílusú házat láthatunk, benne az ötféle állat, amelyet tenyésztenek Mongóliában: ló, juh, teve, kecske, jak. A ház mellett csodálatos fa virít, ágai közt három-három gyümölcs érik – elképzelhető, hogy a buddhizmus három „drágakövet” jelképezi: Buddhát, a Gyülekezetet és a Tant. Bodrosodó-fodrosodó felhők úsznak az égen a mongol festészetben megszokott ábrázolás szerint.

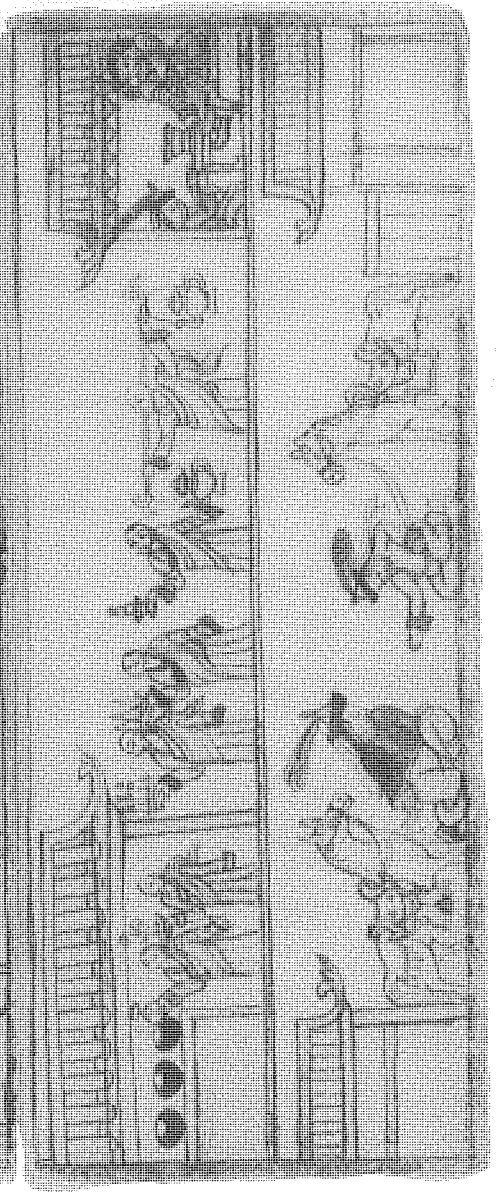
ELSŐ KÉP

MÁSODIK KÉP

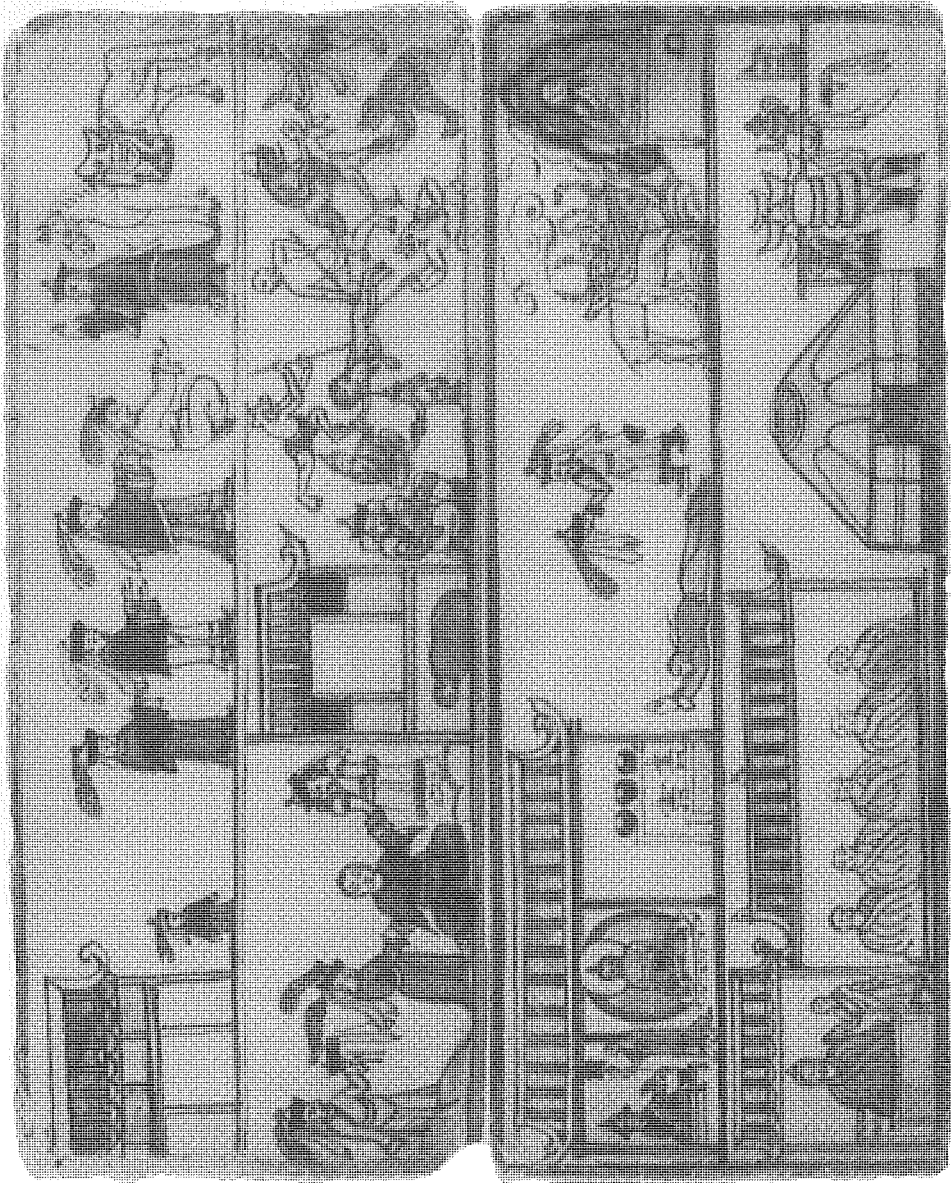

HARMADIK KÉP

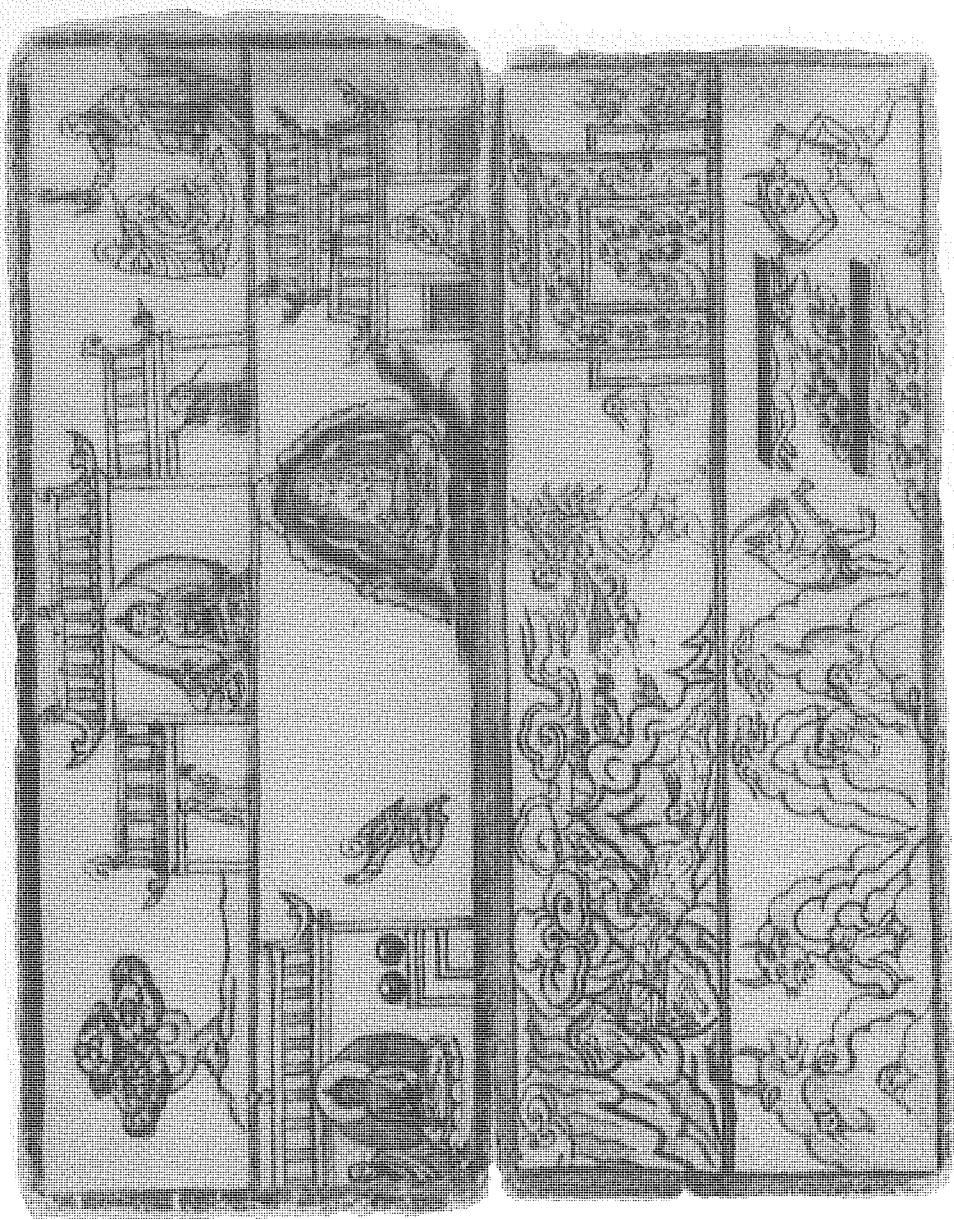
NEGYEDIK KÉP

ÖTÖDIK KÉP

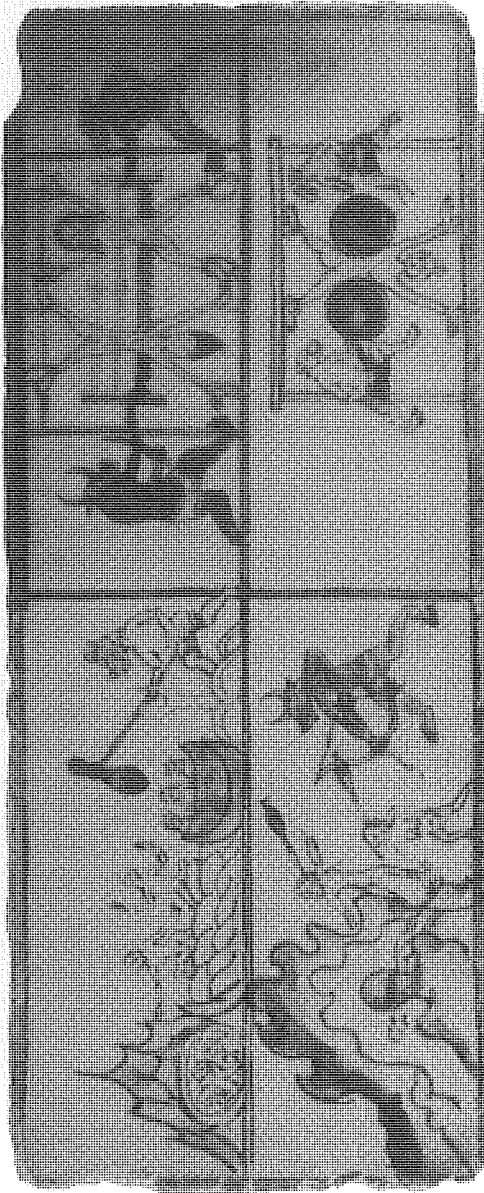

HATODIK KÉP

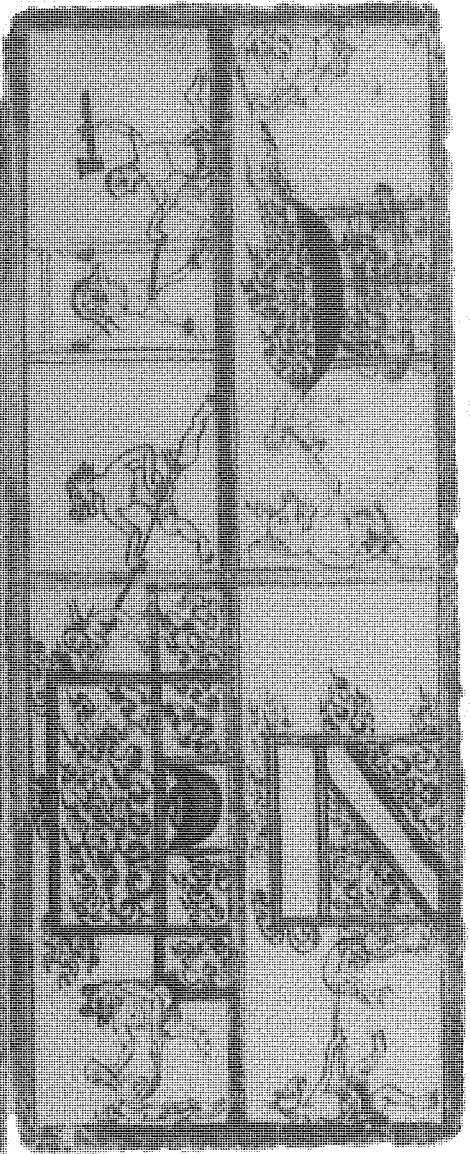
HETEDIK KÉP

NYOLCADIK KÉP

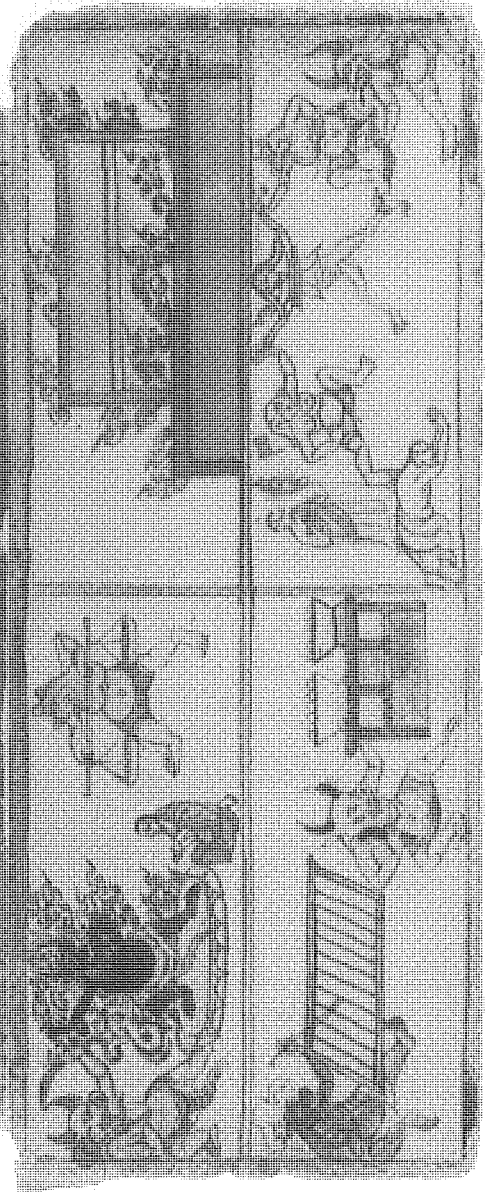
KILENCEDIK KÉP

TIZEDIK KÉP

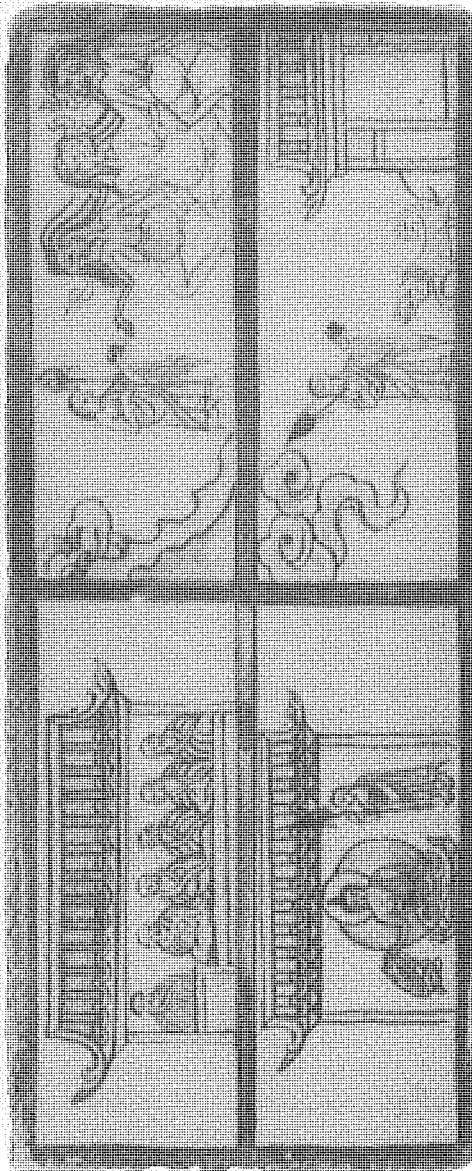
TIZENEGYEDIK KÉP

TIZENKETTEDIK KÉP

TIZENHARMADIK KÉP

Szöveg: „Réges régen, abban az időben, amikor még Buddha ezen a világon tartózkodott, élt egy Labag nevű ifjú. Szüleivel, s testvéreivel együtt illően tisztelték Buddhát, ételt áldoztak a lámáknak, s alamizsnát adtak a koldusoknak. Nagy nyájak voltak, s ebből mindenkit jó szívvel támogattak. Követték az erény útját, s a lámákkal szent könyveket olvastattak, s áldozatokat ajánlottak fel. Labag tisztelte anyját, apját, s imádkozott Buddhához. Ilymódon békében, nyugalomban éltek. Hosszú, boldog életet töltöttek együtt, mikor egy nap Labag apja meghalt.” (261a)

A MÁSODIK KÉP-et két mezőre osztották. A felső rész két jelenetet ábrázol:

a) Jobbra Labagot láthatjuk, anyjával ülnek egy kínai stílusú házban. A fiú a földön kuporog, míg anyja párnákon ül a szokásos mongol módon, az egyik lábát maga alá húzza, a másikat pedig melle elé felhúzza. Mindkettőjük fején szalagokkal díszített kalap, Labagét még egy pávatoll is díszíti. A fiún fekete kabát, *daku*. Közöttük alacsony asztal áll, rajta csészék. Jobbra, a ház mellett egy doboz látható – talán Molon szerzetes apjának koporsója.

b) A jobb oldali képen Labag és anyja pénzen osztozkodnak: három sárga és három fehér tömb van előttük az asztalon az aranyat és ezüstöt jelképezve. (A pénznek, aranynak, ezüstnek ez a fajta ábrázolása gyakori a mongol képeken.) Ugyanabban a házban ülnek, mint az előző képen, hasonló pózban, az egyetlen különbség, hogy Molon Katun itt sárga helyett kék ruhát visel. Az előttük lévő asztal is különböző egy kicsit. Labag mellé mongol betűkkel oda van írva a neve.

c) Az alsó kép Labagot ábrázolja, amint lóháton elhagyja a házat. Több társa kíséri. A lovak fehérek, a kötőféken vezetett tartalék ló kékes-szürke. A rokonok búcsúztatják őket, kezükben *kadakot* tartanak, ez többnyire világoskék selyemkendő, ezen adják az ajándékot, a kedves vendégnek – itt az útnak indulónak. Képünkön a kendők fehérek, egy kivételével – az sárga.

Szöveg: „Ezután Labag elhatározta, hogy elindul világgá, s kereskedéssel fog vagyont szerezni. Anyja áldását kéri: Anyám! El szeretnék indulni a világba, hogy meggazdagodjak, mint kereskedő – mi a véleményed erről?”

Anyja így szólt: Rendben van. Majd utasította a szolgálkat, hogy hozzák elő az aranyat, ezüstöt, mindet, ami csak van a legbelsőbb kincstárban. A szolgálk gondosan mindent előhordtak, a tiszta arany 3.000 *lang*-ot nyomott. Labag három részre osztotta a kincset, s így szólt: egy rész marad a háztartásra, egy rész Buddhának, a Tannak és a Gyülekezetnek szóló áldozatokra, egy részt pedig magammal viszek, s az üzletbe fektetem. Miután Labag megkapta anyja hozzájárulását, lóra ült. A ház népe mind kivonult búcsúztatására, meghajoltak előtte, s ajándékokkal halmozták el. Jó szerencsét kívántak, aranyat, ezüstöt nyújtottak át selyem *kadakon*. Labag elindult útjára, kíséretében volt egy ifjú, akit Ili-nek hívtak.” (261 a, b).

A HARMADIK KÉP Molon Katun súlyos bűneit mutatja be, két részre oszlik:

a) A felső képen az asszony egy kínai stílusú házban ül, keresztbetett lábbal. A másik szobában egy szolgál guggol mongol módra sarkára kuporodva, s ételt készít asszonyának. Molon Katun most új ruhát visel, kék színűt, vígan, s jókat eszik. Előtte nagy tálakban ízes húsos gombóc és sült húsos lepény. A magas kannában sós, fagyúval ízesített mongol tea. A szolgál éppen felvesz egy húsos lepényt. A ház

mellett hentesek láthatók, amint éppen lemészárolják az állatokat. Halak és madarak főnek az üstökben. Egy rózsaszínű tehenet, egy fehér lovat és egy kék disznót éppen most ütnek fejszével agyon. Az állatok szokatlan, szinte lebegő helyzete azt jelzi, hogy már kimúltak. A szolgák kék, piros és fehér köntöst, valamint felfelé kunkorodó orrú fekete csizmát viselnek.

b) A következő jelenetben Molon Katun ismét új ruhában, csizmában pompázik. Éppen egy hosszú bottal úzi ki a házból a szerzeteseket. A bal oldali szentélyben egy láma szemrehányóan mutat a lesöpört, feldöntött pávatollas áldozati edényekre, csészékre, s az éppen lehulló cintányérra. Az egyik szerzetes fején szalagokkal díszített kalapot visel, kezében botot tart.

Szöveg: „Miután Labag elhagyja a házat, s üzleti útjára indult, Molon Katun ezüst pénzért különféle állatokat vásárolt, felhizlaltatta őket, s már előre örült, hogy milyen jó ízűek lesznek. Élve póznákhoz köttette, s bottal verette őket, azt gondolván, hogy vérük ettől összecsomósodik, s jobb lesz az ízük. Majd az állatokat leöletette, húsuikat, csontjukat sóval, hagymával, fohagymával keverte, borral, pálinkával meglocsolta, megfőzte, s jót lakmározva vigadozott. A libákat, tyúkokat, kacskákat, s más szárnyasokat élve dobatta a fortyogó üstbe, úgy, hogy ezek fájdalmukban saját tollukat tépték. Amikor kimúltak, kihalászták őket, fűszerekkel ízesítették, s feltálták Molon Katunnak és vendégeinek. Élő disznók szívét kitepték, s áldozatot készítettek belőle a gonosz, ártó szellemeknek. Ilymódon az asszony súlyosan vétkezett, s ebben lelte gyönyörűségét.

Miután Labag elhagyta a házat, s üzleti útjára indult, Molon Katun így szólt: Hallani sem akarok többé a szerzetesekről, Buddhának szóló áldozatokról, s holmi szent könyvek olvasásáról, s ne is lássak többé ilyesmit! Összeszedette, s kidobatta a Buddhának szóló áldozatokat, a lámákat pedig egy hosszú bottal jól elverte. A valósi tanításokat semmibe vette, s megszegte utasításait. A gonoszság felé vonzódott, súlyos bűnöket követett el, s kedve szerint élt.” (262 a).

A NEGYEDIK KÉP két részre oszlik:

a) A felső képen Molon Katunt látjuk, ismét új ruhát visel, ezúttal kéket és sárgát, egy kínai stílusú házban ül magas párnákon. Egyik lábát maga alá húzza, míg a másikat előre nyújtja. Fogadja Ili-t, fiának küldöncét, aki mélye meghajol előtte. A fiú a sarkán ül, kék ruhát visel, fején fekete-vörös, pávatollal díszített süveg. A bal oldalon lámákat látunk, áldozati tárgyakat tartva vonulnak a templom felé. Ketten már beléptek a szentélybe, négyen még kívül vannak. Kezükben mindenféle áldozati süteményt, s áldozati csészét tartanak. A sorban utolsó szerzetes vállán hosszú rúd van keresztben, s ezen két kannát visz. Hármójuk feje borotvált. Mindannyian a lámák szokásos sárga ruháját s vállukon keresztbevetett vörös sálját viselik. A ruha gallérja és kezelője kék, vagy fekete. A szentélyben a magas oltáron már ott áll három áldozati csésze.

b) Az alsó kép azt a jelenetet mutatja, amikor Labag hosszú útjáról hazaér. Éppen most száll le lováról, s térdre ereszkedik. Vele szemben szolgálja, Ili, ugyancsak térdel, így fogadja gazdáját, s jelenti, mit tapasztalt Molon Katun házában. Mindkét ló fehér, magas kápájú nyereg van rajtuk. Labag lováé farmatringgal és sügyelővel megerősítve. Labag kék köntöst, fekete *dakut* (kabátkát), fekete csizmát és páva-

tollas fekete kalapot visel. Ili ruhája vörös, kék övvel, csizmája is vörös, süvege pedig Labagéhoz hasonló. A kép két szélén egy-egy kínai stílusú ház emelkedik, egyik mellett elkerített udvar.

Szöveg: a) „Így élt vigadozva Molon Katun, míg egy nap jött az egyik szolgálólány, s jelentette, hogy déli irányból Ili közeledik. Molon Katun ijedten válaszolt: Ne engedjétek be Buddha házába! Az egész házamnépe gyorsan jöjjön ide. Nyissátok ki a kincstár ajtaját. Helyeztetek gyorsan áldozati csészéket és mécseseket Buddha lába elé. Készítsetek oda asztalkákat, székeket, s mindenféle holmit. Keverjétek egy pompás ételáldozatot, s hívjátok össze a szerzeteseket. Üljenek oda, s buzgón olvassák a szent könyveket. Gyorsan takarítsátok ki a házat, úgy, hogy minden rendben lévőnek látszon. Mikor mindez elkészült, meg is érkezett Ili.

Molon Katun család mézes-mázás szavakkal próbálta elkápráztatni Ilit: Tiszteségesen éltem, követtem az erény útját. Menj, s nézd meg magad a szentélyt. Ili odament, bekukkantott a templomba, s látta, hogy asztalok, székek vannak ott, szőnyegek borítják a padlót, friss ételáldozat, égő mécsesek Buddha lába előtt. Olyan volt az egész, mintha a lámák csak az imént hagyták volna abba az ájtatosságot.” (262 a).

b) „Ezután Ili gyorsan visszatért gazdájához, megérkezvén térdre borult, s jelentette, hogy mit látott: Mióta elmentünk, hogy szerencsét próbáljunk, három év telt el, anyádasszony ezalatt az idő alatt tisztelte Buddhát, maga köré gyűjtötte a lámákat, a szent tanítást olvastatta velük, maga pedig betartotta a böjtöt és a fogadalmakat. Alamizsnát adott a szegényeknek, így élt. Amikor így beszélt, Labag megkérdezte, hogy mindezt a saját szemével látta-e? Ili elmesélte, hogy amikor belépett a templomba, látta, hogy asztalok, székek vannak ott, friss ételáldozat, füstölők, épp, mintha csak az imént mentek volna el a lámák. E szavak hallatán Labag szívét öröm töltötte el, s abban a hitben, hogy anyja az erény útját követte, hálásan borult le, s mormolt imát a kék égnek.” (262 b).

AZ ÖTÖDIK KÉP három részből áll:

a) A felső mező azt a jelenetet mutatja, amikor Labag hazaérkezik hosszú útjáról, s kezét összetéve imádkozik az éghez. Ruhája ugyanolyan, mint az előző képen, de ha lovának szerszámát figyelmesen megnézzük, láthatjuk, hogy vannak különbségek a két kép között. Lehet, hogy a festő nem akart ezekkel a különbségekkel semmit mondani, csupán figyelmetlenségének tulajdoníthatók. Más részletekben is megfigyelhetjük ezt a figyelmetlenséget. A házak, amelyek ugyanazon a helyszínen szerepelnek, a bútorok, edények, berendezési tárgyak, ugyanannak a személynek a ruhája időnként különbözik, anélkül, hogy ennek bármilyen jelentéshordozó funkciója lenne.

A rokonok üdvözlésre nyújtott kézzel közeledve fogadják Labagot. Ruhájuk kék, vagy vörös mongol köntös, s hárman közülük ezen felül fekete kabátkát is viselnek. Kalapjukat szalagok és tollak díszítik. Egy kisebb alak áll a ház bal oldalán. Talán egy gyereket akar ábrázolni, aki azonban ugyanúgy öltözött, mint a felnőttek.

b) Az alsó kép bal oldala azt a jelenetet ábrázolja, amikor Labag elájul, és összeesik. Egy vörös ruhás ember tartja a kalapját, s Labag anyja és egy másik kék ruhás ember próbálják támogatni, a kezénél fogva tartják.

c) A következő jeleneten azt láthatjuk, hogy Molon Katun hamis esküje hogyan száll vissza saját fejére. Itt haljak meg, ha nem igaz, amit erényes életemről állítok – hangzott a hamis esküvés, és valóban holtan esett össze a csalárd asszony. Kék lepedőbe burkolt teste egy kínai stílusú házban fekszik furcsa helyzetben, a föld felé fordított arccal. Szép hajkoronája helyett most csak egyszerű varkocsba font haját visel.

Közvetlenül a ház mellett Molon Katun életének elmúlt és jövőbeli eseményeit látjuk. Ismét teljes díszben van az asszony, előtte egy kisebb figura áldozati csészét ajánl fel neki. Ez valószínűleg Labag, a fia, aki így fejezi ki anyja iránti fiúi tisztelét. Még egy kicsit odébb Molon Katun jövőendő sorsát láthatjuk. A 49 napos köztetes lét eltelte után eldől, hogy a pokolbeli állatfejú lények fogják megkaparintani, s elviszik az alvilágba. Egy láma fogja a kezét, ő az, aki a negyvenkilenc nap során imát mond a lelki üdvéért, s megpróbálja megmenteni, hogy jobb életre születhesen újjá, azonban az elkövetett bűnök súlyossága ezt lehetetlenné teszi.

Szöveg: a) „Amikor testvérei, rokonai és a többiek meghallották, hogy Labag közeledik, kivonultak a város szélére a fogadására. Messziről látták, hogy Labag térdre borul, s az éghez imádkozik. Amikor odaértek hozzá, kérdezték, hogy miért imádkozik itt a pusztában, amikor itt nincs Buddha szobor, vagy szentély még a közelben sem. Labag így válaszolt: Azt hallottam, hogy mióta elmentem, anyám erényes életet élt, kegyes cselekedeteket hajtott végre, ezért imádkozom hálatelt szívvel. A többiek így válaszoltak: Mióta elmentél, három év telt el, anyád, Molon Katun nem tisztelte a három drágakövet: Buddhát, a Tant és a Gyülekezetet, ehelyett kiüzte, megbotoztatta a szerzeteseket, állatokat mérsároltatott le, s mérhetetlen sok bűnös cselekedetet követett el. Élő madarakat, halakat főzött üstökben, élő disznók szívét tépette ki, s ezzel áldozott a gonosz szellemeknek. Borzasztó bűnöket követett el, s a maga kedvére élt. Közülünk senki sem látta, hogy csak egyetlen egy jó cselekedetet tett volna az anyád, vagy hogy adakozott volna.” (262 b).

b) „Ezeket a szavakat meghallván Labag ájtultan rogyott le. Később lassan visszanyerte öntudatát, még egy darabig feküdt ott. Ekkor érkezett oda anyja, aki szintén a fogadására jött. Megragadta Labag kezét, s sirást tette eltakarta szemét, s így zokogott: Drága fiam! Elvesztegetted minden vagyunkat? Ezért heversz itt ilyen kétségbeesetten? Mindketten egészségesek vagyunk, ez a lényeg, nem kell sírnod! Labag így válaszolt: Nagyon ügyesen gazdálkodtam a vagyunkkal, s nagy haszonra tettem szert, azonban azt hallottam, hogy te állatokat öltél meg, s különféle súlyos bűnöket követtél el. Ezért fekszem itt szenvedve, miattad van ez. Anyja így válaszolt: Miután elmentél, hogy szerencsét próbálj, én megtartottam a bőjtöt, adományokat adtam, tiszteltem a szerzeteseket, áldozatokat mutattam be a három drágakőnek, Buddhának, a Tannak és a Gyülekezetnek, s mindenféle erényes cselekedetekkel éltem. Fiam, hogyha nem hiszel az én szavamnak, Ili, a társad elmondhatja, hogy mit látott, amikor megjött. A templomban áldozati füstölők, lámpások égtek, asztalkák, székek, szőnyegek voltak odakészítve a lámáknak! – Labag nem hitte el azonnal anyja szavait, de Molon Katun így folytatta esküdözve: Ha állatokat öltem, s bűnösen éltem, súlyos betegség sújtson le rám azon nyomban, ahogy hazaérek, s haljak meg hét napon belül. Ezeket a szavakat hallva, Labag

megnyugodott, s anyjával együtt hazatért. A fogadására érkezett rokonok, barátok is szétszéledtek, s mindenki saját otthonába tért.” (262 b–263 a).

c) „Amint hazaértek, Molon Katun azon nyomban megbetegedett, s hét napon belül meghalt. Labag rettenetesen szenvedett anyja halála miatt, s sírva gyászolta. A holttestet koporsóba fektette, s a ház tiszteleti helyére állította. Hogy anyja túlvilági útját segítse, s jobb újjászületést biztosíthasson a számára, lámákat hívott, akik éjjel nappal olvasták a szent könyveket, s imádkoztak, áldozatokat mutattak be. Így telt el negyvenkilenc nap és éjjel.” (263 a).

A HATODIK kép két részre oszlik:

a) A felső kép egy kínai–mongol stílusban épült kolostort ábrázol, amelyben három szoba van. Az egyik helységben egy láma ül, s éppen egy szertartást végez. Ruhája a szokásos lámaruha, kalapja igen díszes. Egy *vadzsrában* végződő csengőt ráz. Mellette alacsony asztalka, rajta teásédény, s áldozati csésze. Egy mezítlábas, lámaruhás figura áll a két szoba között, mintha a szentélyből, ahol Buddha szobra látható, jönne át a szertartási terembe. Talán Sárputra, Buddha egyik kedves tanítványa. Kezében csörgős botot tart, a vándorló kolduló lámák szokásos botját. A másik teremben lévő Buddha szobor a földet tanúságul hívó pozitúrában ül, kezében áldozati csészét tart. A szobor teste sárgára festett, így jelzi a könyvecske készítője, hogy itt egy színarany szobrot láthatunk. A harmadik helységben oltár van, rajta három áldozati csésze, s két tészta-áldozat.

A templomon kívül Labag fekszik a földön, s kezeit összekulcsolva imádkozik. Feje fedetlen, egy láma áll mellette, ő tartja a süvegét. Labag szokásos kék köntösét viseli, sárga övvel, de most nincs rajta a megszokott fekete kabátkája. Haja hosszú fonatba kötött.

A kép jobb oldalán egy barlangot, vagy fű-kunyhót látunk, amelyben Molon Katun holttestét helyezték el ülő helyzetben. A mongoloknál szokásban volt a holttestet ülő helyzetben kitenni a pusztába, s fölé sátrat, vagy fűkunyhót emelni. Kezei imára vannak kulcsolva, kétoldalt a vállára omlik befont varkocsa. Hattyúk és szarvasok gyűltek temetkezési helye köré, patak csörgedezik a közelben, az égen pedig bodros felhők úsznak.

b) Az alsó képen ismét egy kolostort láthatunk, amely kínai stílusban épült – ez két helységre oszlik, az egyikben egy magas rangú láma ül magas trónuson, köpenyt és süveget visel. Előtte közrangú láma áll, csészét ajánl fel neki, talán teával kínálja. Ez a láma a szokásos sárga és vörös színű ruhát viseli, csizmája fekete. A másik teremben öt láma ül egy sorban egy alacsonyabb padon, három közülük kopasz. Mindegyik egyforma sárga, ráncolt köpenyt visel. Talán szertartásra készülődnek.

A kolostor mellett gyönyörű jurtát látunk. Külső kék takarója egy kicsit fel van hajtva, így jól látható a jurta faváza. A füstnyílás nyitva van, itt is jól látható a fakeret. A jurta borítóját kötelek erősítik a favázhoz, s a külső vörös takaró is kötelekkel van megerősítve. A jurtán régies, díszes nemeztakaró borítja az ajtó nyílását, s nem a modernebb jurtáknál szokásos festett ajtó. Közvetlenül a jurta mellett látható mindaz a vagyon, amit Molon szerzetes – emlegessük most már ezzel az új névvel, amelyet a szerzetesrendhez való csatlakozással felvett – felajánlott a rend-

nek. Arany és ezüst tömbök, arany edények, női ruhák, csizma, harisnya, kalap, *kadatok*, s párnák.

Szöveg: „Labag gyorsan egy ügyes festőt hívatott, s megfestette Buddhának a tökéletesség jegyeivel teljes képmását. Éjjel-nappal ez előtt leborulva imádkozott, szüntelenül áldozatokat mutatott be, mécseseket, füstölőket égetett, s azért könyörgött, hogy szeretett anyja lelke mielőbb üdvöt találjon.

Labag mongol szokás szerint kivitte a pusztába anyja holttestét, s amikor egy hegyre ért, ott letette, fűből kunyhót készített a test számára. Száz napot töltött itt, olvasta a szent könyveket, hogy anyja lelke Buddha üdvösségét megtalálja. Ezt látva a legmagasabb istenek megindultak lelkükben, s ötszínű szarvassá változtak. Szájukban virágokat hozva oda gyülekeztek, s virágaikat a holttestre helyezték. A felhők közül fehér hattyúk ereszkedtek alá, s könnyeket hullattak. Mindenféle madarak csőrükben földet hoztak, s evvel borították be a holttestet.

Három év telt így el, ekkor Labag anyja nevét egy papírra írta, s elégette — szokás volt, hogy ha a holttestet nem égetik el, akkor helyette egy papírt, amelyre a halott arcvonásai vannak rajzolva, vagy neve írva, kell elégetni. Felajánlotta házáat, kincseit, vagyonát, barmait a lámáknak, s nincstelenül egyedül maradt.” (263 a, b).

A HETEDIK kép szintén két részre oszlik:

a) A felső kép Labagot ábrázolja, amint térden kúszva megérkezik Buddha elé. Buddha egy kínai stílusú templomban ül a földet tanúságul hívó pózban. A kolostor három hajóból áll. Buddha mellett kedves tanítványa, Sáriputra látható a lámák szokásos ruhájában, imádkozva borul le mestere előtt. A kolostor másik részében egy másik lámaruhás szerzetes látható, kezében áldozati csésze. A jobb oldali helységben Labag térdel, kezeit összekulcsolva könyörög Buddhához. Kék köpenyt visel, de nincsen kalapja, haja egy copfba fonva hull a hátára. Balra a kolostortól gyönyörű fa látható, lombjai között három-három gyümölcs, mint már azt az első képen is láttuk.

A kép jobb felén a láma-avatási szertartás látható. Labag itt vörös köntösbe van öltözve, fehér párnán ül keresztbe tett lábakkal. Két láma vezeti a szertartást, mindketten sárga ruhát és fehér kendőt viselnek. Az egyik éppen most vágja le Labag haját, a másik vizet önt a jelölt fejére. A közelben patak folyik.

b) Az alsó kép Molon szerzetest ábrázolja, aki éppen most lett szerzetes. Buddha szobra előtt térdel. A templomban az oltáron áldozati edények, s áldozatok. Molon szerzetes lámaruhát visel, s feje simára borotvált. A Buddha szobor jobb oldalán egy láma áll vörös ruhában, fehér kendővel, s fekete csizmában. A következő jelenet azt mutatja, hogy hogyan medítál Molon szerzetes egy barlangban. Derékig mezítelen, pöttyös leopárdbőrön ül. Egy folyó folyik a barlang előtt. Még odébb azt látjuk, hogy a kolostorban meditációba mélyedve ül Molon szerzetes, itt már vörös lámaruhát visel. A kolostorban dupla tetejű, kínai–mongol stílusban épült.

Szöveg: „Miután Labag lemondott a világ hívságairól, felkerekedett, s elment Buddhához. Tisztelete jeléül háromszor körüljárta, s kezét összetéve meghajolt, s így szólt a Győzedelmeshez: Apám, s anyám meghaltak. Erényesen éltek, s teljesítették mindazt a jót, amely a jövődéli jobb élet elnyeréséhez szükséges. Azért jöttem ide, mert szeretném Buddhát követni, a Győzedelmezt, s szeretnék szer-

zetessé válni. Megkérdezte Buddhától, hogy milyen üdvösség származik abból, ha valaki a lámák életét választja. A Győzedelmes így válaszolt: ha szülei élnek, akkor erényük felvirágozik, ha meghaltak, akkor az égiek között fognak újjászületni.

Ezután a Győzedelmes a következő parancsot adta Sáriputrának, a jótévőnek: Borotvált le a haját és szakálát, — majd a Győzedelmes megáldotta őt tökéletes áldásával, arany kezét a fejére tette, s nevét, a Labagot, „Molon szerzetes, a kiváló újjászületésű”-re változtatta.

Ezután Molon szerzetes a Győzedelmes-hez fordult mondván: Elmegyek egy elhagyatott helyre, s ott fogok meditációba mélyedve ülni. S elment a hegyek közé, amelyet Berké-nek hívtak, talált egy tisztást, ott leült, s mozdulatlanságba meredve meditált.

Három év telt el így, amikor ragyogó fény ébredt benne, s bölcsesség-szemével világosan meglátta a harminchárom menyországot, ahová az e világban véghezvitt jó cselekedetei eredményeképpen Kormusza főistenként született újjá. Molon szerzetes nagyon megörült apja látásán az istenek között, üdvösségben, boldogságban. Azt azonban nem látta, hogy anyja, Molon Katun hová született újjá.” (263 b—264 a).

A képek közül feltehetően néhány fólió hiányzik innen. A szöveg elmondja ugyanis, hogy Molon szerzetes visszament Buddhához, s megkérdezte tőle, hol található meg anyját. Buddha elküldte őt a pokol bugyraiba, hogy ott nézzen körül — ezek a képek elvesztek.

A NYOLCADIK KÉP két részre oszlik, mindkettőn a pokol különböző bugyrait láthatjuk. A következő néhány rajz jeleneteket mutat a pokolból. Nehéz eldönteni pontos sorrendjüket, vagy azt, hogy melyik melyik poklot ábrázolja. Szövegünk 18 hideg és meleg pokolról beszél, a képeken csak 16 pokolbeli jelenet látható. Ez is a hiányzó lapoknak tudható be, vagy pedig a festő csak néhány jelenetet akart bemutatni a pokol egyes bugyraiból, s nem szisztematikusan ábrázolta őket. Egyes képek igen jellemzőek bizonyos poklokra, amelyeket más leírásokból és képekonyvekből ismerünk, más jól ismert színhelyek pedig hiányoznak. Nem látjuk például a buddhista poklok sokat emlegetett karderdőjét, ahová egy égő házból menekülő szerencsétlenek futnak enyhét remélve a hús lombok alatt, ott azonban a fák levelei hirtelen éles kardokká válnak, s lehullva darabokra vágják az elítélteket.

a) A kép közepén Molon szerzetest látjuk, amint egy felhőn utazik. Éppen most érkezett meg a pokolba, ahol mindent füst borít, s minden lángokban áll. A jobb oldalon egy sárga női testű alak, akinek nyolc madárfeje van, éppen egy elítéltet tuszkol be egy hosszú bottal az izzó kemencébe. A bal oldalon a szerencsétlen szenvedők térden kúszva próbálnak menekülni tűhegyes sziklák között, azonban a sziklák összeszabdalgják őket.

b) Itt a szenvedőket bika- és birkafejű sziklák morzsolják össze. A bal oldalon már teljesen bekebelezték őket a hegyek. A jobb oldalon két nőt vetnek forró izzó prések közé. Egy lófejű és egy bikafejű szörny vezeti a kínzást, kezükben kard és bárd. Ez a helyszín talán azonosítható azzal a mongol pokollal, amelynek neve: „Összegyűjtve préselő.”

Szöveg: „Molon szerzetes egy felhőn repülve megérkezett a 18 elborzasztóan forró és elborzasztóan hideg pokolhoz, hogy megkeresse anyját. A kapunál az örök az élőlényeket éles kardokkal, izzó pengékkel megszurkálják, megvagdossák, s amint a kárhozottak tovább haladnak, a bőrük és húsuk elkezd leszakadni róluk.” (264 a).

A KILENCEDIK KÉP négy pokolbeli jelenetet ábrázol.

a) Az elsők a kárhozottakat éles peremű hegyek tartják fogva, ketten próbálják elkerülni sorsukat, s térdig gázolva a véres sárban, izzó parázsban próbálnak menekülni. A bal oldalon három elítéltet főznek egy nagy üstben, egy pöttyös leopárdfejú pokolbeli démon kavargatja az üstöt. A kárhozottaknak a haja az égnek mered.

b) Itt két elítélt van kifesztve egy keretre, egy férfi fejjel lefelé, s egy nő lábbal lefelé. Fűrészsel vágják éppen ketté őket, a fűrész két állatfejú szörnyeteg kezeli igen lelkesen. A kárhozottak testére csíkokat festettek. Valószínű, hogy itt a „Fekete csíkos” nevű poklot látjuk, ahol a pokol alattvalói speciális módon, festékbe mártott zsineggel – ahogy ez az ácsoknál szokásos – csíkokat festenek az ide került lények testére, s ezek mentén a csíkok mentén feldarabolják őket.

c) A következő képen vadászjelenetet láthatunk. Ezek a vadászjelenetek igen gyakoriak a pokolábrázolásokon. Azoknak, akik evilágon vadászattal foglalkoztak az a büntetésük a pokolban, hogy rájuk vadásznak mindenféle állatfejú szörnyeteggel, s halálra nyilazzák, vagy lövik őket.

d) Itt is az előbbihez hasonló állványra van kifesztve a kárhozott fejjel lefelé. Egy kutya- és egy lófejú szörny hengereli őt tüzesen izzó hatalmas hengerekkel. Ez feltehetően a „Nagyon forró”-nak nevezett pokol.

A TIZEDIK kép szintén négy részre oszlik további jeleneteket ábrázolva a forró pokolból.

a) Hatalmas, lángokban álló kemence (esetleg ház) foglalja el ezt a képet, benne emberek égnek. A jobb oldalon egy kutyafejú sárga szörnyeteg éppen most tuszkol be a kemencébe egy embert egy hosszú pózna segítségével. Ez a kutyafejú pokol-szolga már a másik képmezőben áll, s innen emeli át a szenvedőt az égő kemencébe. Ez azt fejezi ki, hogy az elítéltek hogyan kerülnek a pokol egyik köréből a másikba, s hogy ezeket a képeket nem egymástól függetlenül kell látnunk, hanem úgy, hogy az itt bemutatott „állomásokon” végestelen végig kell haladniuk az elítélteknek. A kép baloldalán egy leopárdfejú szörny az egyik kezével izzó vasat önt egy szenvedő szájába, míg a másik kezében egy kardot tart.

b) A kép bal oldalán az előbb említett kutyafejú szörny áll, aki a másik mezőbe tol át egy kárhozottat, míg a kép közepén egy keretre felfeszített nő látható, akinek testébe egy tüzes rudat ver be kalapáccsal a pokol egyik szolgája.

c) Itt ugyancsak egy izzó kemencét láthatunk, amelyben égnek az élőlények. Egy lófejú sárga lény dob be éppen egy embert a lángokba.

d) A kép közepén egy hagyományos mongol tűzhelyet látunk, díszesen kovácsolt háromlábú állványon egy üst van. A pokol szolgái, egy emberfejú és egy szarvakat viselő, rózsaszínre festett szarvasfejú alak oldalról vetik a lángokba a lándzsára szúrt elítélteket.

A TIZENEGYEDIK KÉP négy jelenetet ábrázol a pokolból.

a) A kép közepén egy lángokban álló kemence van, ebben égnék az emberek. Két szörny, egy rózsaszínű bikafejű alak és egy lófejű figura tuszkolja be az embereket ebbe a kemencébe.

b) A kép közepén kékre és pirosra festett mocsár nyeli el az elítélteket, akik álig merülnek a sárba és az ürülékbe. Két elítélt kötéllel körbe van kötözve. Kecske- és kutyafejű sárga szörnyetegek őrzik őket. Két pokol keverékét látjuk itt, az egyiknek a neve: „Mindenfelől lángoló tűz, s izzó vaskötéllel megkötöző”, a másiké „Tisztátalanság mocsara”.

c) Három éles szirtű hegy kínozza itt az embereket, részben magukba foglalják őket, részben pedig hegyes csúcsaikra tűzik fel a bűnösök testét. Talán itt már a hideg pokol egyik jelenetét láthatjuk.

d) Valószínűleg ez a jelenet is a hideg pokolhoz tartozik, bár a bal oldalon látható izzó üst ellentmondani látszik ennek a feltételezésnek. Az elítéltek egy része itt hatalmas jégtáblákon csücsül, másokat hegyes szirtek nyársalnak fel. A kízóknak itt egy bikafejű rózsaszínű lény és egy disznófejű sárga szörny, akik hosszúnyelű baltát és hosszúnyelű keverő szerszámot tartanak a kezükben.

Szöveg: (Dandinszüren szövegkiadása nem közli mind a 18 pokol bugyrainak részletes leírását, csak rövid részleteket, amelyek érzékeltetik az alvilági szenvedéseket. A hideg pokolról szóló részt egyáltalán nem közli. A rövid, hiányos szöveget nehéz lenne az egyes képekkel párhuzamba állítani, azért itt együtt közöljük a 9–10–11. képekhez csatolható szöveget):

„Molon szerzetes a 18 pokol első körébe ért, az „Uragyógyuló” pokolba. A föld olyan volt, mint a tüzesen izzó vas. Ott süttek, főttek az elítéltek, hogy a bőrük, húruk darabokban szakadt le róluk. A pokol szolgálai éles késekkel a kezükben jártak fel-alá, s levágták a bűnösök húsát. Amikor így meghaltak, az égből egy hang hallatszott: Éledjetek újra! — mire a holtak épségben felébredtek, s szenvedéseik kezdődtek előlről. Ez számtalanszor megismétlődött. A pokol szolgálai a szenvedőket időnként dzsidájukra tűzve kidobták az ajtón, bele egy izzó parázzsal telt kemencébe. Akik oda kerültek, azoknak a bőre, húsa leégett. S hogy mennyi időt kell itt eltölteniük? A pokolbeli egy nap az emberek idejével mérve 43.200 évig tart, s ezzel számítva 500 évet kell itt lemorzsolniuk.

Mások árnyas fákra próbálnak felmászni, azonban a fák tüskéi vassá változva a kárhózzottak fejébe fúródnak, mint a kések és dzsidák. Fájdalmuk, szenvedésük elmondhatatlan.

Amikor Molon szerzetes a „Vér-mocsár” pokolba érkezett, ott nők szenvedtek, asszonyok, lányok ordítottak a fájdalomtól. A pokol szolgálaihoz ezzel a kérdéssel fordult: „Hát ezek az asszonyok miféle bűnöket követtek el, hogy itt kell gyötrődniük?” Az ördögök így válaszoltak: „Ezek a nők véres ruhákat, nadrágokat, s mindenféle tisztátalan kelméket belemostak a folyó vizébe, s így beszennyezték, megsértették a föld és víz szellemeit, ezért vannak itt.

Amikor Molon szerzetes a „Hajat égnék meresztő” pokolba ért, s körülnézett, azt látta, hogy az ott lévő élőlényeket vaspofájú férges eszik, húrukat letisztítják, csont-

jukat átfúrják, s a velőt kieszik belőle. Ugyanitt a kárhozottakat a hajuknál fogva felakasztják, a lábukra nehéz köveket kötnek, s vasrudakkal bökdösik, villákkal szurkálják őket. Molon szerzetes ezt kérdezte: „Ezek az élőlények milyen bűnöket követtek el, hogy itt szenvednek?” A pokol-szolgák így válaszoltak: „Ezek a lények saját anyjukat, apjukat, anyósukat, apósukat szidalmazták, verték, a lámák gyűlekezetét becsmérelték. Az időseket, s a feljebb valókat nem tisztelték, s ezeknek a bűnös cselekedeteiknek az eredményeképpen jutottak ide. Molon szerzetes így szólt az elítéltekhez: „Látjátok, látjátok, életetek során nem hittetek a vallás tanításában, nem követtétek a tan törvényeit – ez lett az eredménye, hogy így kell szenvednetek.” Majd tovább ment anyja keresésére.

Onnan a Dzambudvipa világtól dél felé indult, 8.000 mérföldet tett meg, s ott egy fehér vas-városba ért, amelynek nem volt kapuja. (264 b–265 a)

A TIZENKETTEDIK KÉP ugyancsak négy mezőre oszlik:

a) Molon szerzetes éppen megérkezett a pokol ura, Yamantaka elé, aki Mandzsuri istennek egy dühös megtestesülése, az északi buddhizmus egyik legfélelmetesebb istensége. Itt bikafejűvel ábrázolják. Fejét koponyákból készült korona díszíti, homloka közepén egy harmadik szeme van, ez a bölcsességszem, amellyel látja az emberek cselekedeteit. Jobb kezében egy pálcát, s egy tükröt tart, bal kezében koponyából készült csészét. A tükör világosan megmutatja az idekerülő bűneit, világbeli cselekedeteit, a pálcára szintén a kárhozottak bűnei vannak felröva. Dereka körül állatbőr kötény tekergődzik. Alakját izzó lángnyelvek ölelik körül. Előtte Molon szerzetes térdel, vörös nadrágot és sárga kendőt visel. Jobbra egy bikafejű pokolbeli lény áll, kezében kardot és tükröt tart, s hasonlóan Yamantakához, állatbőr kötény van a dereka körül. A kép jobb oldalán egy disznófejű szörnyeteg mérleget tart a kezében, a mérleg egyik serpenyőjében fehér, míg a másikban fekete kavicsok vannak, az ide kerülő élőlények jó és rossz cselekedeteinek jelképei. Ezek alapján mondják ki rájuk az ítéletet.

b) Ez a kép az „Égő város” nevű poklot ábrázolja, amelynek nincsen ajtaja.

c) A következő képen a pokol szolgái számolják az elítéltek jó és rossz cselekedeteit, s azt, hogy mikor telik ki a büntetésük. Az egyik szörny kék színű, s agancsos szarvasfeje van. Hosszú bottal számol egy számoló táblán. A másik alak, egy bikafejű lény, kést tart a kezében. Előtte az asztalon két csésze tele sárga és fehér kavicsokkal, ugyancsak az emberek jó és rossz cselekedeteinek a jelképei.

d) Molon szerzetes végre rátalál anyjára az alvilágban. A kép bal oldalán áll a hűséges fiú, lámaruhában, kezében a kolduló szerzetesek csészéje és csörgős botja. Egy másik láma, talán Buddha kedves tanítványa, Sárputra is vele van, ő a földre borulva imádkozik. Molon Katun közepén áll, mezítelen, nyakán vas béklyó, lábán vaslánc, ennél fogva vezetik a pokol szolgái. Két sárga szörny vigyáz rá, az egyiknek kutyafeje van, kezében bárd, a másik szörny disznófejű, kezében kard. A jobb oldalon is áll egy bikafejű szörny, kezében szintén kardot tart.

Szöveg: „Itt a tizenhat-emeletes vasváros, amelynek nincsen ajtaja. Közepén Yamantaka, a pokol ura trónol arany trónuson, innen ítélkezik az emberek erényes és bűnös cselekedetei alapján. Az erényeseket a nyugalom országába küldi, a bűnösö-

ket pedig a pokolba. Balján majomfejű ördög ül, kezében mérleg. Yamantaka így szólt Molon szerzeteshez: Te, szent ember, mit keresel itt? Molon szerzetes így válaszolt: Anyámat keresem. Buddha, a mester mutatta meg nekem, hogy anyám itt szenved a pokolban. — Yamantaka megkérdezte: Oh, szerzetes, ki ez a Buddha, a te mestered? Buddha az én tanítóm, az ő utasítását követve jöttem ide a tizennyolc pokolba anyám keresésére. Amikor azonban bejártam a pokol valamennyi bugy-rát, anyámat sehol sem leletem a szenvedők között. — S még azt is megkérdezte Molon szerzetes, hogyha anyja nincs a listáján felsorolt tizennyolc pokolban, akkor hol lehet? — A pokol ura így válaszolt: Dél felé található az *Ayusi* pokol, amelynek nincsen bejárata. Oda menj! — Amikor a szerzetes megérkezett az *Ayusi* pokolhoz, hangosan kiabált, de szavára nem válaszolt senki. Visszatért Yamantakához, s így szólt: hogyan lehet kinyitni az *Ayusi* pokol kapuját? — Ezt neked, magadnak kell tudnod! — Ekkor ismét Buddhához ment, akitől ezt a választ kapta: Oh, szerzetes, ne zokogj! Van annak a pokolnak bejárata, majd én kinyitom neked. Ha felveszed az én vallási ruhámat, kezedbe a kolduló szilkémet, s csörgős botomat tartod, s evvel háromszor megkopogtatod a kaput, az magától ki fog nyílani.

Amikor Molon Katun béklyóját levették, lábát kiszabadították a láncokból, elővezették a kések közül, ott állt zokogva.” (265 b–266 b).

A TIZENHARMADIK KÉP négy jelenetből áll:

a) A szerzetesek gyülekezete egy kínai stílusú házban ül. A főláma a bal oldalon ül, egy magasabb trónuson, míg a közrendű lámák egy alacsonyabb, hosszú padon. Mindnyájan a szokásos lámaruhát viselik, amely redőkbe hajtogatott, s a mellük előtt záródik.

b) Malon szerzetes a *préták*, a bolygó szellemek földjére érkezik, ahová anyja a pokolból került. Csörgős botját a bal kezében tartja, jobb kezével pedig felajánlja kolduló szilkéjét az egyik prétának, aki valószínűleg az anyja. A préták kékre vannak festve, hajuk kócos bozont, s szájukból lángok lövelnek ki. Szájuk nyílása csak tűfoknyi, torkuk igen szűk, hasuk viszont hatalmas, így állandó éhség kínozza őket, de szájukba nem fér a falat, ha bele is fér, tűzzé változik, s ha nem is változik tűzzé, szűk torkukon nem fér le.

c) Molon szerzetes visszatér Buddhához, aki a központi figura ezen a képen. Lótusz-trónuson ül, körülötte a szentek sugárözön hálója. Buddha kezét áldóan egy szerzetes fejére teszi, aki a jobbán térdel. Molon szerzetes a bal oldalon áll, vörös kendőt visel, kezében a kolduló szerzetesek szilkéje és csörgős botja.

d) Molon szerzetes megtalálja anyját, aki ezúttal a préták földjéről egy jobb létformába, állatsorsra született újjá: sárga kutya lett. A kutya örömmel rohan Molon szerzeteshez, kinek kezében itt is a szilke és a csörgős bot van. Az égen kacskarin-gós báránnyelűk tekeregnek. A bal oldalon egy kínai stílusú ház áll.

Szöveg: „Ezután Molon szerzetes elment Buddhához, s így szólt hozzá: Megtaláltam anyámat, de nem tudtam megmenteni a pokol szenvedéseitől. — Ekkor Buddha fényt bocsátott ki a fején lévő *usnisából*, s a tizennyolc pokol valamennyi élő-lényét megmentette a pokol kínjaitól. Buddha így szólt: Amíg anyád a világban élt, mindig bűnös, gonosz cselekedeteket követett el, letért az erény útjáról, s bár most megmentettem a pokolból, mégis csak a *préták* között születhet újjá.

Miután meghallotta Buddha szavait, Molon szerzetes ismét elindult, hogy megkeresse anyját. Fogta a Buddhától kapott kolduló szilkét és a csörgős botot, s elérte a préták földjét. Az ott élő teremtmények teste akkora volt, mint egy hegy, szájuk pedig csak annyi, mint a tű foka. Hasuk akkora volt, mint egy-egy völgy, nyakuk pedig csak annyi, mint egy vékony cérnaszál, s torkuk, mint egy hajszás. Még ha le is tudtak valamit nyelni, a hasuk sohasem telt meg. S ha történetesen telítettnek is érezték magukat, akkor nem tudtak járni, mivel a lábuk is olyan vékony volt, hogy nem bírta megtartani őket. Molon Katun is ilyen élőlény lett, s borzalmas kínokat élt meg. Amikor Molon szerzetes feléje nyújtotta ételét a kolduló szilkében, Molon Katun nem tudta legyőzni a lelkében élő kapzsiságot, s egyik kezével ellökte a többi prétát, a másikkal pedig mohón kapott az étel után. Azonban alighogy lenyelte az étket, a gyomrában tüzes lángokká vált, s úgy égett, mint a tűzvész.”

e) „Felhőjén lovagolva Molon szerzetes ismét visszatér a Győzedelmeshez, s így szól hozzá: Oh, Buddha, hogy tudnám anyámat a préta-lét szenvedéseitől megmenteni? — Buddha így válaszolt: Mivel anyád igen gonosz volt, s bűnös életet élt, csak azt tehetem, hogy Vaisali városába sárga kutya képébe születhessen újjá. — Amikor Molon szerzetes meghallotta Buddha szavait, lelkében nagyon elszomorodott, s elindult, hogy ismét megkeresse anyját.

Amikor Vaisali városába ért, meglátott egy sárga kutyt, amely olyan gyorsan futott, mintha repülne. Odarohant Molon szerzeteshez, örömmel vakkantgatott, s a köntöse után kapkodott — szemmel láthatóan nagyon örült a találkozásnak. Ez biztosan az anyám — gondolta Molon szerzetes ...”

A képregény itt véget ér, de a Damdinszüren által publikált szöveg tovább folytatja a történetet, s elmeséli, hogy miután Molon szerzetes megtalálta anyját egy sárga kutya képében, ismét elment Buddhához, s megkérdezte tőle, hogy hogyan menthetné meg anyját ettől a nyomorúságos sorstól? Buddha azt parancsolta, hogy gyűjtsön szerzeteseket maga köré, s éljen erényes életet. Molon szerzetes követte Buddha parancsát, s ilyen módon sikerült elérnie, hogy anyja végülis egy brahman leányaként született újjá Kapilavastu városában.

Feltehetően a boldog véget ábrázoló képek elvesztek ebből a könyvből.

A történet és a képek ismeretében most már elképzelhetjük, hogy egy színes egyéniség, egy jó mesemondó hogyan eleveníthette meg a rajzokat egy-egy vásárban, sokadalomban, s rémisztgethette az egyszerű hívőket a pokol kínjaival, így próbálva őket az erény útjára terelni.

Vásáry István

Az ujgur írásbeliség az Arany Hordában és a Timuridáknál

A bécsi Nemzeti Könyvtár (Wiener Nationalbibliothek) két értékes ujgur írásos török kéziratot őriz. Az egyik uralkodói ediktum, amelyet Temür-Qutluğ, az Arany Horda kánja bocsátott ki 1398-ban. Az oklevél bécsi példánya nem eredeti, hanem feltehetőleg az eredeti másolata. A Nemzeti Könyvtárba Joseph Hammer-Purgstall hagyatékából került, aki maga a kéziratot annak idején Anton von Raab konstantinápolyi tolmáctól szerezte meg. Hammer az oklevelet még életében, 1818-ban a *Fundgruben des Orients* hasábjain közölte. Ez az editio princeps nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, de ne feledjük, abban az időben egy ilyen jellegű dokumentum kiadása már önmagában is úttörő tettek számított. Az úttörés érdemét az aranyhordai oklevelek kiadása terén nem is lehet Hammertől elvitatni. Az első közlés óta eltelt több mint másfél száz év alatt Temür-Qutluğ kiváltságoklevelét természetesen többször újra kiadták és értelmezték.¹ A másik ujgur betűs bécsi kézirat, amely a további fejtegetéseink tárgya lesz, szintén Hammer-Purgstall hagyatékából jutott a Nemzeti Könyvtár birtokába. Ez a munka a *Qutadğu Bilig*-nek, ennek az első iszlám szellemű didaktikus elbeszélő költeménynek, a 11. századi közép-ázsiai törökség jelentős irodalmi alkotásának egy 1439-es Heratban készült ujgur betűs másolata.²

Két bécsi török kézirat van tehát előttünk, amelyek időben a 14. század végére illetve a 15. század közepére datálhatók, helyileg pedig az Arany Horda államára illetve a timuridákra vonatkoznak. Ebben az időben mindkét államban már az iszlám volt az uralkodó vallás, és mindkét államban gazdag udvari irodalom virágzott, amely elsősorban az arab és perzsa irodalomból merítette ihletét mind tartalmi, mind formai tekintetben. Az írásművek lejegyzésére használt írás természetesen az arab volt. Ennél a pontnál jogosan merül fel a kérdés: Hogyan volt lehetséges, hogy olyan mohamedán török államokban, mint az Arany Horda és a timuridák államai, az arab írásbeliség mellett az ujgur írásbeliség is létezett, sőt az utóbbiakban, bátran állíthatjuk, virágzott. Mielőtt erre a kérdésre választ keresnénk, először vessünk egy pillantást az ujgur írásbeliség elterjedésére a mongolok között a 13. század elején.

Mikor a mongolok az ujgur írást átvették saját nyelvük lejegyzésére, azonnal mintegy állami, hivatalos írássá tették azt. Az egész mongol világbirodalomban, annak minden sarkában ujgur betűs mongol nyelvű rendeletek és uralkodói levelek jelentek meg. A széttöredező mongol birodalom egyes részein is ez a hagyomány folytatódott: a hülegidáknál Iránban és a csagatajidáknál Turkesztánban. Nem így a mongol világbirodalom nyugati részéről leváló Arany Horda államában. Erről a területről nem ismerünk mongol nyelvű okleveleket, nyilván a török nyelvű többségi lakosság számára kezdettől fogva török nyelven állítottak ki okleveleket. Az Arany Horda történetének első másfél száz évéből sajnos egyetlen egy eredeti oklevelet sem ismerünk (az első eredetiben fennmaradt dokumentum 1381-ben kelt),³

de különböző forrásokban világos utalásokat találunk arra, hogy oklevél kiállítási gyakorlatot, tehát kancelláriai tevékenységet az Arany Horda területén is folytattak. Az orosz évkönyvek például rendszeresen tudósítanak az aranyhordai kánok által adott oklevelekről, amelyek az orosz fejedelmeket iktatták be illetve erősítették meg fejedelmi székükben. Ezenkívül olyan korabeli oklevélfordítások állnak rendelkezésünkre, melyek jelentőségét a turkológia még nem méltányolta kellőképpen. 13–14. századi tatár oklevelek korabeli orosz és olasz fordításairól van szó. Az orosz szövegek az Arany Horda kánjai által az orosz papságnak ajándékozott kiváltságlevelek fordításai,⁴ míg a latin és olasz fordítások azon tatár eredetiekről készültek, amelyeket az aranyhordai uralkodók a krími olasz kereskedőkolóniáknak, a velenceieknek Tanában, a génuiaiaknak pedig Kaffában adtak.⁵ Ezeknek az okmányoknak az alapján jól megállapítható, hogy az eredeti szövegek török nyelven és ujjur ábécével készültek.

Nézzük először meg közelebbről a nyelv kérdését. A génuiai-tatár szerződéslevelek olasz fordításai előtt egy rövid latin nyelvű bevezető rész található, melyben világos utalás van a szövegek eredeti nyelvére vonatkozólag. Eszerint az eredetiek *in lingua ugarasca*, azaz ujjur nyelven készültek.⁶ Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet azonos az ujjur nyelvvel, ahogyan ma ezt a terminust használjuk, de az is biztos, hogy török nyelvre utal. Nyilván az írást és nyelvet tévesztette össze a rövid latin bejegyzés írója. Az orosz egyháznak adott oklevelek orosz szövegében megőrződött pár eredeti szó, s ezek szintén török eredetire utalnak. Berdibek kánnak Alekszej metropolitához intézett 1354-es oklevelében az *eita godu* kifejezés szerepel a dátumban, azon a helyen, ahol az állatciklus szerinti év van megadva a többi oklevélen. A hosszú ideig érthetetlen szót az orosz orientalista és történész N. Veszeloovszkij emendálta *enta-ra*,⁷ mely a török *yont* szó visszaadása. A 'ló' állatétvet a török mindig a *yont* szóval jelölte,⁸ a mongol viszont *morin*-nal, tehát az orosz fordítás csak török eredeti alapján készülhetett. Hasonlóképpen török eredetire utal az *aram* hónapnév, mely az ujjur kalendárium ismert hónapneve.⁹

Térjünk most rá az írás kérdésére. Ebben a vonatkozásban a génuiai-tatár szerződéslevelek nyújtják a legfontosabb útbaigazítást. Az egyik oklevél közli, hogy egy bizonyos Franceschin de Gibeletto írta ujjur betűkkel (*e anchora Franceschin de Gibeletto questa scrittura scriva in letera ugarasca*).¹⁰ Az orosz fordításokban szereplő eredeti török szavak orosz átírásai is azt bizonyítják, hogy a török eredeti csak ujjur ábécével készülhetett. Például a *daryka* szó a török-arab *tarih* 'dátum' szónak az orosz átírása, amelyben a szókezdő *d-* az eredeti *t-* helyett világosan mutat az ujjur ábécé használatára. Az ujjur ábécének a *t* és *d* visszaadására szolgáló polifon jegyét ugyanis az orosz fordító, aki a kiejtett formát nem ismerhette jól, a helyes *t-* helyett *d-*nek értelmezte, tehát *tarih* vagy *tariq* helyett *daryk*-ot olvasott.¹¹ Ilyen és ehhez hasonló eseteket sorolhatnánk még tetszés szerint, de most ez az egy példa is elég annak illusztrálására, hogy a 13–14. századi aranyhordai oklevelek török nyelven és majdnem kizárólag ujjur betűkkel készültek.

Még a következő, 15. századból is van példánk arra, hogy az ujjur ábécét az Arany Hordában ismerték és alkalmazták. Érdekes módon ezek a példák orosz oklevelekről származnak. A múlt században Obolenszkij orosz történész 15. századi orosz oklevelek végén ujjur betűs bejegyzéseket talált.¹² Vaszilij Vasziljevics nagyfejede-

lemnek egy 1435-ös adománylevelén jön elő a következő ujjur betűs szöveg: *bulay ong kördük* 'ily módon jóváhagytuk'. Feleségének, Szofija Vitovtovna fejedelemszasszonynak a végrendeletében pedig ezek a szavak állnak: *altmišda nobarya ayida* 'hatvanban, november havában'. Végezetül egy bizonyos Oszip Okinfov végrendeletében ezt olvashatjuk: *altmiš yetidä, yanbarining on yetidä* '67-ben, január 17-én'. Ugyanennek az oklevélnek a hátlapján van még egy bejegyzés: *Andiräy bitigči* 'Andrej írnok', amely nyilván a metropolita titkárára vonatkozik. A dátumokat a régi orosz időszámítás szerint kell értenünk, tehát 60 = 6960 = A.D. 1453, és 67 = 6967 = A.D. 1459. Hasonlóképpen a hónapnevek is az orosz hónapnevek átírásai (*nobarja* ← orosz *nojabr'* vagy *nojabrja* gen., *yanbari* ← orosz *janvar*'). Hogyan értelmezzük ezeket a különös ujjur betűs bejegyzéseket orosz okleveleken? Obolenszkij véleménye szerinti ezeket a rövid megjegyzéseket a káni hivatalnokok írták, akik ezzel mintegy megerősítették az orosz dokumentumokat. Úgy gondolom, hogy ez a vélemény teljesen valószínűtlen.¹³ Igen különös lenne, ha tatár tisztviselők, mint a tatár uralkodó képviselői, az alávetett orosz fejedelmek okleveleit orosz időszámítás szerint és orosz hónapnevekkel hitelesítették volna. Ezzel szemben erősen valószínű, hogy ezek a bejegyzések orosz írnokoktól származnak, akik számára az ujjur írás nem volt ismeretlen. Egy ilyen lehetett a fenti Andrej írnok. Céljuk e bejegyzésekkel talán tényleg egyfajta hitelesítés lehetett, hiszen a tatár hatalom ezidőben még véres történeti valóság. Ennek ellenére feltehetőnek tartom azt is, hogy e furcsa bejegyzések orosz írkokok játssi tollpróbái voltak csak. Így vagy úgy, az mindenképpen biztos, hogy a 15. századi orosz kancelláriákban az ujjur írásbeliség, ha sporadikusan és esetleg már csak kuriozitásként, de ismert volt.

Ha sikerült is a 13–14. századi Arany Horda területén az ujjur írásbeliség meglétét bizonyítanunk, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ennek az egykor nyilván kiterjedt íráshasználatnak mindössze két emléke maradt fenn. Az egyik Tohtamiš kán 1393-ban kelt oklevele Jagelló lengyel királyhoz,¹⁴ a másik az általunk tárgyalt Temür-Qutluğ oklevél. Az írott anyagnak a ritkasága miatt különösen fontos tehát az utóbbi aranyhordai oklevélnek a Bécsben őrzött másolata.

Szükséges tisztáznunk, hogy kik voltak a létrehozói és fenntartói ennek az ujjur írásbeliségnek az Arany Horda és a timuridák kancelláriáiban. Magukból az oklevelekből és különböző, főleg perzsa nyelvű elbeszélő forrásokból tudjuk, hogy az ujjur betűvetőket a mongol korban különböző névvel illették. A legáltalánosabb, jóval a mongol kor előtt ismert terminusok az írkok-titkárokra a *bitkūči* és *bitigči* szavak voltak. Mindkét szó a *-či* képzővel ellátott nomen agentis, az utóbbi a *bitig* 'írás, (ok)levél' szóból, az előbbi egy feltehetőleg szír eredetű *betgā* 'írástábla; oklevél' szóból képezve.¹⁵ Az írkokok fontos társadalmi szerepe az Arany Hordában világosan kitűnik abból a tényből, hogy az oklevelek promulgatio-részében közvetlenül a katonai és polgári tisztviselők, valamint a mohamedán egyházi személyek felsorolása után történik róluk említés. Ezek a *bitigčik* a korabeli mongol fennhatóság alatti Iránban is fontos szerepet játszottak. A perzsa okleveleken a török eredetű *bitikči* szóval jelölik őket, míg a mongol nyelvű okleveleken a szintén török eredetű mongol *bičigeči* szó szerepel.¹⁶ Ez a *bitikči* szó a 14. századi perzsa forrásokban, mint például a *Dastūr al-kātib* című kancelláriai kézikönyvben, az arab-perzsa *kātib* 'írkok' szó török megfelelőjeként fordul elő.¹⁷ Ennek a tisztségvise-

lőnek a létezése a timuridák idejéből is kimutatható.¹⁸ A türkmén és szafavida dinasztiák idejében a *bitikči* elnevezés, a mongol-török nyelvű kancelláriákkal együtt, eltűnik iráni területről. A *bitikči* átadták helyüket *munšik*nak és *muħarrir*oknak, ezeknek az arab elnevezéssel jelölt írnok-tisztviselőknek.¹⁹

A *bitigči* és *bitkăci* terminusokon kívül egy másik szót is használtak az írnök jelölésére, ez a *baħši* volt. Hasonlóan az előbbi kettőhöz ez a szó is ismert volt a törökben a mongol kor előtt: a buddhista ujjur irodalomban a vallási tanítókat nevezték így. A *baħši* szó a kínaiból került át az ótörökbe mint egy buddhista terminus technicus.²⁰ A török szó később a mongolba is átkerült, ahol érdekes jelentésfejlődésen ment át: a hivatalos ujjur-mongol írásbeliség szakértő írnökainak az elnevezésévé vált.²¹ Az a folyamat, melynek során egy egyházi tisztségviselő nevéből az írnökök vagy titkárok neve lesz, más nyelvek és kultúrák esetében is közismert. Elég itt az óoroszl *d'jak* 'írnök' szóra utalnunk, amely végső soron a görög *δίακ(ον)ος* 'diakónusz' szóra megy vissza, vagy a magyar *deák* szóra, mely végső soron ugyanennek a görög szónak szláv közvetítésű átvétele.²² A *baħši* szó a 13. században ebben a speciális mongol értelemben terjedt el a török nyelvekben, tehát egy mongolból való szemantikai visszakölcsoz néssel van dolgunk. A Codex Cumanicusban (14. sz. eleje) a *baħši* szó a latin *scriba* és a perzsa *navīsande* megfelelőjeként szerepel.²³ A csagatáj szótárak jól ismerik szintén a szót az ujjur betűket használó írnökök nevéként.²⁴ Ezek szerint a *baħši* kizárólag a török-mongol kancelláriák íródeákja volt, szemben a perzsa és arab nyelvű kancelláriák *kătib*jával, *munšij*jával vagy *muħarrir*jával.

Az ilkánok és dzsalairidák Perzsiájában a mongol kancelláriák írnökait szintén *baħšin*ak nevezték. A *Dastūr al-kătib* három oklevélmintát közöl *baħšik*nak a mongol oklevelek íródeákjává (*kităbat-i aħkām-i moġūli*) történő kinevezéséről.²⁵ Az itt szereplő három *baħši* mind török nevet visel (*Ūruk, Toġay, Qutluġ Buqa*), és Toġay *baħši* kinevezési iratából világosan kitűnik, hogy a katonaság és a nomádok soraiban levő mongolok és törökök számára végzi írnöki teendőit (*ĵamā'at-i moġūlan va atrāk az laškariyan va šahrānišinān ūrū bitikči-yi aħkām-i moġūli dānista*).²⁶

Míndezek után érthetővé válik, ha az Arany Horda és utódállamainak, a Kazáni és Krími Kánságnak az írnökait ugyanezzel a *baħši* szóval illették. De megfigyelhető, hogy a 15–16. századi krími és kazáni tatár oklevelek írnökait, akik már az arab írást használták, éppúgy *baħšin*ak nevezték. Ebből világossá válik, hogy a *baħši* terminust a 15. századtól kezdve az arab betűs török írásbeliség hordozóira, a kancelláriai íródeákokra is használták. A 14. században ugyanis az iszlám egyre inkább egyeduralkodóvá válik az Arany Hordában, és ez az arab ábécé terjedésével és az ujjur írásbeliség visszaszorulásával járt együtt. A Temür-Qutluġ jarlıkja a 14. század végéről ennek a folyamatnak az utolsó szakaszát tárja elénk: még a hivatalos ujjur írással készült az oklevél, de az interlineáris arab betűs szöveg már jelzi, hogy a visszahúzó ujjur ábécé betűit a jól ismert arab betűkkel kellett értelmezni, egyértelművé tenni. De a régi *baħši* terminus átmentődött az új iszlám-török környezetbe, és az eredetileg szűkített értelmű *baħši* szó éppúgy az írnökök általános megnevezésévé változott, mint amilyen a *bitigči* és *bitkăci* volt kezdetől fogva. Ezt a folyamatot, melynek során a terminus technicusok lazább, általánosabb használatúvá válnak, bátran vehetjük egybe a rangok és címek devalvációjának jól ismert folyamatával.

A *bahšik* tevékenységéről és szociális helyzetéről a 15. századi Krímben és a nogajoknál érdekes képet kapunk az orosz követségi könyvekből, az ún. *posol'skie knigi*-ből. Azon kívül, hogy a *bahšī* kancelláriai íródeákként működött, korának diplomáciai életében is aktívan részt vett. Nemcsak tollukkal, hanem ha kellett szabályjokkal is szolgálták urukat. Az orosz nagyfejedelmek udvarában éppúgy megtaláljuk őket tatár írnokként, az orosz források *bakšej* név alatt emlegetik őket. Ezek a tatár írnokok folytatták az oroszok diplomáciai levelezését a különböző tatár államokkal, Krímmel, Kazánnal, Asztrahánnal és a nogajokkal.²⁷

Az Arany Hordára és a korai Krími Kánságra vonatkozó forrásokban a *bahšī* és *biigči* szavakon kívül még egy terminus szerepel az írnokokra, és ez a *hāfiz*. Jólismert arab szóval állunk szemben, melynek eredeti jelentése 'a Koránt kívülről tudó személy', de igen hamar tiszteleti címként is elterjedt a használata.²⁸ Ez a szó egyértelműen az arab írásbeliség irányába mutat, tehát a 14. század előtt nem gyökeresedhetett meg az Arany Hordában. Mindenesetre az első írásos adatok csak a 15. századból származnak, mégpedig a Krími és Kazáni Kánság területéről. Eredetileg a *hāfiz* az arab betűvetés mestere volt, akit a *bahšī*val, az ujjur írásszakértővel állítottak szembe. A 14. század után azonban ez a szembeállítás értelmét veszítette, mivel az ujjur írásbeliség gyakorlatilag teljesen kiszorult a kancelláriai használatból. Következésképpen a 15. században a *hāfiz* és *bahšī* terminusok egyaránt az arab írásbeliség képviselőire vonatkoznak. Több tucat példával lenne bizonyítható, hogy ugyanazt a személyt egyszer *hāfiz*nak, másszor *bahšī*nek emlegetik forrásaink.²⁹ A 15. századra tehát, az arab írásbeliség egyeduralomra jutásával az eredetileg különböző jelentésű 'írnok' terminusok használata teljesen nivellálódott.

Az Arany Horda és utódállamainak kancelláriái után térjünk rá a timurida államok ujjur írásbeliségére. Gyakran szóltak már a törökség politikai és kulturális újjáéledéséről Timur és a timuridák idején. Számunkra most az az érdekes, hogy mindennek ellenére a közigazgatásban és a kancelláriai gyakorlatban a mongol birodalmi hagyományok szívosán továbbéltek. Közismert, hogy Timur a *hān* címet sohasem vette fel életében, a káni cím viselője egy dzsingiszida volt, akit báburalkodóként tartott magánál. Dzsingisz uralkodói házában olyan hatalmas, mintegy szakrális tekintélye volt, hogy még Timur, Ázsia legnagyobb hódítója Dzsingisz után, sem sérthette meg az íratlan szabályt: kán csak a Dzsingisz „arany ágá”-ból származhat. Ezzel magyarázható, hogy Timur az állami életben különös hangsúlyt fektetett a mongol hagyományokra. Ugyancsak ez teszi érthetővé azt a kettősséget Timur életében és uralkodásában, hogy egyrészt buzgó mohamedánként az iszlám vallási törvényének, a *šarī'a*nak védelmezője, de ugyanakkor a mongol szokásjog és birodalmi törvény, a *yasa* odaadó híve.

Timur uralkodásának ez a kettőssége a timurida államok kancelláriáiban is nyomon követhető. Vegyük példának Huszain Bajkara timurida államát. Két külön kancellária működött itt, egy török és egy perzsa nyelvű. A török kancellária a hadsereg és a török alattvalók ügyeivel foglalkozott, elnevezése *tuvāfi dīvāni*, *dīvān-i ʿālī*, *dīvān-i buzug-i amārat* vagy egyszerűen *türk dīvāni* volt. A török kancellária írnokait perzsául *navisandagān-i turk*, azaz 'török írnokok'-nak vagy egyszerűen *bahšī*nek nevezték.³⁰ Tehát ismét ott találjuk a *bahšī*kat. A timurida államok ezen íródeákjai éppúgy az ujjur írásbeliség szakértői voltak, mint ezt az aranyhordai

bahšik esetében láttuk. A mongol birodalmi hagyományok tudatos vállalása és hangsúlyozása készítette Timurt és utódait arra, hogy török nyelvű kancelláriáikban a mongoloknál hivatalossá lett ujjur írást alkalmazzák. Míg az Arany Hordában az ujjur írásbeliség a 15. században majdnem teljesen eltűnt, legfeljebb ha szórványosan létezett, addig a timurida államokban az ujjur ábécé használata reneszánszát élte. Három eredeti oklevelet ismerünk, melyeket 15. századi timurida államokban bocsátottak ki: Šāhruḥ (1422), ʿUmar-šayḥ (1469) és Abū Sāʿid (1469) oklevelét.³¹

Az Arany Hordában az ujjur alfabétumot csak kancelláriai írásként használták, de a 14. században kivirágzó iszlám-török irodalom művei az Arany Horda területén (Quṭb, Sayfi Sarāyī és mások munkái) kizárólag arab betűkkel kerültek lejegyzésre. Ezzel szemben a timurida államok érdekes ellenpéldát szolgáltatnak: az irodalmi műveket is, különös módon a mohamedán vallási tárgyúakat, nagy szeretettel másolták át ujjur betűkre. Ezúttal csak a *Sirāʾ al-qulūb* (1432), a *Miʿrāʾnāma* (1436) és a *Baḥtiyār-nāma* (1435) címűeket említsük névszerint. Ezen művek másolói *bahšik* voltak, azaz a kancelláriák ujjur írásszakértői. Néhány timurida íródeákot névszerint is ismerünk, így többek között a herati Malik bahšit, a *Miʿrāʾnāma* és a *Tadkarrat al-avliyā* másolóját, vagy a jezdi Maṣṣūr bahšit, a *Sirāʾ al-qulūb* és a *Baḥtiyār-nāma* ujjur betűs változatának lejegyzőjét.³² Az ujjur betűs írásbeliség legfontosabb központja az előbb említett két iráni város, Herat és Jezd, valamint Szamarkand volt. De nemcsak kortárs irodalmi műveket, hanem korábbi alkotásokat is másoltak az ujjur írásbeliség ezen műhelyeiben. Olyan művekről van szó, melyeket eredetileg arab írással készítettek el, és most ujjur ábécére tették át őket. Így jött létre a *Muḥabbat-nāma*, ezen hvárezmi-török irodalmi munka ujjur betűs másolata 1432-ben Jezdben.³³ És így magyarázhatjuk a *Qutadḡu Bilig* herati ujjur kéziratának létrejöttét is. A *Qutadḡu Bilig*-et Yūsuf Ḥaṣṣ Ḥājjib Balasaḡūnī 1069/70-ben írta, minden bizonnyal arab írással. A mű két későbbi fennmaradt másolata, a namangáni és a kairói is arab írással készült. Ugyanakkor 1439-ben Heratban jött létre az az ujjur betűs kópia, mely egy arab betűs eredeti alapján készült. Ennek a késő-ujgur írásbeliségnek az emlékei Közép-Ázsia keleti török irodalmi nyelvén íródtak. Többségük kora-csagatáj, de a *Muḥabbat-nāma* a 14. század hvárezmi-török irodalmi nyelvét képviseli, a *Qutadḡu Bilig* pedig a 11. század karahánida irodalmi nyelvét. Ezért hívhatjuk ezeket a műveket Vámbéry, a *Qutadḡu Bilig* első úttörő kiadója nyomán „a középázsiai vagy csagatáj nyelv ujjur írásjelekkel írt nyelvemlékeinek”.³⁴ Vagy ahogyan W. Radloff nevezte ezeket a sajátos emlékeket, „mohamedán-ujgur”-nak.³⁵

A *Qutadḡu Bilig* herati, jelenleg Bécsben található ujjur betűs kézírata Konstantinápolyra, az Oszmán Birodalom fővárosára irányítja figyelmünket. A kéziratot ugyanis onnan szerezte meg Hammer-Purgstall. De ugyancsak innen ered a Tenür-Qutluḡ jarlik másolata is. Hogyan került ez a két különböző állam területéről származó kézirat Konstantinápolyba? Pusztán véletlen útján, vagy más magyarázatot is találunk rá? Szerencsére a *Qutadḡu Bilig* bécsi kéziratának végén rövid feljegyzés található, amely szerint a harati ujjur példány 1474/75-ben került Tokatból Konstantinápolyba ʿAbdurrazzāk bahšī-hoz: *tarih-qa sākiz yūz yiṛmiš toquz-da yılan yil bu Qutadḡu Biligi kitab-ni Abdur-raz(z)aq Šayḥ-zadā bahšī-üčün Isṭambul-da Toqad-din Fān(a)r-i oḡli Qaz-i ʿAli bitig yibārib kältürd-i-lār* „879-ben a kigyó évében ezt a

Qutadġu Bilig könyvet ‘Abdurrazzāq Šāyhzādā baġšī részére, miután Fānārī oġli Qādī ‘Alī levelet küldött, Tokatból Istanbulba vitték.”³⁶ A közvetítő, akinek révén a herati kézirat Tokatból Konstantinápolyba jutott, kora híres tudósa, aki ismert volt közép-ázsiai kapcsolatairól.³⁷ De ki volt az a baġšī, akinek számára a kéziratot Istanbulba szállították, és egyáltalán hogyan kerül egy ujjur írástudó az oszmánli fővárosba? Erre a kérdésre rögtön válaszolhatunk, ha eszünkbe idézzük, hogy II. Hódító Mehmed szultán 1473-ban oklevelet bocsátott ki, melyben az Ak-kojunlu uralkodó Uzun Haszan ellen vívott hadjáratának sikeres befejezéséről ad hírt.³⁸ Ez az oklevél ujjur és arab írással készült, nyelve pedig nem az oszmánli, hanem a keleti török irodalmi nyelv. Tehát az ujjur írás keleti török nyelvű szövegek lejegyzésére a 15. századi oszmán fővárosba is eljutott. Az oszmánlik ugyanis az ázsiai török államokkal való érintkezésük során a keleti török irodalmi nyelvet használták, amely ebben az időben a török népek egyfajta lingua franca-ja volt. R. R. Arat, aki Hódító Mehmed ezen oklevelét kiadta, arra a következtetésre jutott, hogy az oklevelet ‘Abdurrazzāq baġšī állította ki. Ez a baġšī közép-ázsiai eredetű írástudó lehetett, aki a török szultán szolgálatában a keleti török kancelláriát vezette az oszmán fővárosban. Ő volt tehát az a személy, aki a *Qutadġu Bilig* egy példányát saját számára megrendelte. Az ő tevékenységéhez kapcsolható még egy sor munka, így egy másik karahánida irodalmi mű, az *‘Atabat al-ĥaqā’iq* ujjur és arab betűs másolatának elkészítése is, amelyet 1480-ban fejezett be.³⁹ De ezen kívül korai csagatáj költők, Sakkākī és Luġfī verseinek is elkészítette ujjur és arab betűs másolatát.⁴⁰ Mivel ‘Abdurrazzāq baġšī ujjur és arab írását jól ismerjük autográfokból, lehetőség van a Temür-Qutluġ jarliknak ezekkel való összevetésére. Az oklevél paleográfiai sajátosságai és egész duktusa valószínűsíti, hogy ennek az oklevél másolatnak az elkészítője is ‘Abdurrazzāq baġšī volt.⁴¹ Ha viszont így van, akkor az is valószínű, hogy a Temür-Qutluġ oklevél piros tintával írt arab betűs interlineáris szövege nem az eredeti aranyhordai oklevél sajátossága, hanem ‘Abdurrazzāq értelmezése. A többi, ötöle fennmaradt ujjur betűs szövegmásolat esetében is hasonló módszerrel járt el. Ezesetben az oklevél digráfiája nem az ujjur írás aranyhordai visszaszorulására utalna, mint azt szokás feltenni és dolgozatunk első részében mi is megemlítettük, hanem az oszmánli környezet folyamányaként magyarázható.

Akár így, akár úgy, tény, hogy a késői, 15. századi ujjur írásbeliség legnyugatibb pontja az oszmán főváros volt, ahova aranyhordai és timurida területekről egyaránt kerültek ujjur írásos munkák. Mint oly sokszor, az oszmánli civilizáció a keleti muszlim világ értékes emlékeit őrizte meg és mentette meg az utókor számára.

JEGYZETEK

1 J. von Hammer, *Uigurisches Diplom Kutluġ Timur's vom Jahre 800 (1397): Fundgruben des Orients* 6 (1818), 359–362; I. N. Berezin, *Chanskie jarlyki II. Tarchannye jarlyki Tochtamyša, Timur-Kutluka i Saadet-Gireja*. I. Kazan: 1851, 3–11, 23–43; I. N. Berezin, *Tureckaja chrestomatija I. Kazan’* 1857, 13–16; V. V. Radlov, *Jarlyki Toktamyša i Temir-Kutluga: ZVOIRAO* 3 (1888), 1–40; A. N. Samojlovič, *Neskol’ko popravok k jarlyku Timur-Kutluga: Izvestija Rossijskoj akademii nauk* 1918, 1109–1124; Abdullah Oġ. Hasan, *Temir Kutluġ jarlyġı: Türkiyat Mecmuası* 3 (1926–33), 207–277; A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki*

Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. Istanbul 1940, 148–149. – Mind-ezen kiadások ellenére a mai napig nincsen egy jó kritikai kiadásunk. Ezt kísérlem meg, más aranyhordai oklevelekkel együtt *Chancellery of the Golden Horde* című könyvemben (Budapest, Akadémiai Kiadó, előkészületben).

2 A *Qutadğu Bilig* bécsi kéziratának első kiadása: H. Vámbéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik.* Innsbruck 1870. Az első faksimile-kiadás: W. Radloff, *Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien.* St. Petersburg 1890. Lásd még: W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun.* Theil I. *Der Text in Transcription herausgegeben.* St. Petersburg 1891, Theil II. *Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo.* St. Petersburg 1910; *Kutadgu Bilig. Tıpkıbasım.* (a Türk Dil Kurumu kiadása). I–III. Istanbul 1942–1943. A szöveg kritikai kiadása a három ismert kézirat alapján: R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I. Metin.* Ankara 1947, 1979². II. *Tercüme.* Ankara 1959, 1974². III. *İndeks.* Istanbul 1979.

3 Tohtamış kán egy okleveléről van szó, melyet a Szovjetunió Orientalisztikai Intézete Leningrádi Részlegének kéziratárában őriznek (LOIVAN SSSR, Rukopis'nyj otdel, D–222). Az oklevél kiadásai és kommentárjai (egyik kiadás sem kielégítő): V. V. Grigor'ev, *Jarlyki Tochtamyša i Seadet-Geraja: Zapiski Odesskogo Obščestva istorii i drevnostej* 1 (1944), 338–339; I. N. Berezin, *i. m.*, 13–15; A. N. Samojlovič, *Neskol'ko popravok k izdaniju i perevodu jarlykov Tochtamyščana: Izvestija Tavričeskogo obščestva istorii, archeologii i etnografii* 1/58 (Simferopol' 1927), 141–142; A. P. Grigor'ev, *Data vydači jarlyka Toktamyša: Vostokovedenie* 6 (Leningrad 1979), 168–188 (Grigor'ev szerint az oklevél dátuma A.H. 380 = A.D. 1379). – A szöveg új kiadása, lényeges pontokon új értelmezéssel, az 1. jegyzetben említett könyvemben fog megjelenni.

4 Az orosz szövegek legutóbbi jó kritikai kiadását 1.: *Pamjatniki russkogo prava* III. Moskva 1955, 463–491.

5 Jó kritikai kiadások ezúttal sem állnak rendelkezésünkre. Régebbi, gyakran igen hibás kiadások: J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland.* Pest 1840, 517–522; L. Mas Latrie, *Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak: Bibliothèque de l'école des chartes* 29 (6. Sér., 4. Bd.) (1868), 581–595; C. Desimoni, *Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare: Archivio Storico Italiano, quarta serie*, 20 (1887), 161–165.

6 Desimoni, *Trattato* 161.

7 N. I. Veselovskij, *Neskol'ko pojasnenij kasatel'no jarlykov, dannych chanami Zolotoj Ordy russkomu duchovenstvu: Sbornik v čest' semidesjatiletija G. N. Potanina = Zapiski Russkogo geografičeskogo obščestva po otdeleniju etnografii* 34 (1909), 527–532.

8 Lásd: G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford 1972, 946 (*yunt, yund*); L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux.* Lille 1974, 550–551.

9 Lásd: *Drevnetjurkskij slovar'.* Leningrad 1969, 50–51, 476 (*aram, ram*); Bazin, *Les calendriers* 476–477.

10 Desimoni, *Trattato* 165.

11 A. A. Bobrovnikov, *O mongol'skich podpisjach na russkich aktach: Izvestija Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskogo Obščestva* 3 (1861), 26; Veselovskij, *Neskol'ko pojasnenij* 526–527.

12 Obolenskij, *Vostočnye podpisi na starinnych russkich gramotach: Izvestija Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskogo Obščestva* 2 (1861), 22–24.

13 Lásd Bobrovnikov, *O mongol'skich podpisjach* 24.

14 Kiadását lásd I. N. Berezin, *Chanskie jarlyki I. Jarlyk Tochtamyščana k Jagajlu.* Kazan' 1850; V. V. Radlov, *Jarlyki Toktamyša i Temür-Kutluga* 3–17.

15 W. Bang, *Türkische Turfantexte* VI. Berlin 1934, 72, Anm. 264; A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik.* Leipzig 1950, 304; Clauson, *Etymological Dictionary.* 304, 302.

16 A *bitikčī* szó a 13–14. századi perzsa forrásokban igen gyakran fordul elő, ezekre az adatokra lásd G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* II. Wiesbaden 1965, Nr. 718. – A mongol *bičigeči*-re lásd Abū Sa'īd egy 1320-as dokumentumát (L. Ligeti,

Monuments préclassiques I. XIIIe et XIVe siècles. Budapest 1972, 259) és Šayḥ Uveys egy 1358-as oklevelét (G. Hermann–G. Doerfer, *Ein persisch-mongolischer Erlass des Ġalāyeriden Šeyḥ Uveys*: CAJ 19 [1975], 71).

17 Az egyik kinevezési okmányban a titkár *kātīb-i aḥkām-i moġūlī* 'a mongol oklevelek írnoka' néven, a másikban *bitīkēt-yi aḥkām-i moġūlī* néven szerepel, következésképpen *kātīb=bitīkēt* (A. A. Ali-zade, kiad., *Muḥammad ibn Chindūšāch Nachčivānī, Dastūr al-kātīb fī ta'jīn al-marātīb* (Rukovodstvo dlja pisca pri opredelenii stepenej) II. Moszkva 1976, 42, 44).

18 A *Šarafnāma*-ban ن سبکی szerepel, amelyet a kiadó Roemer سبکی-re emendált (H. R. Roemer, *Staatschreiben der Timuridenzeit. Das Šāraf-nāma des ʿAbdallah Marwārid in kritischer Auswertung. Persischer Text in Faksimile* (Hs. İstanbul Üniversitesi F87). Wiesbaden 1952, 82, 168).

19 Lásd V. Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk. A Manual of Šafavid Administration (circa 1137/1725)*. London 1943, § 23, p. 61.

20 Clauson, *Etymological Dictionary* 321; *Drevnetjurskij slovar'* 82; Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente* II, Nr. 724.

21 Mong. *baγsi* 'teacher, instructor, professor, learned lama; master, mister' (F. D. Lessing, *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley–Los Angeles 1960, 70). A mongol szóra az első írásos adatunk az 1345 táján írt 'phags-pa írásos Kii-Jung-Kuan-i feliratról van (E6, W2: L. Ligeti, *Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise*. Budapest 1972, 86, 88).

22 M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch* I. Heidelberg 1953, 386; TESz I, 628–629.

23 CC scribe – nuisenda – bacsī ūl bitīccī (G. Kuun, *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum*. Budapestini 1880, 91). Vö. még A. Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. Budapest 1971, 174–175; D. Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*. Uppsala 1969, 160–161.

24 Például a Sanglah, 119v 26: *baḥšī* 'navīsanda va dabīr va ḥvānanda va Jarrāḥ [író, titkár, énekes, sebész]' (G. Clauson, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*. London 1960). Különösen tanulságos az *Abušqa* szótár meghatározása: *Türkistan šahlarining kätiberine derler ki hiç Farsi bilmiyeler* 'Turkesztán uralkodóinak írnokait nevezik így, akik perzsául egyáltalán nem tudnak' (Vámbery Á., *Abuska. Csagatajtörök szógyűjtemény*. Pest 1862, 29; V. Véliaminof-Zernof, *Dictionnaire djaghatai-turc*, Saint-Pétersbourg 1869, 125–126).

25 Ali-zade, *Dastūr al-kātīb* II, 39–46.

26 Ali-zade, *Dastūr al-kātīb* II, 44.

27 A különböző *baḥšī*-król és tevékenységükről lásd G. F. Karpov kiadását: *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevnej Rossii s deržavami inostrannymi: Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskogo gosudarstva s Krymskoju i Nogajskoju ordami i Turciej. I (1474–1505)*. Sanktpeterburg 1884, passim.

28 H. Wehr, *Arabisches Wörterbuch*. Leipzig 1958³, 172. Vö. még *İslam Ansiklopedisi* V/1, 64.

29 ... s *İšberdeem Afyzoem, s bakšeeem svoim*, ... (Karpov, *Pamjatniki* I, 173). ... *Ešperdeju bakšeju* ... (Karpov, *Pamjatniki* I, 176). – *pisar'* i *bakšej Azi-Mendeja afyza* (Karpov, *Pamjatniki* II, 393). – *bakšeju svoego Danu afyza poslal* (Karpov, *Pamjatniki* II, 525).

30 Roemer, *Staatschreiben* 169–170.

31 J. Deny, *Un soyurgical du timouride Šāhruḥ en écriture ouigoure: Journal Asiatique* 245 (1957), 253–266; P. M. Melioranskij, *Dokument uġurskogo pis'ma sultana Omar-Šejcha: Zapiski vostočnogo otdelenija imperatorskogo Russkogo archeologičeskogo obščestva* 16 (1904–5), 01–012; Kurat, *Topkapı* 119–134.

32 A. M. Ščerbak, *Grammatika starouzbekskogo jazyka*. Moszkva–Leningrád 1962, 48–49.

33 J. Eckmann, *Das Chwarezmtürkische: Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden 1959, 116; E. N. Nadžip, *Chorezmi „Mučhabbat-namə“*, izdanie teksta, transkripcija, perevod i issledovanie. Moszkva 1961.

34 Vámbery, *Das Kudatku Bilik* 8.

- 35 Radloff, *Kudatku Bilik*.
 36 Arat, *Kutadgu Bilig* I, XXXIV.
 37 Arat, *uo*.
 38 R. R. Arat, *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı: Türkiyat Mecmuası* 6 (1939), 285–322;
 V. G. Guzev, *O jarlyke Mechmeda II: Tjurkologičeskij sbornik* 1971, Moskva 1972, 227–243.
 39 R. R. Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki: Atebetü'l-hakayık*. Istanbul 1951, 27–28.
 40 O. F. Sertkaya, *Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirleri III. Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçaları*. Istanbul 1972, 15–32.
 41 Vö. Guzev, *O jarlyke* 242.

Tardy Lajos

Henrich Brenner az altáji, a finnugor és a kaukázusi népekről (1723)

Philip Johan von Strahlenberg 1730-ban Stockholmban napvilágot látott, majd hamarosan más nyelvekre is lefordított nevezetes munkája¹ – melynek alapján a szakirodalom a szerzőt a finn-ugrisztika megalapítói közé sorolja – összefoglalóan ismereteti a Nagy Péter cár korában már rendkívül szélesre duzzadt orosz birodalomban élő szláv és nem szláv népek szokásaira, sajátosságaira, történetére (ideértve a nép ajkán még élő hagyományokat) és főleg nyelvére vonatkozó, hadifogságának tizenhárom esztendeje alatt szerzett adatokat.

Az 1676-ban a svéd koronához tartozó pomerániai Stralsundban született, svéd szolgálatban álló Strahlenberg (nemesi rangra emelése előtt: Tabbert) egészen fiatalon katonai pályára lépett. Térképészeti tanulmányokat folytatott, hamarosan királyának, XII. Károlynak környezetébe került és gyorsan haladt a tiszti ranglétrán. Tanulmányai során megismerkedett néhány gyakorlati ismeretággal, melyeknek később jó hasznát vette hosszúra nyúlt hadifogságában, majd könyvének megírása során, de nyelvészettel, történelemmel addig nem foglalkozott. A svédek nagyhatalmi állásának véget vető katasztrofális 1709. évi poltavai ütközet után oly sok bajtársával együtt orosz hadifogságba esett, és 1722-ig Szibériában, leginkább Tobolszkban ette a rabság kenyerét; itt bontakozott ki addig csak szunnyadó tudományos érdeklődése. De – s ezt már most szükséges leszögezni – Strahlenberg csaknem másfél évtizedes fogságának egész tartama alatt nem fordult meg a birodalom déli és délnyugati részén, még kevésbé a birodalom határain akkor még kivüleső kánátusokban, vagyis ezekkel kapcsolatos ismereteit elsősorban volt hadifogoly bajtársaitól és diplomáciai megbízatást teljesítő honfitársaitól szerezte. Sőt bátran megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy hozzá hasonlóan jól képzett, a kor katonatisztjeinek érdeklődési szintjén általában felülemelkedő sorstársai (Curt Friedrich von Wreech, Johann Bernhard Müller, Martin hadnagy stb.), miután vele együtt hazatértek Svédországba, megosztották vele megfigyeléseiket, tapasztalataikat. S mivel különféle szibériai, Volga-menti, kaukázusi tájakon töltötték fogolyéveiket, bizonyos mértékig ezek a materiák is bekerültek Strahlenberg könyvébe (ezt tette egyébként Messerschmidt is Strahlenberg feljegyzéseivel). Néhány esetben meg lehet különböztetni Strahlenberg szövegében az önálló észlelésen alapuló adatokat a társaitól személyesen vagy levelezés útján átvettektől.

Annyi bizonyos, hogy Strahlenberg a kevésbé kedvező körülmények ellenére igen komoly anyaggyűjtést végzett, de természetesen az is, hogy materiáját csak utólag szerelhette fel a szükséges tudományos apparátussal; ehhez Tobolszkban valóban nem juthatott hozzá. Nagyrészt ismeretlen segítőgárdájának – volt bajtársainak, valamint az akkori svéd tudományos világ jeles képviselőinek – tényközléseit is úgy vette át, hogy azokat egybevetette a legfrissebb szakirodalom megállapításaival. Hogy mindezt a számunkra különösen meggyőző példával illusztráljam: Bél Mátyás

De vetera literatura hunno-scythica exercitatio című munkájára² három ízben is hivatkozik.

A nevével fémjelzett munkának nem Strahlenberg volt a kizárólagos szerzője, hanem egy önzetlen, háttérben maradó szerzőtársi team élén részint megírta, részint megszerkesztette az anyagot. Szógyűjtésének jelentős része olyan területek lakosságának szókészletéből mutat be próbákat, amelyektől ezer és ezer mérföldre tartózkodott. Főleg nála idősebb életkorú kortársaiból álló munkatársainak névsora szépen összeáll mind a könyvében név szerint vagy egyébként hivatkozott svéd (és nem svéd) tudósokból, könyvtárosokból, diplomatákból stb., mind pedig kifejezetten forrásközlőkként megjelölt egykori sorstársaiból.

Strahlenberg művének 71. oldalán ezt olvashatjuk: „Arra a kérdésre, hogy vajon én mindezeknek a népeknek nyelvére és szólásmódjára vonatkozó példatárat ön magam gyűjtöttem-e össze, azt kell válaszolnom, hogy a Kászpi-tenger és a Fekete-tenger közötti öt nyelvre vonatkozó materiát a tudós Heinrich Brenner úrtól, a stockholmi Királyi Könyvtár könyvtárnokától kaptam, aki ott tartózkodott ezeken a területeken, amiként az ki is tűnik *Moyses Armenus* című, Stockholmban, 1723-ban megjelent munkájából”.³

Strahlenberg könyvében a „tatár és a hun-szkíta” nyelveket hat *classis-ra* osztja. A könyvhöz mellékelte *Gentium Borei-Orientalium vulgo Tatarorum Harmonia Linguarum oder Specimen einiger Zahlen und Wörter derer in dem Nord-Östlichen Theil von Europa und Asia wohnenden Tatar- und Hunno-Scythischen Abstammings-Völcker* címet viselő nyelvpróba-táblázatban az az öt nyelv, amelynek Brennertől való átvételét Strahlenberg elismerte, a VI. *classis*-ba sorol. Ezek: *avari* vagy *akari*, *Komucki* avagy *Kaitak*, *Kubatschin*, *tzerkaesi* és *curali*.

A táblázat I. *classis*-ába nyolc nyelv tartozik, melyek közül első helyen a magyar szerepel, amelyet a finn, a vogul, a mordvin, a cseremis, a permják, a votják és az osztják követ. Az I. *classis* címszövegében ezt olvashatjuk: „Ezek a népek mind a felső-magyar (Ober-Ungarisch) és a finn nemzethez tartoznak, amelyeknek beszédmódja azonosféle. Az első két nyelv bemutatását az indokolja, hogy a többi hat nép – melyek az Orosz Birodalomnak részint európai, részint ázsiai részében lakoztak – nyelve ezekkel egybevethető legyen. A hajdankorban mindezeknek a hunok voltak az őseik.”

Strahlenberg sohasem járt Magyarországon, és ha ismerte is Bél Mátyás egyik fontos művét, nincsen arra adatunk, hogy a magyar és a svéd tudós levelezést tartott volna fenn egymással. Az pedig éppenséggel nem bizonyos, hogy Strahlenberg az akkori magyar szótárakból kölcsönözte volna a szójegyzékében szereplő magyar szavakat: azoknak általa használt írásmódja akusztikai, fonetikus észlelésről tanúsodik. A kérdés inkább az, hogy ki vette fel a jegyzékbe a szóbanforgó magyar szavakat: Strahlenberg vagy Brenner?

Ennek eldöntéséhez ha teljes értékű választ nem is, de fogódzót annál inkább szolgáltat Henrich Brenner, akinek munkássága felettébb rászolgál a figyelemre, úgy is, mint a dagesztáni és a Volga alsó folyása mentén élő népek szokásainak, nyelvének megfigyelője – és mint aki Strahlenberg munkájának megjelenése előtt hét esztendővel napvilágot látott művében természetesen felhívta nála híresebbé vált honfitársának figyelmét a magyarok származásával és nyelvével kapcsolatos kérdésekre.

Tehette ezt annál inkább, mivel – mint munkájában⁴ sajnos kissé túlságos szűkszavúsággal elbeszéli – Oroszországban megismerkedett „egy felettebb tudós magyar emberrel”, aki előadta a maga és honfitársai elképzelését népének eredetére vonatkozóan. Vajon nem ez a meg nem nevezett magyar bocsátotta Brenner rendelkezésére a magyar szavakat és számokat?

Ha Strahlenberget – nem ok nélkül – a finnugor és az altaji népek nyelvének, szokásainak kutatásában úttörő jelentőségűnek minősítik, feltétlenül érdemes segítő-társának és bizonyos mértékig elődjének, Henrich Brennernek csaknem ismeretlen-ségebe merült emlékét is felvillantani.

Henrich Brenner 1669. szeptember 13-án született Kronoby-ban, a svédországi Österbotten tartomány egyik városában. Előbb Abo-ban, majd Lundban, végül Uppsalában tanult, értekezésének elfogadása után, 1691-ben megkapta a magister philosophiae címet. Bekerül a Perzsiába induló svéd követ, Ludvig Fabritius kíséretébe és 1697-ben ő is megjelenik a sah udvarában. A perzsa sah követével együtt indul vissza hazájába, de – miként az saját visszapillantásából a továbbiak folyamán részletesebben kiténik – elég hosszú grúziai, dagesztáni és asztraháni tartózkodás után az orosz hatóságok letartóztatásba helyezik, amelyből csak 1721-ben szabadul (vagyis hadifogságának ideje sokkal hosszabb volt, mint Strahlenbergéké).

De fogságba helyezése előtt még sok szempontból fontos – nyelvemlékeket is tartalmazó – levelet tudott hazaküldeni Svédországba.

Asztrahánból 1698. május 3-án nagybátyjához, Elias Brennerhez írt levele a következőket tartalmazza: „1698. február 11-én indulunk el Kazánból. Leírhatatlan, hogy utunk során mennyit szenvedtünk a hidegtől, amely sok fokkal keményebb a svédországinál. De tény az is, hogy októbertől áprilisig sohasem állt be olvadás, a fagy állandónak bizonyult attól kezdve, hogy a hó belepte a földeket. Ez csak még inkább megnehezítette utazásunkat, mivel a csupasz földön kellett aludnunk, bár korábban olykor befogadott bennünket néhány e vidéken lakozó pogány, akik között cseremiszek, mordvinok és csuvasok voltak, s akikről – mint később megállapítottuk – semmit sem tudtak a térképek. Utunk során megismerkedtünk szokásaikkal, amelyekről most csak röviden annyit, hogy a csuvasok istenüket *Thor*-nak nevezik, akárcsak a régi svédek, és lovat, vagy csikót áldoznak neki e szavakkal: „Thor Sárgala”, vagyis „Deus miserere”. A cseremiszek istenüket – miként a finnek – *Jumalá*-nak vagy *Jumo*-nak nevezik. Mindegyiküknek saját ruházkodása, szokásai és jogszokásai vannak. Istentiszteletük is – ősi szokás szerint – eltér a másiktól. Ők maguk is elismerik, hogy nem nagyon tudják, valójában mi is az igazi hitük, és panaszozzák, hogy nem tudják ezt megváltoztatni, s ezt csak sajnálni lehet. A Volgánál azonban minden kihalt, kivéve, hogy mindenütt fel-felbukkannak a kalmükök, akiket sokan tatároknak hisznek, de ez téves, mert egyrészt ezt ők maguk sem hajlandók elismerni, másrészt mások sem nevezik így őket. Sőt a tatárok egyenesen veszélyesek lennének számukra, ha királyuk, vagyis az *Ajuka* nem kötött volna a cárral szövetséget. A kalmükök saját írással, betűkkel rendelkeznek, könyveik is vannak, míg az előbb nevezettek ilyesmiről mit sem tudnak. Miként a kalmükök papjaitól megtudtam, ez a nép rendkívüli módon műveli az asztrológiát, amely tudományosságuk alapja. Királyuk, azaz az *Ajuka*, főpapjával ezen a télen Asztrahán környékén táborozott, most pedig hadba vonult a dagesztáni *Samhál*, az

ottani tatárok fejedelme ellen. A kalmükök azt állítják, hogy *Cathay*-ból származnak és a legelőkelőbb kalmüköknek kötelessége, hogy életükben egy ízben odazarándokoljanak, s felkeressék a nagy templomot és legfőbb szentjüket, akit lámának neveznek és akiről Kircherus írt „China illustrata” című művében. Asztrahánban, valamint Kazánban meglehetősen megismerkedtem az ott lakó tatárok történetével. Különösen sok feljegyzéssel rendelkeznek Dzsingisz kán és Batu kán uralma közötti királyaikról. Ez utóbbi ezen a vidéken tartotta rezidenciáját egy városban, amelynek nyomai még megvannak. A város neve *Actuba*, melynek lakosai között régi német nyelven beszélők is vannak, akiket – miután néhány nappal ezelőtt tudomást szereztem róluk – jómagam is nagy érdeklődéssel hallgattam, de még nem sikerült nyelvükkel alaposabban megismerkednem. A tatárok azt mondják, hogy Batu kán telepítette ide őket, miután túl Lengyelországon foglyul ejtette őket. A tatárok arról is beszámoltak, hogy ideérkezésük előtt ezt a tájat egy hatalmas nép lakta, amelyet mind az oroszok, mind ők *Gyllene Hár*-nek [= Aranyhordának] neveznek és egészen Kazánig sűrűn benépesítettek. Most pusztá és kietlen, bár földalatti pincék és sírok mindmáig láthatók...”.

Henrich Brennernek ez a levele a *Svenska Mercurius* 1757. évfolyamában, az 568–570. lapokon látott napvilágot. Másik, egy évvel későbbi, szintén nagybátyjához írt, a „Kaukázus lábánál” keltezett fontos levele, mely a *Nova literaria maris Balthici et Septentrionalis* 1799-as évfolyamában jelent meg, 30 évvel Strahlenberg művének megjelenése előtt rövidített formában számol be dagesztáni élményeiről.

Brennert a cári hatóságok Oroszország különböző távoleső helyeire küldték és hosszadalmasabban csak Kazánban időzött, ahonnan egy altiszt és hat közember őrzete alatt végül is az általa nagyjából leírt útvonalon Moszkvába került, ahol elfogadható körülmények között dolgozathatott anyaggyűjtésén (amely azonban később sajnos jórészt elveszett), és ott is maradt egészen a szabadulását jelentő 1721. évi nystadi békekötésig.

Svédországba hazatérve hamarosan professzori címet kapott és a Királyi Könyvtárban jutott alkalmazáshoz, ahol azonban rendkívül szűkös körülmények között kellett végeznie tudományos munkáját.

Brenner a maga korában híres volt a keleti nyelvekben szerzett jártasságáért és különösen arab tudását dícsérték. Perzsiai diplomáciai missziójáról hazatérőben alkalma nyílt alapos helyszíni tanulmányok végzésére a Kaukázusban; főleg az örménylakta területeken, Grúziában, de talán legfőképpen Dagesztánban és Cserkeszföldön végzett munkája során nagy anyagot gyűjtött, mely azonban nem jutott el vele együtt Svédországba. M. A. Polievktov, a kaukázusi útleírókról szóló kitűnő biobibliográfia szerzője még a megmaradt matéria alapján is nagyra értékeli az általa közölt értesüléseket és a Strahlenberg által publikált, fentebb már hivatkozott *Harmonia linguarum* ot teljes egészében Brenner művének tulajdonítja.⁵

Ezúttal csak a Henrich Brenner műve barokkosan hosszú címének utolsó mondatában szereplő függelékkal – vagyis Brennernek Erich Benzelenhez írott, a keleti népek aktuális helyzetét ismertető levelével – foglalkozunk. E megszorítás ellenére érdemes egészen röviden ismertetni az egész könyv tartalmát is.

Moyses Armenus, vagyis Chorenaci Mózes Örményország történetét tárgyaló alapvető művének Henrich Brenner személyes barátja, az iszpaháni dominikánus

házfőnök, majd megyéspüspök – név szerint Johannes Bartholomäus de S. Hyacintho – készítette el vázaltszerű kivonatát. Ez – egyebek mellett – azért is jelentős, mivel Chorenaci Mózes művének teljes latin fordítása csak később, 1736-ban jelent meg Londonban. (Ezekhez a kivonatokhoz fűzte Henrich Brenner a maga jegyzeteit és észrevételeit a könyv egyik későbbi fejezetében.) Ezután következik – szintén Johannes Bartholomäus atya tollából – a könyvben „Azoknak az iveriai királyoknak és fejedelmeknek leszármazási rendje, akik Kartli tartomány Teflisium nevű városában tartották székhelyüket” című rész. Ezt a dominikánus atya „a perzsa királyi udvarban időző grúz királyi unokafivér birtokában lévő, grúz nyelven, valamint grúz betűkkel írt kéziratból válogatta össze szorgos igyekezettel”.

A grúz történelem ismerői számára kevés újat mondó családfa-ismertetés után mindössze öt oldal terjedelemben a svéd szerző – nyilván ismét csak az iszpaháni megyéspüspök adatainak összeállításával – részletesen felsorolja a Perzsiában működő római katolikus rendházak és egyházközségek részletadatokat sem nélkülöző lajstromát.

A könyv hátralévő – nagyobbik – fele már teljesen Henrich Brenner műve. Ez is két részre oszlik: az elsőben a szerző kommentárokat fűz Chorenaci Mózes művének kivonatához, a másodikban pedig – és ez inkább viseli magán az önálló tudományos vizsgálódás jegyeit – a grúz királyokról szóló fejezet magyarázataképpen az uralkodók családfájának ismertetése keretein túllépve, a grúz és a cserkesz nép történetével, főképpen eredetével foglalkozik. Azonban Henrich Brenner vajmi kevéssé használta a tudományos kritika szűrőjét, és még csak fenntartásokat sem hangoztat tudományosnak nem minősíthető, gyakran csupán erőltetett szóhasonlóságokon alapuló következtetésekhez.

Mindezek a részek azonban kivülesnek e dolgozat keretein, mivel az csupán a könyv utolsó részével, Henrich Brennernek Erich Benzelhez Stockholmban, 1723. október 8-án írt levelével foglalkozik, és az előző részekre csak olykor – ha az összefüggések ezt megkívánják – utal vissza. Ez a rövid, valóban önálló észlelés alapján készült írásmű a könyv legeredetibb s egyben legértékesebb része és bár több oknál fogva szaggatott, és a kapkodás jegyeit viseli magán – ezt a szerző maga is elismeri és megindokolja⁶ – az autopszia értékei elviselhetőkké teszik az itt is tapasztalható fantázia-burjánzást.

Strahlenberg sokat merített a többi svéd fogoly – így Henrich Brenner – megfigyeléseiből, de még többet D.G. Messerschmidtnek, a cár megbízásából Szibériát beutazó, ott szerzett ismereteit tudományosan feldolgozó német tudósak közléseiből. Tehette ezt annál könnyebben, mivel a felsőség jóváhagyásával Strahlenberg a hadifogoly szürke státusából kilépve éveken át útítársa, tudományos segédje volt Messerschmidtnek, aki svéd kísérőjének közreműködését oly nagyra értékelte, hogy annak naplófeljegyzéseit saját munkájába is felvette. Messerschmidt megkésettlen nyomdafestéket látott tudományos munkájában⁷ Strahlenberg érdemei alaposan kidomborodnak, míg Strahlenberg könyvében Messerschmidt neve körül inkább csend uralkodik (ennek politikai okát alaposan kifejti a Messerschmidt-művet bevezető tanulmány), Brenner pedig kénytelen beérni néhány reá történő hivatkozással.

Strahlenberg írásművének fontosságára már nem szükséges rámutatni, hiszen az már régen bevonult a tudományos köztudatba. De talán Brenner is megérdemli,

hogy személyénél és művénél rövid időre megálljunk, hiszen ő Strahlenberg orosz fogságba esése előtt csaknem évtizeddel már a helyszínen kutathatta az altaji és a finn-ugor népek nyelvét és szokásait. Vagyis – és erre utal Henrich Brenner írása – ha Sajnovics Jánost Skandináviába érkezéskor már készen várta a finnugor elmélet alapjait magában foglaló strahlenbergi mű (melyet a magyar tudós a két, egymástól nagyon is távol álló rokonnyelv alakrendszerének végigvizsgálásával emelt a tudományos bizonyosság szintjére),⁸ ugyanúgy Strahlenberget – aki csak a szó- és számegyeztetésekre szorítkozott a nyelvrokonság vizsgálata során – készen várták Henrich Brennernek e népekkel kapcsolatos fejtegetései.

S ezzel máris átadjuk a szót Strahlenberg kevéssé ismert honfitársának és előfutárának, Henrich Brennernek.

FÓTISZTELETŰ, NAGYHÍRŰ URAM, ERICH BENZEL,⁹ A SZENT THEOLÓGIA DOKTORA, AZ UPPSALAI AKADÉMIA KÖNYVTÁRNOKA!

Amikor 1699-ben, Perziából történő visszatérésem során átadták nekem leveledet, jeles férfiú, arra kértél, hogy bizonyos dolgoknak – amelyekre a nagy férfiú, Gottfried Wilhelm Leibnitz¹⁰ hívta fel a figyelmedet – alaposabban nézzek utána. Nevezetesen, hogy a Perzsia és a moszkvai birodalom közötti különféle népeknek szavait ne hanyagoljam el, hogy így esetleg több nép rokonságát ki lehessen következtetni. Ezzel ugyan már régebben is foglalkoztam, de ezt követően még szorgalmasabban folytattam, hogy mind a Te, mind a nagyhírű Leibnitz óhajának legalább valamennyire eleget tehessek. Rövid választ is adtam az éppen akkor visszatérő svéd követ, Ludovicus Fabricius¹¹ nemes úr útján. S mivel Zárug kán bég¹² perzsa követtel hátramaradtam – őt Svédországba küldték s királya parancsára fontos ügyek miatt Konstantinápolyon keresztül kellett volna utaznia – reméltem, hogy hamarosan hazatérhetek és sok dologról beszámolhatok Neked.

Így is történt volna, ha nem vár nehezebb sors reánk. Az említett követ az asszír határon át már éppen elhagyta volna Médiát,¹³ amikor parancsot kapott útirányának megváltoztatására, és hogy Moszkván át folytassa útját. Ennek engedelmeskedett is, noha én minden lehetséges módon igyekeztem lebeszélni erről, mert semmi jót nem jósoltam neki a Perzsia és Oroszország közötti akkortájt már elfajuló rossz viszony¹⁴ miatt. Jómagamat illetően más következtetésre jutottam. Ugyanis még csak nem is sejtettem, hogy Svédország és Oroszország között háború tör ki.¹⁵ Semmit sem tettem.

Így aztán visszafordultunk, s Grúzián és Albánián¹⁶ keresztül Sirvánba¹⁷ értünk, innen pedig a dagesztáni Tatárországon át Enderi tartományába jutottunk el, mely a hasonló nevű városról¹⁸ kapta nevét. Itt azokon a folyókon,¹⁹ amelyek mellett a kozákok telepedtek meg, a gyönyört adó hévízekben bővelkedő területeken²⁰ áthaladva Cserkeszföldre²¹ érkeztünk, ahonnan Oroszországba folytattuk utunkat, mely a sors által reánk szabott börtönünké lett. Milyen vaksi is az emberi elme tervezgetése! 1700-tól a nystadi békéig²² itt tartottak fogva, miáltal időmet, időmmel együtt pedig jószerecsémet is elvesztegettem.

Sok egyéb csapás mellett még gyűjteményem is eltűnt, mielőtt még azt Veled, nagyhírű férfiú, megoszthattam volna, holott már minden készen állott s biztos őrizetben tartottam, elsősorban akként, hogy minden másnál jobban vigyáztam rá. Fogalmak sincs, miképpen eshetett ez meg. De hagyjuk ezt; nem szeretném újraéleszteni keserű fájdalمامat. Csak hálát adhatok és mindig is hálás leszek Istennek, hiszen az ő segédelmével végül is viszontláthattam szeretett hazámat, amiben már szinte megszűntem reménykedni.

Úgy gondoltam, hogy ha már dolgaim hajótörést szenvedtek is, jobb, ha nem halogatom tovább, és legalább néhány feljegyzést átadok Neked. Teszem ezt annál is szívesebben, mivel régi barátságunk is ezt követeli meg. Aztán pedig néhány dolog, amelyről pedig már azt hittem, hogy régesrég tökéletesen elpusztult, mégiscsak a kezébe került. De jó lenne, ha ugyanilyen sors

jutna osztályrészéül mindannak, ami valaha is az enyém volt! Ezeket a kéziratokat mindenkor nagy becsben tartottam, hiszen felettebb régi dolgokat tartalmaznak. S tudom azt is, hogy miként vesztettem el őket: amikor ugyanis Moszkvában szigorú börtönbe vetettek, sok egyéssel együtt hátrahagytam őket poggyászzal és szolgálaimmal. Amikor aztán szolgálaim egyike egyet-mást el akart juttatni fogvatartásom helyére, de nem tudott hozzám eljutni, egy barátomnál hagyta azokat; ez a barátom akkor éppen más városban, más foglyok társaságában tartózkodott. A szolga meghalt, s amikor az előbb említett barátomnál lévő kéziratok Peter Schönström²³ neves úr kezébe kerültek, Számodra is lemásolta őket, hiszen ő is rendkívül vonzódik a régmúlt emlékeihez. Hazatérve ezeket magával vitte s nagyon örülök, hogy ilyen jól végződött a történet, bár nem sokkal később Johannes Bartholomaeus atya²⁴ saját kéziratát némely másikkal együtt visszakaptam attól a kiváló úrtól, akinél azokat először letétbe helyezte az a szolgám, aki meghalt, mielőtt engem megtalált volna. Pontosan ezek azok, amelyeket buzdításodra, rövid jegyzeteimmel ellátva kinyomtattam.

Majd idővel kitűnik, milyen véleményt alkotnak róla a tudósok. Megvallom: ösztökéltem Johannes Bartholomaeust, hogy ilyen dolgokra adja a fejét, s kutassa át a régi levéltárakat. S mivel ezt serényen véghez is vitte, sok dolgot megszerzett nekem, de ezeken kívül még sok egyéb is megfordult a kezén – mint erről Ispahánból való eltávozásom utáni levelében értesített engem –, s az első megfelelő alkalommal el akarta nékem azokat küldeni. Ám annak, hogy ezeket kézhez vehessem, szinte még a reménye is elveszettnek tűnt, amikor e jeles és tudós férfiú életét egy orgyilkos keze kioltotta. Bizony, igen-igen fájlalom a szerencsétlenséget, hiszen különbségre volt hivatott, és szinte vigasztalan vagyok, amiért ezzel számomra is sok minden örökre elveszett.

Rátérek a tárgyra. Elhatároztam, hogy egy és más megírok Néked, jeles férfiú, hogy s mint állnak jelenleg az ügyek a Keleten, mivel gyakran szóba kerül közöttünk ez a téma. Úgy gondolom, helyes, ha Perzsiával kezdem.

Igaz, ha ennek az országnak a politikai történetét és kormányzásának rendjét akarnám áttekinteni, meg kell állapítanom, hogy más szerzők már nagyszerűen kifejtették azt, s a szafavida uralkodók történetét is világosan megírták, vagyis nincsen szükség előrángatni a lerágott csontot. Ha netán kíváncsi lennél az ezidőtájt errefelé lezajlott eseményekre, miután Mir Weis²⁵ mondhatni megszerezte a hatalmat, s a muszka cár az ország végvidékein annyira előtört, nos, minderről más forrásból is megbízható értesüléseid lehetnek. Talán a perzsák haderejéről, biztonsági helyzetéről és védelméről, továbbá kincseiről és kereskedelméről kellene egyet s más Néked elmondanom, de mivel a dolgok jelenlegi állása – úgy tűnik – nem bírná el, hogy ilyesmit érintsünk, jobb némely dolgot mellőzni. Jómagam egyébként mindig is úgy véltem: a törökök császára aligha fog arra szorítkozni, hogy mintegy őrtoronyból szemlélje a cár sikereit és előnyomulását. Mert ha a cár az előbbiekhöz hasonló szerencsével elfoglalja a grúz királyságot, a török szultán ezt saját érdekei veszélyeztetéseként fogja értékelni, mivel gyanítja, hogy a szintén keresztény hiten élő Ibéria és Örményország,²⁶ amennyire ez hatalmukban áll, önként meg fognak hódolni a cár őfelségének, legalábbis azért, hogy megmenekülve a mohamedánok önkényeskedéseitől, egy keresztény uralkodó alatt szabadabban gyakorolhassák hitüket. Azután esetleg Mingrélia vagyis Kolhisz²⁷ egyik-másik része is meg fogja ezt kísérni. Ha pedig ez megtörténik, aligha tudják majd megakadályozni a törökök, hogy a cár könnyűszerrel, mihelyt erre kedve támad, szabad kijárást biztosíthasson magának a Fekete-tengeren, aminővel a Kászpi-tengeren már rendelkezik is, jóllehet a törökök államérdeke már ezt sem viselte el túl könnyen, annál is kevésbé, mert ezáltal Cserkeszföld sorsa is eldőli, lévén, hogy a Don torkolatánál és az Azovi-tengeren nem tudják megakadályozni az átjutást a kubányi tatárok. Ekként a krími tatár kán is elveszti majd területének jelentős részét. Ebből ennyi elég is lesz; csak arra térek ki, ami bennünket érdekel.

A mohamedánok egyházszakadásáról – hogy ti. egymás között meghasonlottak, mivel egyesek Omárt követik a Korán értelmezésében, mások viszont Alit – semmit nem írok, hiszen ez éppen eléggé ismeretes. Örményországról is – többek között – a tudós Moses²⁸ mindent elmondott történeti munkájában, ti. hogy miképpen vették fel már Abgar²⁹ idejében a keresztény hitet, majd pedig elhagyták azt, mígnem Tiridates király és Világosító Gergely³⁰ újra visszaállította. Egy keveset azonban hozzáfűzök ehhez: Világosító Gergely fia Izsák pátriárka³¹ volt, akiről azt mondják, hogy a nikaiai zsinaton is részt vett; mind kegyes és szentéletű embert, ma is

tisztelik, s jövődölését nagy becsben tartják. Ebben – több egyéb mellett – ez található: az örmények, akiknek abban az időben erős államuk és királyuk volt, s az igaz vallás nagyszerűen áthatotta őket, egyszer csak el fognak távolodni a keresztény hittől, hogy csak névleg lesznek keresztények, keresztény voltakát s a hit erejét nem sokba veszik, mígnem kihívják maguk ellen az igazságos Isten haragját, aki hagyta, hogy az arszakida királyi ház bukásával elpusztuljon az ország, s idegenek, ellenségek hatalma alá veti őket és szétszélednek az egész földkerekségen, miként azt a zsidókkal – az Istennek egykor oly kedves néppel – látták megtörténni. S miután az örmények ilyenképpen földönfutókként és mindenkitől megvetve bolyonganak, míg végülis igaz, bár kései bűnbánattal felocsúdnak, mire Isten újból kegyes lesz hozzájuk. Isten ugyanis ekkor egy bizonyos európai királyt támaszt, aki a hazatérhetési jog³² alapján visszaállítja országukat és királyaikat, hogy ilyképpen a nyomorúságoktól megmenekedve saját földjükön élhessenek. S az örmények már úgy várják ezt az európai királyt, mint zsidók a Messiást. Egyébként Örményországban a keresztény valláson belül eltérés mutatkozik, azaz görög és római berendezkedésű, amely mindazonáltal két ágra oszlik: az elsőt régebbinek, a másikat újabbkeletűnek nevezik. A második az elsőnél sokkal szigorúbb, különösen a börtök és a bűnbánat területén. Minderről Calanus atyánál³³ lehet olvasni. Egyébként sok ott a római katolikus, ami kitűnik az általunk már közölt „Szerzetesi közösségek és egyházak”³⁴ jegyzékéből. Amikor Semahában³⁵ tartózkodtam, az örmény vardapetnél³⁶ láttam a pápa levelét. A pápa ebben válaszol az örményeknek arra a levelére, amelyben segítségét kérték a mohamedán iga alól történő megszabadításukhoz. A pápa megígérte, hogy szíven fogja viselni az ügyet, csak minél előbb térjenek jobb belátásra és tévelygéseikkel felhagyva térjenek vissza a római egyházzal való egységre. Létezik egy nemzet, amelyet *nyssaeus*-nak hívnak és örmény hitű, de saját nyelve van. A *nyssaeus*-ok már hajdan is híresek voltak nemes lovakról.³⁷

Ezeket kívül az egész Keleten nagyon sokfajta keresztény él, akikről az egyházi szerzők lépten-nyomon megemlékeznek. A római atyáktól hallottam, különösen azonban Elia de S. Alberto iszpaháni püspöktől³⁸, aki belga karmelita szerzetes volt (közeli barátságban álltunk s nemsokára Oroszországon át Rómába távozott) a *sabaeus*-okról³⁹, akik azt állítják, hogy Keresztelő Szent János keresztiségét tartják mindmáig. A pápa követeket küldött hozzájuk, hogy a római egyházhoz való csatlakozásra intsek őket. Erre a *sabaeus*-ok azt válaszolták, hogy ők készek erre, ha régi időktől fogva gyakorolt többnejűségüket megtarthatják. Még nem jutott tudomásomra, hogy erről miféle döntés született.

Most Georgiára s Ibériára térek rá. E területek lakói állhatatosan megtartották a görög hitvallású kereszténységet, miután Szent Nino⁴⁰ (aki addig a „Szent szolgálólány” név alatt rejtőzött) megtérítette őket. Ha Isten különleges előrelátása nem őrizte volna meg azt, akkor aligha lehetne beszélni keresztényi vallásukról. Ugyanis a perzsa királyok mindenféle fortéllal elpártolásra csábítják a grúzokat és ibékeket, hogy ezáltal minél jobban magukhoz fűzhessék ezeket az erős és bátorlelkű embereket⁴¹. Ezért nemcsak hogy udvarukba hívják ezek fejedelmeinek fiait, és szorítják őket arra, hogy már gyermekkoruktól fogva magukba szívják az iszlám tanait, hanem olyan törvényt is hoztak, hogy ha egy több gyermekes apa meghal, a megholtak javait az a fiú örökölje, aki Krisztust megtagadva mohamedánná lett. Ezzel a csalétekkel már igen sokat megédtettek. Perzse nem hallgathatom el a grúz nők agyafúrtságát sem. Tudják, hogy ha férjük mohamedán hitre tér, annyi asszonyt vehet feleségül, amennyit csak akar, ezért féltékenységüktől hajtva mindegyik minden módon azon igyekszik, hogy férjét szerelme erejével vagy könyörgéssel visszatartsa, s mivel a keresztény vallás tanai őket jobban áthatották, mint a férfiakat, tudják, miként kell ezek lelkiismeretét az isteni ígérel megindítani. Továbbá jól tudják, hogy Mohamed vallásában tilos a bornak, valamint a sertéshúsnak az élvezete, mintegy kölcsönös összeesküvéssel minden egyes anya szinte szabályként betartja, hogy a kisgyermeknek, miután elválasztották az emlőkből való táplálkozástól, és már nem kizárólag tejen élnek, az ételére egy kis disznóhúst is belecsempésznek, s lassanként a borhoz is hozzászoktatják, hogy ne hagyassák egykönnyen abba ezeknek az étkeknek az élvezetét, és így felnőve, ha nem is a hit miatt, de legalább az étel kedvéért mégis tartsanak ki a kereszténység mellett. Ezenkívül mihelyt életkora megengedi, megkötik a házasság kötelékével, nehogy kicsapongásokba keveredjék. Ezek az aszszonyok ekként a maguk módján a mohamedán vallás alapelveinek segítségével igyekeznek a mohamedánok mesterkedéseit megghiúsítani.

De igen szomorú esetek is előfordulnak. Amikor a (perzsa) király fia házasulandó korba került, az eunuchok főnökét nyomban Grúziába küldték, aki végiglátogatott minden házat, kiválasztotta a legszebb hajadonokat, majd elvitte a királyfi feleségéül. Onthatták könnyeiket a szülők! De a (grúz) asszonyok sem maradtak el fortély dolgában. Ismerték ugyanis a perzsáknak azt a szokását, hogy nem rabolják el a feleséget a férjétől. Amikor tehát híret veszik annak, hogy efféle leányszemlélő érkezik, széleseben férjhez adják őket a szomszédos keresztes fia-talemberhez, még hozzá akkora buzgalommal, hogy a nagy sürgősségben nem egyszer egy-egy jelentéktelen férfi igen szép és kecses hajadont kap. Amikor erre gondolok, csak bánkódni tudok azon, hogy az ilyen uralom alatt bizony igen szomorú állapotban leledzik az egyház. Minden bizonytalansággal ma is „szépasszonyú”-nak lehetne nevezni Grúziát, a Cserkeszföldet és majdnem az összes kaukázusi tartományt, miként hajdan Homérosz híresnek nevezte Görögországot szépséges asszonyairól⁴². Egyébként amennyire az örmények mód felett alkalmasak a kereskedelem üzésére, akként a grúzok a hadakozásra születtek. Tudják ezt jól a perzsák is, ezért aztán minden módon azon igyekeznek, hogy leigázzák, vagy szövetségesükké tegyék őket.

Grúzia szomszédságában, a Kászpi-tenger irányában terül el Albánia: egyesek szerint a fehér hajú emberekről kapta a nevét⁴³, jóllehet bárhol is járunk, mindenütt csak fekete hajúakat lehet látni, bár Dagesztánban akadnak kékszeműek is. Mások szerint azonban *Avak*⁴⁴ – azaz becsületes, igaz ember – nevű vezérükről kapták nevüket; a latin nyelvhez igazodó változtatással ebből alakult ki az Albánia elnevezés⁴⁵, tehát Albánia és Abánia ugyanaz. Tőlük nem messzire élnek a hajdan kászpiaknak nevezett népek, akik után a tenger elnevezését kapta. Innen a Kászpi-kapuhoz jutunk, amelyet a perzsák Derbentnek, azaz Vaskapunak neveznek, ugyanúgy, mint Haytho⁴⁶. Nem tartozik reánk, hogy Derbent városáról, vagy arról a faluról írjunk, amelyről az olvasható, hogy Nagy Sándor építtette; ezt már mások elvégezték. A négyszögletű sírkövek régi feliratait, amelyeket a nagyhírű Olearius⁴⁷ említ, a helység mollája, azaz mohamedán papja elmagyarázta nekem, de céduláim elvesztése miatt e feliratok tartalma kiesett emlékezetemből. Csak arra emlékszem, hogy nem régebbiek a Megváltó születésétől számított tizedik századnál. Láttam tovább a város mellett, a hegyekben egy fal maradványait. Azt mondják, innen vezetett a fal egészen a Fekete-tengerig, s azt Nagy Sándor emeltette Perzsia határán az alánok és szkíták betörései ellen. E fal maradványainál a hegyen egy városka áll, amelyet alapítójáról ma is Iszkandriának, azaz Alexandriának⁴⁸ hívnak. Hajdanában nagy város volt, most csak néhány grúz és más nemzetbeli lakja. Úgy vélem, ez a magyarázata annak, hogy egyesek szerint egykor Derbentet nevezték Alexandriának.

A szomszédos tatárokat dagesztániaknak, azaz hegyieknek nevezik, ők pedig önmagukat kajtakoknak vagy kumükoknak – talán azért, mivel itt éltek a hajdani kornannok azaz kunok⁴⁹. Ez a nép bátor és harcias, természetük és testi felépítésüket tekintve elütnek a többi tatárotól s nem is tartják magukat tatár eredetűnek, bár nekik vannak alávetve (miként ez Abulgázi⁵⁰ történeti művéből kiviláglik), hanem ők maguk is azt vallják – miként én magam is hallottam tőlük, amikor táborukban időztem – hogy nemzetük eredetét tőlünk⁵¹ származtatják: bennünket *scuith*-nak hívnak; úgy látszik, ebből származik a görög *scyth*. Alig merném ezt leírni, ha nem tanúskodnának igen sokan mellettem, hogy Keleten a svédeknek ma is *scuith*-nak vagy *svith*-nek hívják. Könnyen megmagyarázható, hogy honnan ered ez a megnevezés. Azonkívül használják az *Oden* vagy *Auden* nevet⁵², mely szó hajdan köznévv volt, de tulajdonnév is, miként nálunk az *Enevald*, a rómaiaknál a *Rex*. Ezért történt, hogy Julius Caesar, amikor a nép érzelmeinek kipuhatólása végett némelyekkel szántsándékkal „Rex”-nek címezte magát, nyomban váratlan mértékben lankadni kezdett a nép lelkesedése. Erre ő mintegy válaszul bölcsen azt mondta, hogy ő Caesar akar lenni, nem pedig Rex, ezzel utalva egy „rex” melléknevet viselő patricius nemzetségre⁵³.

Van abban valami igazság, hogy a szkíták egykoron ezen a tájon lakozhattak, hiszen Hérodotosznál és Iustinusnál az olvasható, hogy ezek először az Arasz folyó vidékét népesítették be, s hogy Kürosz király a masszagéták és királynőjük, Tomürisz⁵⁴ elleni hadjáratában – mielőtt Szkítiába jutott volna – átkelt az Arason (ld. Hérodotosz, *Klio*⁵⁵). Ugyanezeket a masszagétákat Tacitus szkítáknak nevezi (I. könyv, 8. fejezet) – vagyis a két nép azonos volt. Említésre-méltó ez a hely Abulgázi kán tatár történetében, mely szerint Nagy Sándor egy falat építtetett a Kászpi-tengertől a Fekete-tengerig, a *Madcyth Jadcyth* nép⁵⁶ ellen. Nem tudom, miért kellene

kételkedni abban, hogy a masszagétákat is *Mascythá*-nak nevezték egykor. A masszagéták nevérol az előbbieken már írtam: a Te megnyugtatósodra, kiváló Benzel, megjegyzem még, hogy a *Jagog* és *Magog* szavak ugyanazt jelentik, csupán a *Ja* és *Ma* partikulában térnek el egymástól⁵⁷. Mongol nyelven az első azt jelenti, hogy „innenső”, a másik pedig „tulsó”. S úgy tűnik, a *Jagog* és *Magog* elnevezések alatt a közelebbi és távolabbi *Gogae*, *Goges*, *Gogitae* értendők⁵⁸. Továbbá a hírneves Lundius⁵⁹ az uppsalai dolgozatokhoz fűzött jegyzeteiben úgy véli, hogy Gog a szkíták királya volt Magog földjén és Szkítiánkban, vagy más néven *Svithiod*-ban⁶⁰ lakott, s nagy területek felett uralkodott mint Rosz – azaz az Arax menti szkíták, *Meseck* és *Tubal* – fejedelme⁶¹. Jegyzeteimben ezekről valamit már írtam fentebb, de talán még máshol is fogunk ezekről értekezni. Teljesen világos az is, hogy a jeles Verelius⁶² a Hervara történetéhez írt jegyzeteiben azt állapítja meg: ezek ama türkök és ázsiaiak, akik hajdanában Svédországba érkeztek – hiszen még ma is vannak, akiket *tirkelu*-nak neveznek⁶³. Nem kívánok túl sokáig időzni szokásaik leírásánál, melyet olyan szigorúan megtartanak, hogy a legapróbb részletekben sem térnek el őseikétől.

Otlétekkor érkezett haza Perzsiából a samháljuk⁶⁴ és nem is hagyták, hogy átlépje határukat, mielőtt le nem tette a fényűző perzsa ruházatot, s magára nem öltötte övéinek szegényes köpönyegét, melyet *japonziá*-nak neveznek⁶⁵. Annyira komolyan veszik ezt, hogy a kicsiny gyermek is a bőr lábbelikkal együtt ilyen köpenyt és kéthúru íj mintára készült vetőhálót kap, amellyel célba kell juttatnia egy követ. Nagyon is szellemesen jegyezte meg a nagy perzsa sah, Abbasz, amikor a samhált *japonziahun japonziá*-nak nevezte [köpönyegeket köpönyege], utalva a perzsa királyok büszke címére: *padeschiahum padeschia* [királyok királya].

Egyébként a vendéjogot szinte vallásos tiszteletben tartják, úgy hogy a magánember is minden vendégét (ezt *konak*-nak⁶⁶ nevezik) még élete kockáztatásával is megvédi a többiek zaklatásától. Példákat is felhozhatnék, ha éppen erről akarnék most beszélni. Vert pénzük nincsen, hanem egymás között, a hosszában-szélességében alig egy rőfnyi gyolcs helyettesíti a vert pénzt; ez a gyolcs alig egy rőfnyi, amelynek értéke mintegy tíz ezüst öre, még akkor is, ha olykor a sok használattól megkopva már egy fillért sem ér. Így az is előfordulhat, hogy csekélyebb értékű dolgoknak nagyobb értéket tulajdonítanak. Hogy ebből mi haszna származik a közjónak, azt – bevallom – nem tudom elképzelni.

E vidéken igen sok és különféle nép lakozik, úgy hogy itt Tarku⁶⁷ mellett (mely a tatároknek a legfontosabb városa, ahol a samhál, azaz a fényességes fejedelem székhelyét tartja) mintegy tizenkét idiomat figyeltem meg, melyeknek néhány szavát fel is jegyeztem. Közük voltak az avarok és az alánok⁶⁸, akiről – ha magam nem is láttam volna őket – tudhattam volna a Tatárok történetéből és a tudós örmény Moses Chorenacitól, aki beszámol arról, hogy az alánok egykori királya a Kúrosz-folyó⁶⁹ mellett csatázott Artasesz örmény királlyal, Sanatrugus fiával; az alán királyfi fogságba esett, de nőtestvére, a szépséges Satinices⁷⁰ okossága és házassága révén kiszabadult.

A hegyilakók között sok zsidó is van⁷¹ s rajtuk kívül nem is kevesen olyanok, akik a mózesi törvényt tartják ugyan, de igen eltérnek a zsidóktól vallásukban, s már nyelvükben is annyira különböznek tőlük, hogy ezek és a zsidók sem hagyományaikban, sem szokásaikban nem egyeznek egymással. Ha jól emlékszem, *Chupá*-nak⁷² hívják azt a területet, ahol ők laknak. Tarkuban tomács segítségével beszédbe elegyedtem velük, s amikor megkérdeztem, vajon zsidók-e, nyomban tagadó választ adtak, s azt mondták, hogy Szamáriából hurcolták őket ide. S mivel ez szerintem jól egybevágott a Királyokról írt II. könyve 17. fejezetének 6. versével⁷³, megkérdeztem tőlük: tudják-e, mi van ezen a helyen megírva. Azt válaszolták: nagyon is jól ismerik, s szerintük minden pontosan úgy történt, mert – úgymond – Asszíria királya éppen az abban megnevezett helyekre hurcolt bennünket és testvéreinket, s aztán nem nyílt arra lehetőségünk, hogy innen eltávozhassunk. Néhány szavukat feljegyeztem, hogy a hegyeikben tanító mestereik is vannak, rögtön erőt vett rajtam a tanulás vágya, de a tanárok erről lebeszéltek, mivel a tatárok közötti belviszályok miatt csak életem kockáztatásával juthattam volna oda.

A Te megítélésedre, tiszteletreméltó Benzelius és mások érett megfontolására bízom, hogy mit kell ezekről gondolni. Számomra elegendő, ha hűségesen beszámolok mindarról, amit tőlük hallottam. Azt azonban még hozzáteszem, hogy a tatárok tanúsága szerint nagyon sokban különböz-

nek a zsidóktól. Eléggé ismert, hogy a zsidók szertartásai nem minden tekintetben térnek el a mohamedánokétól. Nem az én dolgom annak eldöntése, vajon csak ezek egyedül maradtak-e itt, miközben a többiek – miként azt Ezsdrás IV. könyve 13. fejezetének 40. és következő verseiben⁷⁴ olvashatjuk – a legkülönbözőbb vidékekre távoztak erről az útrakelésről. Egyébként szerintem hamarosan alkalmam nyílik arra, hogy a Kaukázusban alaposabban kiismerjem magamat az itt említett kérdésekben. Persze igen óvatosan kell eljárni, nehogy a zsidókat az izraelitákkal összekeverjük. Ismeretes ugyanis, hogy Jeruzsálem pusztulása után miképpen szóródtak szét a zsidók szerte a világon. Bárhogyan is áll azonban a dolog, eléggé nyilvánvaló Jakab levele I. fejezetének 1. verséből⁷⁵, hogy azok is szólíttatnak, akiket Szalmanassár hurcolt el, Péter apostol közönséges első levele 1. részének 1. verséből⁷⁶ pedig, hogy nem minden zsidó tért haza a babiloni fogság után.

Továbbá, mivel Perzsiában ma is igen sok zsidó él⁷⁷, akiket Lengyelországból vittek oda, talán helyénvaló itt elmondani, hogy ez miképpen esett. Az oroszok ugyanis egy korábbi litvániai és oroszországi rajtaütésük során igen sok zsidó családot hurcoltak el, akiket a pátriárka mindenáron az oroszok keresztény hitének felvételére akart kényszeríteni. Ezt azonban közülük sokan rendíthetetlenül megtagadták s ezért máglyahalálra ítélték őket. Am úgy esett, hogy egy bizonyos cserkeszföldi mirza, nevezetesen Kaszbulat Mucalovics⁷⁸ herceg éppen ott tartózkodott és a neki járó elmaradt szold fejében magának igényelte ezeket a zsidókat. Ezt könnyen el is érte, és valamennyit magával vitte Cserkeszföldre, s egyenként adta el őket törököknek, tatároknak, perzsáknak, akként, hogy a házastársakat egymástól, a gyermekeket pedig szüleiktől elválasztotta. Ezek pedig – szinte érthetetlen leleményességgel – rövid időn belül nemcsak hogy kiváltották magukat a szolgaságból és szabadok lettek, hanem az egymástól elválasztottak is újra találkoztak. Ekkor Perzsiába mentek, ahol tudomásunk szerint szabadon gyakorolhatják vallásukat. Most már Gilánban⁷⁹ (Hirkánia) és máshol is élnek mint kézművesek és kereskedők. Lengyelországról azonban, amelyről őseik magasztalóan emlékeztek meg, nem feledkeztek el. Mindezt követünknek, nemes Ludovicus Fabritius úrnak beszámolójából tudom, aki fiatalemberként maga is a dagesztáni tatárok foglya volt, miután Isten rendkívüli kegyelméből megszökött a Sztjenka Rázin hetman vezetése alatt föllázadt kozákok kezei közül, és egy orosz katona bizalma és segítsége révén kerülte el a közvetlenül fenyegető halált, pedig ekkor a német csapat több tisztjét – köztük mostohaatyját is – lemészárolták a kozákok. (Erről Happel⁸⁰ érdekesítő beszámolóiban lehet olvasni.) Majd perzsiai bolyongása után, amikor Svédországba érkezett, három ízben látott el követi szolgálatot Perzsiában, s ha öreg kora ellenére lesz ereje, nem fogja megtagadni, hogy sok megöröklítésre méltó dolgot elmondjon Néked, kitűnő férfiú.

A Kaukázusban lakó többi népről nem írok most, bár nagyrészüik nevét, vallását és nyelvéit megfigyeltem.

Rátérek a velük szomszédos cserkeszekre, akikről már fentebb is szóltam, s akiket hajdan *zigaeus*-nak neveztek; talán ezektől származik a kóbor cigány nép⁸¹. Nagyon sok, de elhagyott templom áll ezeknél; azelőtt ugyanis keresztények voltak, ma azonban azt sem tudják, hogy milyen vallást követnek. Templomaikban nagyon sok könyv rejtőzik, legtöbbjük egyházi rendeltetésű. Csaknem mindnyájan tudnak tatáruul is beszélni, mivel a krími tatár kán alattvalói. Maguk között azonban saját nyelvükön beszélnek; oroszul csak nagyon kevesen tudnak. Ha ezekről a helyekről többet akarnék írni, elfogyna az időnk, és túl is lépnék egy levél kereteit.

Egyet s mászt még elmondanék a Kászpi-tenger szigeteiről, természeti adottságairól, nemkülönben arról az örvénylő tölcseről, amelyről azt állítják, hogy a tenger vizét magába fogadja és elnyeli. De mindez világosabb lesz abból a térképből, amelyet – ha Isten úgy akarja – tervem szerint hamarosan ki fogok adni. Mint a forrásokból is kitűnik: Nagy Sándor is vitakozott arról, vajon hová folyik el a víz. Feltűnő ugyanis, hogy annyi nagy folyó ömlik ebbe a tengerbe és végülis mi történik velük, hiszen a tengerből nem nyílik semmi lefolyás. Tudom, hogy a közel-múltban valaki azt a véleményét hangoztatta – s ezt fizikai és matematikai alapokon nyugvó érveléssel igyekezett is bizonyítani – hogy a párolgás ugyanannyi vizet von el, mint amennyit a folyók beleöntenek. De ezekről is majd másutt.

A tenger keleti partjánál, ahol Dzsingisz kán utódai és Timur Lenk tartották székhelyüket, laknak az üzbég és a csagatáj tatárok. Nevük eredetéről ismét lásd Abulgázi kán történeti művét. Az ország két részre oszlott, egyrésztől a bokharaiak, más résztől a hívaiak, másként hvarezmiek

között. E területek legrégebb lakóiról máshonnan van tudomásunk. A Kászpi-tengerbe ömlő egyéb folyók mellett ezen a területen folyik végig keresztül az oroszok által *Dariá*-nak, a tatároktól *Kizil-Szu*-nak nevezett folyó (ami vörös vagy arany vizet jelent, mivel *Daria* tatárul köznév). Talán ez az ókori Iaxartes folyó⁸². Hogy vize ne ömöljék a Kászpi-tengerbe, a lakosok a vizét egy északi irányban található tóba vezették. Nem érdemes itt rátérni, hogy mindezt miért csinálták, különösen mivel kezdedben van, amit a múlt esztendőben ezekről írtam, és mivel Te is éppen eléggé ismered azokat az utakat, amelyek az ókorban Indiába és más keleti területekre vezettek. Indiából még ma is Asztrahánba jönnek a kereskedők, akiket *moltan*-oknak⁸³ hívnak s alkalmükökétől nem sokban eltérő vallásukat szigorúan őrzik. Egyébként régimódián becsületes jámbor emberek.

Nagy-Tatárország különféle népeiről, vidékeiről, folyóiról stb., amelyek felől eddig bizonytalanság uralkodott vagy pedig ismeretlenek voltak, fogságba esett honfitársaink – különösen a jeles Schönström és Tabbert-Strahlenberg⁸⁴ urak – alapos ismereteket gyűjtöttek, akik ezeket térképen pontosan lerajzolták, valamint a tatár történelmet nem csekély költséggel tatár kéziratból gondosan lefordították. S hogy ne hagyjanak fel a megkezdett munkával, erre mindenekelőtt Iosias Cederhielm⁸⁵ szenátor, immár királyságunk nagyméltóságú bárója állandóan s minden módon biztatja őket. S hogy írásaik végre már napvilágot láthassanak, a Te közvetítéssel, igen tisztelt Benzel uram, más kiváló férfiak is intézkedni kívánnak.

Mivel az európaiak Ázsia északi leghatalmasabb részét Nagy-Tatárországnak nevezik a tatárokról, talán ily módon lehetséges az is, hogy az ázsiaiak egész Nyugateurópát Frankesztánnak mondják a franciákról, mert elsősorban őket ismerte meg alaposabban Ázsia népe, már a kereszties hadjáratok idején.

Mielőtt másra tórnék, meg akarom még jegyezni, hogy az Asztrahán-környéki, vagy azon túl lakozó tatárokat *nogaj*-oknak szokták nevezni. Ez azonban köznév, s különböző jelzőkkel ellátva alkalmazzzák a különböző népekre. Így van ez az *Erel* elnevezéssel is, ahogyan – olvashatjuk – a tatárok a Volgának adták, de az összes többi nagy folyónak a neve is ugyanez, és csupán a hozzá fűzött jelzőkkel különböztetik meg őket egymástól.

A törökök és a tatárok Cserkeszföld egy részét és az Azovi-tenger körüli egyéb tájakat *Kipcsak*-nak mondják; ezért van az, hogy olykor ez a megjelölés a török szultán címei között is szerepel.

Nem tudom, hozzáfűzzem-e mindehhez, hogy az általam bejárt területeken a cserkeszeken és a dagesztáni tatárokon kívül egyetlen népet sem láttam, amely üdvözlésképpen süveget emelne, és még az oroszországi tatárok sem önnön jószántukból teszik ezt. E szokásuk eredetéről máshol fogok beszélni. Hozzáálltam néhány olyan szertartás feljegyzéséhez, amelyeket a keleti népek mindmáig megtartanak, s amelyeket vagy az ókori szerzőknél, vagy éppen a Szentírásban láttam feljegyezve. Ha időm engedi, ezeket is megkapod tőlem.

A magukat *ehlör*-nek⁸⁶ nevező kalmükökről kellene valamit írnom, mivel két ízben is jártam *ajuká*-juknál⁸⁷ (fejedelem), s láttam szokásaikat és szertartásaikat. Tudom azt is, hogy milyen egyezmény erejénél fogva vannak alávetve az oroszoknak, e dolgokat azonban nem itt kell kifejtenem.

Igen röviden megemlíten a tauriszi Kherszonészoszt. Ezt Perekopnak is nevezik, mely szó alkalmasint a *perikapai*-ból származik, aminek jelentése: átszúr, keresztülés⁸⁸. Ugyanis a félsziget bejáratánál hajdan már hozzáálltak egy árok megásásához. Hogy valóban így van, nem merem biztosan állítani, lévén ez szláv szó. Ezen kívül Krím-nek is nevezik: ez – úgy tűnik – megerősített helyet jelent, hiszen Moszkva várát is majdnem így nevezik⁸⁹. Hérodotosz munkájának vonatkozó közlését a kitűnő Rudbeckius⁹⁰ idézi és gondosan értelmezi. A nagyhírű Busbecquius⁹¹ azt írja, hogy ezeknek a tatároknak a nyelve megegyezik a germánokéval és néhány szót fel is jegyzett. Aki azonban ért tatárul, az tudja, hogy ez nem igaz. Természetesen csupán a tatárok nyelvéről szólók. Mert ha itt máig fennmaradtak volna német telepesek vagy gót népmaradványok, ezek bizonyosan éppen úgy nem tatárok, amiként az oroszországi tatárok sem muszájkák. És nem tudom, alkalmaznák-e őket követségekben és állami feladatokra, ha nem lennének a tatárok prozelitái vagyis mamelukok.

Eléggé közismert, hogy ezeket és a környező területeket egykor a szkíták lakták – legalábbis Hérodotosz és Cornelius Nepos erről emlékeznek meg ott, ahol Dareiosznak az őt szorongató

szkíták elleni hadjáratáról esik szó. Azt sem lenne könnyű letagadni, hogy géták is lakoztak itt. Csak el kell olvasni Ovidius Naso Keserveit és a Pontoszból írt leveleket. Egyébként a Don és a Dnyeper környékén éppen olyan sírhalmok emelkednek, mint aminők Svédországban is találhatóak, de nemcsak ott, hanem a Moszkva környéki tartományokban is, és onnan dél felé haladva szinte mindenütt, különösen a kellemes természeti adottságú és fekvésű helyeken. Keletebbre viszont ezek nem találhatók meg. Ismét csak másokra bízom annak eldöntését, hogy vajon ezek az emlékek a szkítáktól vagy a gétáktól származnak-e? De ezekre a helyekre utalhattak a szkíták a Dareiosznak adott válaszukkal, amikor az megkérdezte őket: „miért futnak el mindig, miért nem akarnak végre megállni” és erre ezt a választ kapták: „Mindig egészen addig futunk, amíg csak el nem jutunk őseink sírjaihoz. Majd akkor fogod meglátni, Dareiosz király, hogy a szkíták harcolni szoktak”. Nem az én dögöm annak eldöntése, hogy ekkor melyek voltak a szkíták temetkezési helyei: ezek avagy mások. Továbbá szavahihető emberek – akik évekkal ezelőtt a Krím elfoglalására indult orosz seregben szolgáltak – mondták el nekem, hogy a Kherszonészosz előtti pusztaságokban szerfelett régi kőszobrok találhatóak. De hogy melyik nép emelte ezeket és feliratosak-e (s ha igen, úgy ezek milyenek), azt már nem tudták.⁹²

A legtöbb kozák a Dnyeper és a Don között talált magának szálláshelyet. Bár történetük jól ismert, néhány szóban kifejezem azt, amit a kérdéshez értőktől a *kozák* név eredetéről megtudtam. A *kozák* szabad és önrendelkező embert jelent, akit semmiféle szolgasági törvény nem rendel más ember akarata alá, jóllehet az elnevezés eredetéről a vélekedések megoszlanak. Ezért aztán ha az oroszoknál vagy a lengyeleknél egy szolgát felszabadítottak, ez henegeve ezt mondja: már *volnoi kozák*⁹³ vagyok, azaz szabad kozák. Ebből következik, hogy azok is, akik valami módon – bárha uruk akarata ellenére is – felszabadultak a szolgaság alól, kozákoknak nevezik magukat. S miután az ilyen személyek nagyobb száma közösséget alkot, valamely folyó mentén szálláshelyet választanak maguknak s elnevezésüket is ezekről veszik: jaiiki kozákok, grebenszki kozákok, agrakáni⁹⁴ kozákok stb., és azok, akik a Kászpi-tenger mentén lakoznak. Maguk közül vezért választanak, akit *ataman*-nak neveznek, ami az *atta* (= pater) szóból származik, amit oroszul *attees*-nek⁹⁵ vagy bátyuskának mondanak. Nem tartozik reám annak elbeszélése, hogy miként választják vezéreiket s hogy azok mekkora hatalmat gyakorolnak embereik fölött. Ha övéi úgy találják helyesnek, elmozdíthatják tisztségéből, de ha okos, bátor és hasznos támadásaikban fáradhatatlan, a legnagyobb tiszteletben és szeretetben részesítik. Jóval nemesebb életmódot és kiműveltebb magatartást, politikai berendezkedést és műveltséget találunk a Dnyeper mentén lakozó kozákoknál. Ezekről meglehetősen köztudott, hogy korábban a lengyel királyok alattvalói voltak, ám amikor elnyomták őket, az oroszok védelméért folyamodtak. Területüknek – miként a szomszédosoknak is – Ukrajna a neve, azaz az ország határa avagy széle. Mellettük laknak a záporogi kozákok, akik nevüket a Dnyeper torkolatvidékén lévő sziklákról nyerték. A Don-menti kozákokat viszont némelyek cserkeszeknek nevezik, nem mintha tényleg azok lennének, vagy akár csak azoknak a nemzetéből erednének, akikről az imént szóltunk, hanem ezt a nevet arról a városukról kapták, amelyben atamánjuk lakik⁹⁶. A tatároknál is szokás, hogy kozákoknak mondják magukat azok, akik kiválnak valamely közösségből. Ezzel az elnevezéssel a magasabb állásúak élnek és valami olyasfélére törekednek, mint Európában a máltai lovagok és mások.

Be kellene már fejeznem ezt a levelemet. Mivel azonban Oroszország annyi esztendőn át tartott fogságában, egyáltalán nem tudok róla megfeledekezni, legfőképpen azért, mert nagyon sokan vannak közöttük, akik fogoly létemre a sok nyomorúságban is rengeteg jóindulattal nyújtottak segítséget nekem. Nevükre mindig a legnagyobb tisztelettel és hálával fogok visszaemlékezni.

Az orosz nép, amely a cár őfelsége alatt immár sok más népen uralkodik, szláv eredetű és nem e területek őslakói közül való, hanem csupán a 8. században nyomult be erre a vidékre. Nem sokkal később felvette a keresztiséget, s azt mindmáig szilárdan meg is tartotta. Mindezt az oroszok sokkal pontosabban leírták történeti műveikben, mint bármely külföldi, és így mindazt, ami akár e nép dicsőségére, akár Oroszország régebbi helyzetére vonatkozik – különösen a különböző fejedelemségek uralkodói alatt, Vladimir nagyfejedelem és cár után történetekről – meglehetősen pontos leírást találunk könyveikben. Az viszont nem eléggé világos, hogy melyik nép vagy mely népeket tartották uralmuk alatt a szlovák előtt ezeket a hatalmas területeket. Amennyire tehát

tudtam és lehetett, gondot fordítottam arra, hogy némi ismereteket szerezzek róluk. Közismert tény, hogy a tatároknek Szibériában, valamint a Volga és az Oka, továbbá az ország nagy területein államaik voltak. Azonban ők sem származnak e föld őslakóitól, mivel csak Dzsingisz kán idején nyomultak be erre a területre. Tehát a szlávok bejövetele és a tatárok inváziója előtt kell keresni ezeket az őslakókat. Róluk azonban csak vajmi kevés derül ki, hacsak nem adódik valami alkalom az itt nagy számban lakó más népekkel folytatott beszélgetésekből és kérdezősködésekből – ezek a népek pogányok és csak a bálványimádást ismerik – e föld lakóira vonatkozó némi következtetésekre. Bárhová is sodort a sorsom, nem feledkeztem meg erről, s közülünk mások sem mulasztották el ugyanezt tenni, bárhol is ették a fogság kenyerét. Ennek tulajdonítható, hogy honfitársaink tekintélyes mennyiségű szót és elnevezést, vallások és szertartások leírását stb. őriznek, amelyeket a nyelvükben és szokásaikban eltérő oroszországi népeknél gyűjtöttek össze. Egyebek mellett csodálatosnak mondható az is, hogy a bálványimádásnak hány válfaja létezik itt, s hogy aki az egyiknek a híve, mekkora hévvel védelmezi a maga ostobaságát a másik eszelősségével szemben, miáltal ha nem is véres, de mégis állandó ellenségeskedés dül közöttük; mivel a legközelebbi falvakban élő szomszédaik sem élnek a velük azonos szokások szerint, nem jönnek létre az ottaniakkal házassági kötelékek, s megvetik az egymással való rokoni kapcsolatokat. Azonban sem az idő, sem egy levél keretei nem engedik meg, hogy minderről részletesen beszámoljak. Egyet s más azonban megjegyezek a területek régebbi népeiről.

A cseremiszek⁹⁷ – akik *mari*-nak is nevezik magukat – és néhány más nép nyelve sokban megegyezik a finn nyelv dialektusával. Istent *Jumalá*-nak⁹⁸ nevezik és finn szokás szerint számlálnak, egyébként viszont bálványimádók. Vallásukról és szokásaikról talán lesz még alkalmunk beszélni.

A svjazzsziaki Istent *Thor*-nak nevezik, miként hajdani eleink⁹⁹. Vannak olyanok is, akik *Thor* mellé egy gonosz szellemet is társítanak, akit *Seitán*-nak neveznek; ennek képmását nem egy honfitársunk őrzi¹⁰⁰. Régebben úgy gondoltam, hogy ez a név a héber *sátán*-ból származik, amióta legrégebbi pogányemlékekben ennek említését megtaláltam, módosítottam véleményemet.

A mordvinokról, votjákokról és még másokról is, akiknek most felsorolására sincs időnk, másutt beszélünk majd. Sok-sok tőlük gyűjtött szó található birtokomban. Csak egyet hozok fel: annak az itálnak, amelyet az európaiak nagyon sokfelé élveznek, mint ismeretes, *cerevisia* a neve. Minden latin elismeri, hogy ez nem latin szó, bárha úgy is lehetne értelmezni, hogy „Ceres istennő ereje”. Ez azonban, mint a legtöbben megállapítják: szkíta eredetű. E barbárok között sok olyant találtam, akik ezt az italt *ara*-nak, vagy *sera*-nak, vagy *cera*-nak nevezik¹⁰¹. Döntsék el a tudósok, hogy ebből kell-e eredeztetni a *cerevisia* nevét.

Minden történetíró majdnem teljesen biztos abban, hogy Oroszország valamelyik területén lakoztak hajdan a magyarok, de hogy melyik területén, azt nem tudják. Mivel azonban régtől fogva *ugor*-oknak vagy *juhor*-oknak nevezik őket, erősen nyilvánvaló, hogy Oroszországnak a még ma is ezen a néven ismeretes északi *Juhoria* vagy *Jugoria* nevű tartományából származhatnak. Mert a 9. század előtt nevüket alig említik a történetírók. Azt mondta nekem Oroszországban egy igen tudós magyar¹⁰², hogy nemzete eredetét erre a *Juhoriá*-ra kell visszavezetni, mert nyelvük megegyezik egymással.

Afelől nincsen semminő kétség, hogy a bulgárok avagy volgárok hajdanában a Volga folyó mellett laktak, de még nem világos előttem, hogy vajon ők adták-e a folyónak a nevét, vagy a folyó nekik. Az az egy azonban bizonyos, hogy a kazáni metropolitát még ma is bolgár püspökök hívják¹⁰³.

Egyébként, kiváló doktor, Te magad tudod a legjobban, hogy a mi régi íróink miképpen nevezték Oroszország területeit, amikor meglehetősen jól leírták ezek fekvését. A mi finnjeink Oroszországot eddig *Vänänmaa*-nak nevezték, az orosz embert pedig *vänäläinen*-nek; ennek okát nem ismerem. De hogy melyik vidéket mondják a tulajdonképpeni *Sarmatiá*-nak és hogy honnan ered ez a név, arra vonatkozólag most nem akarom véleményemet kifejtetni, nehogy Te, tiszteltreméltó Férfiú, vagy más Hozzád hasonló tudós, fegyvert ragadjon ellenem, még mielőtt érveimet össze tudnám gyűjteni és rendezni. Visszatérek az orosz néphez, amely nyelvben még most is sok latin szót őriz, betűíról pedig nyilvánvaló, hogy azokat vallásukkal együtt a görögöktől vették át. Ugyanis a betűknek – amelyeket főképpen liturgikus könyveikben használnak – a

jellege megegyezni látszik azzal az ábécé-vel, amelyet Szent Hecla használt a Septuaginta fordítása alkalmából.

Nem fárasztalak tovább sem Téged, tiszteletreméltó Doktor, az olvasással, sem magamat az írással, hanem befejezem hosszúra nyúlt leveletem. Csupán arra akarlak kérni Téged, kitűnő Férfiú, hogy ne csodálkozz, amiért ezeket a rendszertelenül leírtakat Neked küldöm, lévén ezeknek hevenyészettsége kézenfekvő, s a latin füleknek meg nem felelő. De Te jól tudod, hogy én már több időt vesztegettem a nyelv elfelejtésére, mint amennyit annak megtanulására valaha is fordíthattam. Bocsássad meg tehát, ha sok mindenben hibáztam: legnagyobbreszt emlékezetemre kellett hagyatkoznom. Nem kell magamat külön kegyeidbe vagy barátságodba ajánlom; bizonyos vagyok oly sok éve irántam tanúsított jóindulatodról. Isten adjon Néked jóegészséget – és akkor minden jó lesz. Írtam Stockholmban 1723. október 8-án.

Henricus Brenner

JEGYZETEK

1 *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekanntten Nachrichten vorgestellt etc.* Stockholm 1730. – Reprint kiadása, J. R. Krueger bevezetésével in: *Studia Uralo-Altatica*, 8. Szeged 1975. – A továbbiakban: Str.

2 Leipzig 1718, 66., 87., 337. pp.

3 Vö. Str. 41., 81., 170. pp. – Henrich Brenner személyére és művére egyébként Albert Hämäläinen sem figyelt fel *Nachrichten der nach Sibirien verschickten Offiziere Karls XII. über die Finnisch-Ugrischen Völker* Helsinki 1938) c. tanulmányában. Brenner polgári személyként került hadifogságba, Hämäläinen jeles munkájában azonban jócskák túllépi a dolgozat címében megadott kereteket.

4 *Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri, accessit ejusdem Epistola ad plur. reverend. et celeberrim. Doct. Ericum Benzeliium de praesenti statu quarundam gentium orientalium.* Stockholm 1723. – A továbbiakban: B.

5 *Evropejskie putešesvenniki XIII–XVIII. vv. po Kavkazu.* Tiflis 1935, 203–24. pp.

6 „Ajánlás az olvasóhoz”. In: B., belső címlap versoja. – Egyébként az „Ajánlás”-ból az is kitűnik, hogy Brenner tudott grúzul és örményül s nagyon fájlalja, hogy „a svéd nyomdák nem rendelkeznek grúz és örmény betűkkel”. Ez viszont ellentétes a Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek svédországi felhasználásával foglalkozó, az utóbbi időkben sokat tárgyalt feltételezésekkel.

7 *Forschungsreise durch Sibirien, 1720–1727.* Hrsg. E. Winter – N. A. Figurovskij. Bd. I–V., Berlin 1962–1977.

8 Lakó György, *Sajnovics János.* Budapest, 1973, 219–223. pp.

9 Benzeliium, Erik (1675–1743) korának kiemelkedő svéd orientalistája, hazája első tudós-társaságának megalapítója. Értekezését Maimonides Mózesnek egyik munkájáról írta, majd több évig tartó külföldi tanulmányutat tett. Hazatérve egyetemi könyvtárnok, lelkész, püspök, majd érsek, Gottfried Wilhelm Leibniz barátja.

10 Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) német filozófus, történész, jogász. Nagy Péter cárral való találkozásai (1711, 1712, 1716) után az orosz tudományos életre is jelentős hatást gyakorolt. A magyar–finn nyelvrokonság kérdésében azonos nézetet vallott Strahlenberggel, aki egyébként állandóan hivatkozik reá. Vö. Str. 61, 125, 134, 157. pp. etc.

11 Fabritius, Ludovicus (1648–1729) holland származású svéd tiszt, éveken át hadifogoly a doni kozákok kezében, majd 1676-tól svéd diplomata. Éveket töltött e minőségben a perzsa fővárosban. Második követjárása során beosztottai közé tartozott Henrich Brenner is. Vö. Str. 17, 128. pp.

12 *Sarug Chanbeg*; az 1690-es évek második felében a perzsa sah követe a nyugati udvaroknál.

Záruq – a *Dzáruq* másik alakja, a *dzér* = öreg szó származéka. Vö. Szongott Kristóf, *A magyar-honi örmény családok genealógiája*. Szamosújvár 1898. 58, 184. pp. – De lehet *Szarukán* is, egy hasonló nevű kisázsiai terület után (uo. 162. p.).

13 Az Ispahánból elindult Brenner e kevésbé tüzetes helymegjelöléssel feltehetőleg a mai Törökország és Irak határvidékére utal. Miután Konstantinápolynak, mint közbenső úticélnak érintése tárgyalanná vált, ÉNy helyett ÉK felé folytatták útjukat.

14 A gyakori súlyos határviszályok ellenére csak jóval később, 1722-ben, Brenner hazatérése után került sor az Oroszország és Irán közötti háborúra.

15 Ekkor, 1699-ben lép XII. Károly Svédországa ellen katonai szövetségre Oroszország, Dánia és Lengyelország. 1700-ban még a svédek győznek Narva mellett Nagy Péter cár serege ellenében, de XII. Károly 1707. évi hadjárata az 1709. évi poltavai vereség folytán Svédország nagyhatalmi állásának elvesztését vonja maga után.

16 „...per Georgiam et Albaniam in Servan”. Albánia nagyjából egybeesik a mai Azerbajdzsán területével.

17 Eredetileg nagy kiterjedésű fejedelemség a szaszanidák perzsa birodalmában; É-ről a Kaukázus-hegység határolta, K-ről a Kászpi-tenger. ÉNy-ről Kartli és Káheti grúz királyságokkal, DNy-ről Armeniával volt határos. II. Dávid grúz király országához csatolta; ettől kezdve használták utódai a *sirvánsah* címet, bár a grúz fennhatóság nem bizonyult tartósnak. Váltakozó perzsa és oszmán uralom után 1748-ban visszanyerte önállóságát. Fővárosa ekkor már Semaha volt. A sirváni kánátus 1820-ban olvadt be az orosz birodalomba. Történelmi területe ma nagyrészt az Azerbajdzsán SZSZK részét képezi.

18 Brenner kaukázusi vándorlásának útvonala a későbbiekből bizonyos mértékig rekonstruálható. Semahában, Kubában, Tarkiban, majd Kizljában megállapíthatóan megfordult útja során (ld. 35. jegyz.). Enderi – olykor *Enderej*, vagy *Endrei* néven látható a régi térképeken – kisebb, de ennek ellenére ipara és kereskedelme révén jelentős kumük lakosságú kánátus, mely függetlenségét csaknem a 18. század közepéig megőrizte. Hasonló nevű fővárosa az Aktas folyó jobbpartján, a Terek folyó deltavidéke déli peremén fekszik. – „Dagesztáni tatárok” alatt Brenner a Kászpi-tenger partján a Terek torkolata és Derbent között élő kumükokat és a Kuma, valamint a Kubán partján élő nogajokat értette.

19 Terek, Kubán.

20 Jeszentuki, Kiszlovodszk, Mineralnie Vodi, Pjatigorsz, Zseleznovodszk stb.

21 A mai Karacsaj-Cserkesz Autonóm Terület, melynek fővárosa Cserkesszk, korábbi nevén Batalpasinszk, a Kubán-folyó partján.

22 A hosszú háborúskodást egy időre lezáró 1721. évi nystadi békében a kivérzett svédek pénzbeli kártalanítás ellenében Oroszország javára lemondtak Livóniáról, Észtországról és Ingermanlandról. Ezt követően térhettek haza Oroszországból a svéd hadifoglyok.

23 Schönström, Peter (1682–1746) katona, történész. Mint lovastiszt végigharcolta a lengyel és az orosz hadjáratot. 1709–1722 között hadifogoly Oroszországban. Svédországba hazaérkezve alezredesként folytatta szolgálatát. Munkája, *En kort anledning till svenska historiens förbåttrande* [Rövid kísérlet a svéd történetírás megjavítására] 1816-ban Stockholmban jelent meg, azzal a fő céllal, hogy rámutasson az orosz, valamint a tatár–török forrásmunkák svéd szempontból történő tanulmányozásának fontosságára.

24 A lombardiai születésű Frater Johannes Bartholomäus S. Hyacintho O.P., domonkosrendi szerzetes, a *Epitome Commentariorum Moysis Armeni* (Roma 1688) és a *Relazione del Convento di Santa Sabina* Rom 1688) szerzője, a római S. Sabina-konvent tagja. (Ebben a rendházban folyt a dominikánusok armenológiai képzése. Vö. Guglielm. *Missioni*, 30. p.; Struv. Edif. M., 1782, Vol. II., P. I, 484 sk. pp.; Prof. Ambrosius Eszer O.P., Róma, szíves közlése.)

25 Brennernél: *Mirowitz*; helyesen: *Mir Weis*; „Von einigen wird er Mir Avis oder Veis genennet, woraus der Name Miri Weis usammen gesetzt worden: welcher Name in der arabische Sprache so viel heisset als ein junger Löwe, „Mir” ist eine Abkürzung von „Amir”, das ist Befehlshaber.” (Semler, 572. p.). Az afgán Mir Weis († 1715) – miután Israel Ori, Nagy Péter cár perzsiai követe kitűnően előkészítette a talajt –, döntő módon vett részt a szafavida Perzsia meggyengítésében, majd megdöntésében (uo. 577. p.). Mir Weis politikai és hadvezéri tehetsége egyúttal Nagy Péter politikájának érdekeit is szolgálta. Vö. Krusinski, J.Th.: *Neuer Welt-Bott...*

*Reis-Beschreibungen, welche von denen Missionariis der Ges. Jesu ... bis 1730 in Europa ange-
lang seynd.* Th. 18. Augsburg 1732, 73. sk. pp.; Tardy Lajos: *Georgische Teilnahme an den
persisch-afghanischen Kriegen 1711–1725 im Spiegel eines Missionsberichtes.* In: *Bedi Kartlisa,
Revue de Kartvéologie* (a továbbiakban: BK) XL/1982, 317–329. pp.

26 Amikor Pompeius vezérletével a római seregek betörték a Délkaukázusba, ott három ki-
rályságot találtak: Kolhiszt, Ibériát és Albániát. Ibéria megszerzésére törekedtek ekkor a per-
zsák is, majd nyomukban további hódítók, így az arabok, mongolok stb. Nagyjából Ibéria terü-
letén alakult ki Kartli és Kaheti; mind e két – több ízben is egyesült – királyság egészen a 19.
századig állt fenn. Örményország Brenner idején már régesrég nem létezett.

27 Az antik Kolhisz területe a 19. század elején, az Oroszországgal való egyesülés idején a
Fekete-tengeri grúz államokra, nevezetesen Imereti királyságra, Mingrélia, Guria és Abházia feje-
delemségekre oszlott.

28 Chorenei Mózes vagy Chorenaci Mózes i. sz. 5. (esetleg későbbi) században élt örmény
filozófus és történész. Műve: *Örményország története*, mely az örmény-arszakida királyság fel-
számolásával fejeződik be (Masrop Mestoc haláláról még megemlékezik). Könyvének latin fordí-
tása (*Historiae Armeniacae*) 1736-ban jelent meg Londonban; később az örmény eredeti szöveg is
megjelent nyomtatásban.

29 I. Abgar király – a hagyomány szerint – követeket küldött volna Krisztushoz, hogy beteg-
ségére gyógyulást kapjon; Krisztus a követ kendőjébe rejtve arcát, képmását csodálatosan átadta,
s ezzel a királynak gyógyulást ajándékozott.

30 E mondaszerű elbeszélésre vö. Moses Chorenaci, *Historiae Armeniacae* II. könyv, 3. fej.
Agathangelos, a 4. században élt, Rómában született örmény történétíró foglalkozik Tiridates
örmény király megtérítésével és Világosító Szent Gergelynek, az örmények hittérítő apostolának
életrajzával. Egyébként Chorenaci Mózes művének vége felé (III. könyv, 68. fej.) azt panasolja,
hogy az Arsakuni-dinasztiát megfosztják a tróntól, sőt az egyházfői méltóságtól is.

31 Izsák (Száhák) pátriárka Szent Nerzes pátriárka fia volt.

32 „... quendam Europaeum regem, qui postliminio regnum regesque ipsis restituit”. A ró-
mai jog értelmében az ellenség fogságába esett polgár, mihelyt szabadult fogságából, visszakapja
összes korábbi jogát.

33 helyesen: Clemens Galanus O.R. (1610–1666) teatinus-rendi szerzetesnek *Conciliationes
ecclesiae Armeniae cum Romana* (Roma 1750) című művében.

34 *Index Conventuum et Ecclesiarum in ditione Regis Persidis existentium, Summo Pontifici
Romano subjectionem et obedientiam profitentium.* (B. 43–47. pp.)

35 Brenner dagesztáni időzése idején Sirván perzsa helytartója a Bagrationok grúz királyi
dinasztiájának tagja, Allahverdi kán volt, aki Semaha városában tartotta rezidenciáját. „Allahwer-
di Chan, der den Titel Beglerbeg führte, war ein Georgier und Christ, aus der alten Familie der
Bagration abstammend... Er herrschte ganz als ein König” írja róla N. Lebrun francia utazó, aki
1702-ben járt ott. Vö. Dorn, B., *Versuch einer Geschichte der Schirwanschahe.* In: *Mémoires de
l'Academie des Sciences de S. Petersbourg.* Ser. VI., Vol. II., 88 sk. pp.

36 = teológiai doktor, egyháztudor (örményül)

37 Media egyik – Ecbatana és a Porta Caspica között elterülő – síkságának lakói, akik a
klasszikus geográfusok (Strabon stb.) állítása szerint 150.000 lónál is többet tartottak.

38 Eliás a Santo Alberto Mutton O.C.D. negyvenhat éves korában került ki Ispahánba, ahol
a sarutlan karmeliták rendházának perjele, majd 1693-tól 1708-ig, haláláig mint püspök kor-
mányozta egyházmegyéjét. Vö. Ritzler, R. – Sefrin, P., *Hierarchia catholica medii et recentioris
aevi.* Vol. V., 1952, 101. p.

39 Ókori nép a mai Jemen területén, kereskedelméről és gazdagságáról volt híres. Fővárosuk-
nak, Saba-nak pusztulását a nagy vízmedencék gátjainak szakadása okozta. Vö. Goldziher Ignác,
Arabia régi történetéről. In: *Budapesti Szemle*, 1891, 65–104. pp. – Egyfajta hagyomány szerint
Keresztelő Szent János tanítványainak egy része (vö. *Az Apostolok Cselkedetei*-ről írt könyv, 14.,
15., 19.) külön felekezetet alkotott, akiket János-keresztényeknek vagy hemerobaptistáknak is
neveznek. Némelyek szerint a *mandaeus*-oknak vagy *sabaeus*-oknak a 17. században Iránban talált
felekezete ezeknek késői utódai.

40 A kappadókiai születésű Nino a 4. század első felében érkezett Grúziába. Hittérítő tevé-

kenységét Mchetában, a fővárosban végezte, ahol 316 körül megtérítette Mirian királyt és Nana királynét. A római katolikus egyház martyrológiuma mint „apud Iberos trans Pontum Euxinum S. Christinae ancilla, quae virtute miraculorum gentem illum tempore Constantini ad fidem Christi perduxit” emlékezik meg róla. A franciaországi „Congrégation des Religieuses de L'Enfance de Jesus et Marie”-nak is ő a védőszentje.

41 Az efféle és hasonló „fortélyokkal” a perzsák már a 16. században is éltek. Vö. Tardy Lajos, *Les problèmes intérieures de la Géorgie du XVIe siècle dans le rapport envoyé de Stamboul par un diplomate impérial*: BK 1975, 192–203. pp.

42 „kallogynaikas”

43 Vö. Johannes de Galonifontibus-nak, e területek első nyugati leírójának 104. évi útibe-számolóját. Tardy Lajos, *The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404: Acta Orient. Hung.* 1978, 83–111. pp. és Uő. *Svedenija o narodach Kavkaza 1404 g.* Baku 1980.

44 Vö. B. 18. p. Utónév, de jelenthet korra, vagy rangra idősebbet is.

45 Tudományos hitelt ugyanúgy nem érdemlő magyarázat, mint a Johannes de Galonifontibus erre vonatkozó fejtegetéseiben foglaltak. Egyébként a grúziai Tuseti egy része az ennek megfelelő *Alvani* néven ismeretes, míg az örmény nyelven *Albania = Aghvan*.

46 Hayton, Hetum (1240 körül 1314 után), a vele egyidőben uralkodó II. Hetum kilikiai király unokaöccse, Korikos grófja. Államférfi, történetíró. A kilikiai örmény királyság sorsdöntő küzdelmeinek cselekvő tanúja. Felkeresi Ciprust, belép a premontrai rendbe. V. Kelemen a poitiersi rendház élére helyezi. Misszióinak befejezése után visszatér hazájába, s haláláig részt vesz annak közéletében. Voltaképpen az egész Közelkelet történetét dolgozza fel *Liber Historiarum partium orientalium* (Hagenau 1529) c. kapitális munkájában, mely 1671-ben *Historia Orientalis, quae eadem et de Tartaria inscribitur* cím alatt is megjelent. Új, angol nyelvű kiadása (Sinor D. – Schütz E.) az Indiana University Press-nél (Bloomington) sajtó alatt.

47 Vö. Olearius, Adam, *Vermehrte Moscowitische und Persianische Beschreibung*. Zum andern mahl heraus gegeben durch –. Schleswig 1666, 420. p.

48 A mai Afganisztán területén Nagy Sándor (Iszkender) emlékezetes győzelmeket aratott, amelyeknek emlékét egykor városnevek hirdették: *Alexandria ad Caucasum* (Kabultól É-ra) = Charikar. *Alexandria apud Arachotos* = Kandahar. (*Orbis Latinus*, Bd. I., Braunschweig 1972, 57. p.)

49 „Vicini Tattari vocantur Dagestanenses, h.e. Montani. Se ipsos appellant Kaitak vel Komok, forte quia hic fuerant antiqui Komanni vel Comanni” (B. 99. p.). Brennernek ez az állítása nem áll korának tudományos színvonalán. – A két szomszédos egykori dagesztáni kánátus: Kajtag, a Kászpi-tenger partján terül el, tőle DNY-ra a hegyi Dagesztán centrumában Gumik. Vö. De Galonifontibus *i. m.*; Str. „Harmonia linguarum” c. melléklete.

50 Abulgázi Bahadur (1605–1665) hívai kán. Művének kéziratai egyikét Ph. J. v. Strahlenberg szerezte meg szibériai fogságában. Műve először francia, majd német fordításban jelent meg. Az eredeti szöveg Kazánban, 1825-ben látott napvilágot *Historia Mongolorum et Tartarorum* címmel. Vö. Str. 112–127. pp.; Kononov, A. N., *Istorija izučenija tjurkskich jazykov v Rossii*. Leningrad 1972, 58–60. pp.

51 Horvát István délibábos őshazaelméleteihez hasonlók a svédeknel is feltűntek, méghozzá lényegesen korábban. Elméletüket Jordanes, 6. században élt történetíró *De origine actibusque getarum* c. művére, továbbá Snorre Sturleson (1179–1241) izlandi író *Heimskringla* [Világkör] c. alkotására (németül: Leipzig 1835) alapozták. Érdekes, hogy Dugonicus András *Szittyiai történetek* (Pozsony – Pest 1806) c. amatőr jellegű munkájában rátér ezekre a fejtegetésekre, de „képtelen locogásnak” minősíti azokat. Brenner korában ezt a feltevést Svédországban Olaf Rudbeck (1630–1702) – aki tanait *Thesaurus linguarum Asiae et Europae* című írásában fejtette ki – képviselte igen nagy hatással. – A kaukázusi gótokról ld. Loewe, R., *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meer*. Halle 1896.

52 *Audun* formában ma is használt férfinév a skandináv nyelveken; *Enevald* pedig = kényúr, zsarnok. Sturleson Snorre I. könyvének 1., 2. és 5. fejezetében emeli ki a legendák köréből, hogy az „Asalandi” (oszétföldi) Odin miként vonult át a Kaukázusból az orosz és szász földeken át Svédországba, ahol megtelepedett és Alsigtuna környékén nagy templomot emelt.

53 A gens Marciára.

54 *Aras* = *Arax*, *Araxesz*. – *Tomürisz* (Tamuris), a masszagéták királynője Hérodotosz szerint az idősebb Kúroszt legyőzte, majd megölte, s levágott fejét egy vérrrel megtöltött edénybe mártotta.

55 Hérodotosznak a perzsa háborúkról írt műve kilenc könyvre oszlik; minden egyes könyv egy-egy múzsa nevét viseli. Az első könyv a „Klio”. – Marcus Junianus Justinus római történetíró, Trogus Pompeius elveszett világtörténetének kivonatolója. Műve nagy elterjedtségnek örvendett a középkor után is.

56 Str. 42, 47, 48.

57 Brennernek ezt a tudomány körén kívüleső fejtegetését is teljesen átveszi Strahlenberg (Str. 40–41, 46–48, 54, 109–110. pp.).

58 Str. 109–110. pp.

59 Lundius, Carl (1638–1715) jogtudós, történész, kéziratgyűjtő, az uppsalai egyetem tanára.

60 *Svithiod*, *Svitjod*, az izlandi szóhasználatban = *Svealand*, *Sverige*, a „Svea népe”. A régi svéd nyelvben mint *Swethiud* (latinos alakban *Svethia*, *Svecia*) is előfordul. Az izlandi forrásokban, pl. Snorre Sturlesonnál a „Nagy Svitjod” egy olyan ország megjelölése, amely a mai OSZSZSZK földjén terült el és Szkítiának felelt meg. Vö. Hjærne E.: *Swethiud*. In: *Namn och bygd*, 1952.

61 Lundius feltételezéseit ezek szerint a Biblia szövegére alapozta. Vö. *Ezékiel könyve*, 27. fej. 13. vers: 38. fej. 2–3. vers. B. 77–79. pp. – „Ross” vonatkozásában ld. B. 55–56. és 85–87. pp.

62 Verelius, Olof (1618–1682) régész, folklorista, lexikográfus, a Hervara-monda (szaga) közreadója (1672). Halála után kiadásra került főművében, az ősi, ún. szkíta-skandináv nyelvvel kapcsolatos nézeteit fejti ki. „...Mi ugyan azon országtól távol vagyunk, de Eleinknek története, a'mint az ő különbféle Saga könyveik bizonyítják, az övéikkel egybe elegyedtek” – írta Jankovich Miklós (*Tudományos Gyűjtemény*, 1819, II. 121. p.)

63 Brenner idevágó csapongó nyelvészeti következtetéseit ld. B. 81–82. pp.

64 A samhálátus a 16. század közepéig Dagesztán egyik legjelentősebb államalakulata volt, majd kisebb fejedelemségekre oszlott (köztük Enderi a legjelentősebb), akik felett a samhál uralma mind névlegesebbé vált, végülis a Kászpi-tenger-melléki földsávra zsugorodott, de 1776-ig megőrizte önállóságát. A több nemzetiségű országot kumükok, lak-ok, dargiak és egyéb népek lakták. Az eredeti főváros Kazikumük volt.

65 *Japundsi* = suba, pásztorviselet. Igen sok kaukázusi nyelv szókészletébe – még az örménybe is – bekerült. (Schütz Ödön szíves közlése).

66 *konak* (*kunak*) = a házigazdával véd- és dacszövetségben álló, kölcsönös segítségnyújtásra fogadalommal kötelezett, különböző nemzetséghez, ill. törzshöz tartozó két vagy több személy. A konak-kötélék több a vendégbarátságnál s olykor még a vérrokonságnál is szorosabb kapcsolatot jelent. Vö. Gardanov, V.K., *Obščestvennyj stroj adygskich narodov*. Moszkva 1967, 289–326. pp.

67 A 17. század első évtizedeitől kezdve a samhál székhelye Tarku (másképpen: Terki) lett, Mahacs-kala (a Dagesztáni Autonóm Terület fővárosa) közvetlen szomszédságában.

68 Az avar (hunza) kánátus – az egykori Szerir (fővárosa Humradzs, másként Hunzah) – a tarki-i samhálátus meggyengülésével egyidejűleg Dagesztán erős államává vált, jelentős központi hatalommal. Csak 1859-ben vált az orosz birodalom részévé. Vö. B. 89. p., Str. 24. p.; Czeglédy Károly, *Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: Antik Tanulmányok – Studia Antiqua*, 1955, 121–138. pp. – Az iráni nyelvű alánok (oszétok) az i. sz. első évszázadokban hatoltak be a Kaukázus területére; az északkaukázusi törzsek koraközépkori kultúráját alán kultúrának szokás nevezni, mely a 4. század és a 13. század között – vagyis a hunok inváziójától a tatár-mongol seregek 1223. évi támadásáig – tartott. A Kazbek vidékének hegyi síkságait népesítik be. Vö. B. 87, Str. 24, 38, 81, *Harmonia linguarum* c. melléklete.

69 Oroszul: *Kura*; grúzul: *Mikvari*.

70 „... vocabatur autem Principissa Alanorum Satinices”. Vö. B. 20–25, 67–68. pp. – Artaxerxes örmény neve *Artasesz*, Satinicesé *Szatenik*, Sanatrugusé pedig *Szanatrük*.

71 A Grúziában és Armeniában már i. e. 3–2. században megtelepedett zsidók egy része jóval későbbben tovább vándorolt a Fekete-tenger és a Kászpi-tenger mellékre, jóval az ott szintén hajlékhoz jutott spanyol zsidók előtt. Az ún. hegyi zsidók később vándoroltak oda, mint a Kaukázus keleti részén élő népekbe beolvadt igen nagyszámú többi zsidó. A hegyi zsidók a 8. század vége felé telepedhettek meg Derbenttől északra és csak a 16. század vége felé érkeztek a szomszédos Mandzsali-ba (A Csufut-dagtól É-ra) Egy másik odaköltözés 1180 körül ment végbe: ekkor Jeruzsálemből és Bagdadból érkeztek oda, miután hosszú időn át vonultak Perzsia területén keresztül. Ekkorról hozták magukkal a tat nyelvet, amelyet az aszerbajdzsáni tatár mellett használnak. Vö. Erckert, R. v., *Der Kaukasus und seine Völker*. Leipzig 1887, 299–303. pp. – A kaukázusi tat-okat illetően ld. Schütz Ödön, *The tat people in Crimea*. In: *Acta Orient. Hung.* 1977, 77–106. pp.; Tardy Lajos, *The Caucasian peoples etc.*, 91. p.; *Svedenija o narodach Kavkaza 1404 g.* Baku 1980, 30. p., 30. jegyz.

72 = a kubai kánátus (fővárosa Kuba, Semahától kb. 80 km.-rel É-ra). Irán vazallusa volt, 1799-ben egyesült a derbendi kánátussal, 1806-ban pedig Oroszországhoz került. Vö. Str. 390. p.

73 Helyesen: 17. fej. 5. és 6. verse.

74 Vö. Ewald, H., *Das vierte Ezrabuch nach seinem Zeitalter*. Göttingen 1863, 89–90. pp. – Rawlinson, G. szerint (*Ezra and Nehemiah*. London 1895) Ezra IV. könyve egy zsidó szerzőnek az i. sz. 1. században írt műve.

75 Jakab, Istennek és Jézus Krisztusnak, az Úrnak szolgája, köszönti a diaszpórában élő tizenkét törzset.

76 Helyesen: I. levél, 1. és 2. verséből.

77 Vö. *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 13., Jerusalem, 313–314. pp.; Tardy Lajos, *Izsák zsidó orvos, a perzsiai uralkodó és Korvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében*. In: *Magyar–zsidó oklevéltár*. Budapest, XII. köt., 27–44. pp. Vö. B. 15, 21, 89.

78 Hasz-Bulat, Mucal fia, cserkesz herceg. 1672–1673-ban – majd 1675-ben Ajuka kalmük uralkodóval együttesen – sikeres hadjáratokat vezet a krími tatárok ellen, mint az oroszok szövetségese. Moszkvában különleges megbecsülésben részesítik. 1678-ban az egyesült török–tatár sereget győzi le. 1679-ben már orosz kötelékben harcol, majd Kievdn kap magas katonai beosztást.

79 I. Péter cár az 1722–1724. évi perzsa hadjáratában foglalta el a Kászpi-tenger délnyugati partvidékén elterülő Gilán tartományt, de az nem sokkal később visszakerült Iránhoz.

80 Eberhard Werner Happel (1647–1690) után 32 testes kötetből álló 21 mű maradt az utókorra. Színterük, cselekményük igen gyakran fűződik a kaukázusi, valamint az azzal szomszédos államokhoz. Kiemelkedőbb alkotásai: *Grösste Denkwürdigkeiten der Welt*. Hamburg 1689; *Ottomanischer Bajzat*. Ulm 1688; *Thesaurus Exoticorum*. Hamburg 1688; *Christliche Potentaten*. Kriegsroman. Freiberg – Middelburg 1680–1681; *Der teutsche Carl*. Ulm 1690; *Der ungarischer Kriegs-Roman*. Ulm 1685–1689. Vö. Tardy Laios. *Image de la Géorgie dans les ouvrages d'un écrivain allemand du XVIIe siècle*. E. W. Happel. BK 1972, 271–286. pp.

81 Brenner e téren tájékozatlan, s a régi szakirodalmat (*Interiano*, stb.) sem ismeri, és feltevéseit a két etnonímia némi hasonlóságára alapozza. Vö. B. 89–90. pp. – A cserkeszekkel kapcsolatos feltevések sokáig bizonytalanok voltak. R. v. Erckert (*Der Kaukasus und seine Völker*. Leipzig 1887, 97. p.) még azt gyanítja, hogy a magyarok fajrokonai voltak, de legalábbis sűrű érintkezésben álltak egymással a Dnyeper alsó folyása mentén – vagyis megelőzte Bálint Gábor erre vonatkozó, téves feltételezéseit. – Vö. Str. 437. p.

82 A *Iaxartes* a Szir-darja folyó ókori neve. Itt az Amu-darja (*Oxus*) forog szóban, mely az Aral-tóba torkollik. Azonban az Amu-darja egykor valóban a Kászpi-tengerbe ömlött; folyásirányát emberi beavatkozás változtatta meg. – Vö. Str. 15, 27, 255. pp.

83 Peter Simon Pallas (1741–1811) Brennerrel szinte azonosan írja le és jellemzi az Asztrahánban kalmárkodó, a kalmükökkel azonos vallást követő multan-okat, akiknek nyelve – Pallas szerint – „szinte analóg a cigányokéval”. Vö. Pallas, P. S., *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire*. Vol. 1. London 1802, 254–259. pp. – A multan-ok eredeti hazája az egykori Multanisztán volt (fővárosa: Multan), a mai Afganisztántól keletre, Lahoretől délnyugatra.

84 Strahlenberg, mielőtt a nemesi rendbe emelték, a *Tabbert* családi nevet viselte.

85 Cederhielm, Josias (1673–1729). Az uppsalai egyetem elvégzése után diplomata pályára lép, és sok európai országgal ismerkedik meg. XII. Károly bizalmas tanácsadója. A poltavai csata után orosz fogságba kerül, de elég hamar szabadul. 1713-ban külügyi államtitkár, 1725–1726-ban svéd követ az orosz udvarnál. Hadifogságbeli élményeit ő is kiadta.

86 Helyesen: *ölet*, vagy *elöt*, egy kalmük népcsoport. Vö. Str. 84, 133.

87 A régi kalmük társadalom uralkodó osztályát a *nojon*-ok alkották, akiknek vezető rétegét a „nagy tajsik” tették ki. Amikor Oroszország főhatalmát a 17. század közepén a kalmükök elismerték, Ajuka nevű „nagy tajsik”-juk legfőbb tajsivá emelkedett. Ezt a méltóságot – melynek elnevezése 1690-ben, a dalai lámától kapott címadományozás következtében *kán*-ra változott –, 1669–1724 között töltötte be (az orosz kormány csak 1709-ben ismerte el ezt a rangemlést). Uralkodásának történetére ld. *Očerki istorii Kalmyckoj ASSR*, Moszkva 1967, 136–143. pp. Az e műhöz tartozó kalmük terminológiai jegyzékben az *ajuka* szó, mint rangmegjelölés egyáltalán nem szerepel. Vö. Str. 46, 49. pp.

88 *Perekop* = keresztárok <földhányással> *perekapyvat'*, *perekopat'* = ismét, újból felásni, körülárkolni, átlósan felásni.

89 Krím neve a török *qar'ım* (= árok, védőárok, sánc) szóból származik, míg a Kreml megnevezése vitatott. Egyes vélemények szerint szláv eredetű, mások szerint a török *kermen* (= vár) szóból származik. Brennernek tehát abban lehetett igaza, hogy mindkét helynév „védett hely, sánccal körülvett hely, vár” jelentésű szóból jött létre. Vö. Vasmer, M., *Russische Etymologisches Wörterbuch*, Bd. I., Heidelberg 1963, 659. p.; Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp. 1978, 362. p.

90 Rudbeck, Olof (1630–1702) svéd történész, nyelvész és botanikus. Hirdette, hogy Svédország a kultúra őshazája. A lappok nyelvét a héberrel rokonította.

91 A belga nemzetiségű Augier Ghislain de Busbecq (1522–1591) császári diplomata, régész, botanikus, útleíró. Vö. Forster, C.T.-Daniell, F.H.B., *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* etc. Vol. I–II. London 1881; Tardy L. – Moskovszky É., *Zur Entdeckung des Monumentum Ancyranum*. In: *Acta Antiqua Hung.* 1973, 375–399. pp.

92 Feltehető utalás a „kamennaja baba” oly sokféle fellelhető példányaira.

93 Helyesen: *vol'nyj kazak* = szabad kozák. Vö. Str. 344–346. pp.

94 = Tereki kozákok. – Agrakán = a Kászpi-tengernél a Novij Terek torkolatának az *Ucs* nevű földnyelv által alkotott öble. Vö. Str. 346.

95 Helyesen: *ot'ce* (ejtsd: atyec)

96 = hetman, kozákfőnök. A doni kozákok feje Novocserkaszkban tartotta rezidenciáját. A korábbi székhely, Cserkaszk a mai Novocserkaszktól D-re, a Don-folyó egyik szigetén állt.

97 Vö. Str. 32, 344–346. pp.

98 Másképpen: *Gumala*. A tárgyakat és a természeti jelenségeket a cseremiszek megszemélyesítették, hittek az emberalakúnak elképzelt jó és rossz szellemekben. Megszemélyesített legfőbb istenük, *Jumo* is ebbe a kategóriába tartozott. Ennek neve a finn *Jumala* (= Isten) megfelelője. Ebben az istenségben egyesült az ég és az időjárás fogalma. Vö. Str. 104, 419. pp.

99 Brennernél *suisci* = a Szvijaga partján lévő, csuvas területen fekvő Szviazsszk (*Swyashk*) városnak és környékének lakói. Vö. Tardy János, *A Contribution to the Cartography of the Central and Lower Volga Region*. In: *Chuvash Studies*. Ed. by András Róna-Tas. Budapest 1982, 221. p. és passim; Str. 188. p.

100 Isteneik, szellemeik birodalmában a legfőbb helyet *Numi-Torem* foglalta el, az ember és minden élőlény teremtője. A *Saitan* (= Gonosz) szó elterjedt a Volga vidékén élő cseremiszek és mordvinok között. Vö. Hämäläinen, A., *i. m.* 9. p. és Messerschmidt, *i. m.* passim.

101 Magyarul: *sör*. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. köt. Bp. 1976, 580. p.

102 Feltehetően – de nem bizonyosan, hiszen az oroszországi Rákóczi-emigráció még nem jutott kellő feldolgozáshoz – a Sárospatakon tanult, a II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezette szabadságharcot tisztként vitézül végigküzdő Turkoly Sámuel forog szóban. A szabadságharc elbukása után Oroszországba emigrált, cári szolgálatba állt, részt vett a hadjáratokban, s ezek során ő is bejárta a Kaukázust – főleg Dagesztánt –, a Kászpi-tenger Perzsiától elhódított partvidékét stb. Mint helyszíni beszámolóiból tudjuk, kapcsolatba került a csuvasokkal, mordvinokkal, cse-

remiszekkel stb., akiknek szokásairól fontos adatokat jegyzett fel. Foglalkoztatta az őshaza kérdése is. Vö. Tardy Lajos, *Rannye vengerskie putešestvenniki v Povolz'je*. In: *Chuvash Studies*, 240–242. pp. – Vö. Str., Bevezetés és 60, 69, 162, 165, 166, 182. pp. és „Harmonia linguarum” c. melléklete. – A magyar–finn nyelvrokonságra vö. Str. 32. p. 2. jegyz., 60–61. pp.

103 Ennek az egyházmegye-megjelölésnek felel meg a kazáni érsek mai címe: arhiepiszkop Kazanszkij i Marijszkij – tehát kazáni és mari-földi érsek.

Itt mondok hálás köszönetet T.I. Ajtberov (Mahacs kala), P. Ambrosius Eszer O.P. (Róma), Róna-Tas András (Szeged) és Schütz Ödön (Budapest) professzoroknak felvilágosításaiért, tanácsaikért.

RÖVIDÍTÉSEK

- B . . . . . *Eptome Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae cum notis et observationibus Henrici Brenneri. Accedit ejusdem epistola ad plur. reverend. et celebrim. Doct. Ericum Benzeliu[m] de praesenti statu orientalium.* Stockholm 1723.
- BK . . . . . *Bedi Kartlisa, Revue de Kartvéologie*
- Messerschmidt . . . . . Messerschmidt, D.G.: *Forschungsreise durch Sibirien, 1720–1727*. Hrsg. Winter E. – N.A. Figurovskij. Bd. I–V. Berlin 1962–1977.
- Semler . . . . . *Übersetzung der Allgemeinen Welthistorie, die in Engeland durch eine Gesellschaft von Gelehrten ausgefertigt worden.* Th 22. Unter der Aufsicht von Johann Salomon Semler. Halle 1761.
- Str. . . . . *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tartarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten etc.* Stockholm 1730. (Reprint Szeged 1975.)

Jenő és Yänäy

A baskír-magyar történeti kapcsolatok kutatásában máig az egyik legfontosabb helyet a két nép bizonyos törzsnevei egyeztetésének kérdése foglalja el. Legelőször Pauler Gyula vette észre a honfoglaló magyar törzsek nevei közül kettőnek, a *Gyarmat*-nak és a *Jenő*nek a baskír törzrendszer két törzsének, a *Yurmati* és a *Yänäy* törzsek nevéhez való feltűnő hasonlóságát, majd e hasonlóságot azonosságnak fogva fel, azt a baskír-magyar rokonság egyik döntő bizonyítékának tartotta.¹ Pauler egyeztetését Németh Gyula filológiai-nyelvészeti szempontból elfogadhatónak ítélte és őstörténeti kutatásaiban felhasználta.² E kérdéshez Ligeti Lajos is hozzászólt, elődeinek megállapításaival lényegében egyetértett, csupán a *Gyarmat* ~ *Yurmati* megfeleléssel kapcsolatban bizonyos hang-, alak- és jelentéstani problémákra utalt, a *Jenő* ~ *Yänäy* összevetéshez pedig hangtörténeti fejtegetést csatolva, igyekezett azt szilárdabbá tenni.³

Szakembereink tehát mostanáig mindannyian elfogadták és messzemenően alkalmazták is kutatásaikban az említett honfoglaló magyar és a velük párba állított baskír törzsnevek azonosságáról szóló elméletet. Magam is sokáig híve voltam az egyeztetésnek, sőt R.G. Kuzeevnek a baskír történeti etnográfáról írt könyvét⁴ ismerető legelső egyetemi szemináriumi dolgozatomban (1963 novemberében) felvettem, hogy valószínűleg más magyar törzs- vagy nemzetségtörödékek is maradhattak a mai Baskíriában, illetve kerülhettek oda a magyarság zömének nyugatra költözte után, így a *Gyarmat* és a *Jenő* törzsek nevein kívül esetleg más honfoglaló magyar törzsek vagy nemzetségek nevei is megőrződhettek a baskír törzrendszer nevei között. Dolgozatomban már korábban is felvettem *Megyer* ~ *Mišär*, *Tarján* ~ *Tarhan* és *Kér* ~ *Gäräy*, *Gärä* azonosításon kívül ilyen, egyes magyarországi (elsősorban magyar, továbbá besenyő, úz, kun eredetű) család- és helyneveknek baskír törzs- és nemzetségnevekkel való összevetésén alapuló feltehető párhuzamokat soroltam fel, mint pl. *Becse* ~ *Besäy*, *Csömör* ~ *Sämär*, *Bajló* ~ *Bayulü*, *Tatár* ~ *Tatar*, *Karakos* ~ *Qarağoš*, *Kapcsag* ~ *Qipsaq*, *Kösély* ~ *Köšöl*, *Tabony* ~ *Tabin*, *Tázlár* ~ *Tazlar*, *Káta* ~ *Qatay*, *Karga* ~ *Qarğa*, *Berény* ~ *Bärän*, *Tekes* ~ *Täkeš*, *Mata* ~ *Mätäy*, *Kangala* ~ *Qaŋgli*, *Ar* ~ *Ar*, *Arlar*; *Meng*, *Menk* ~ *Meŋgle* stb. E hosszú – dolgozatomban még ennél is hosszabb – és merész sor láttán mesterem, Németh Gyula nem titkolta szkepszisét, bár némely, főként kun vonatkozású ötlettel kapcsolatban egyáltalán nem volt elutasító, inkább további kutatásokra biztatott. Egyébként az ismert baskír-magyar törzsnégyeztetéseken kívül újabbakkal mások is próbálkoztak, így többek között 1962-ben két baskír kutató⁵, s néhány év múltán maga Németh Gyula professzor. Ő a *Megyer* ~ *Mišär* és a *magyar* ~ *možar*, *možarjan* stb. párhuzamokon kívül további három magyar törzsnévnek, illetőleg törzsnévül számításba vett névnek megfelelőit vélte megtalálni a baskír etnonimok között⁶. Ez utóbbi egybevetések azonban már rögtön az első kritikai közelítésre rendre alaptalanoknak bizonyultak⁷, s ez késztetett az eddig jónak tartott azonosításoknak

is újbóli szemügyre vételére. Az alábbiakban az idestova kilenc évtizede felvetett és azóta több kutatóntól elfogadott, még több által pedig máig gyakran használt két régi egyeztetés egyikét, a *Jenő* ~ *Yünü* párhuzamot véve vizsgálat alá, igyekszem rámutatni a vele kapcsolatos félreértésekre, hibákra és téves magyarázatokra.

Mint ismeretes, a honfoglaló magyar *Jenő* törzs nevét Konstantinos Porphyrogenetos feljegyzésén és a régi magyar okleveleken kívül a történeti Magyarország területén mintegy húsz helység neve és egyéb földrajzi név őrizte meg, ezeknek kb. a fele a mai Magyarországon található⁸. A bizánci császár a *Jenő* törzset hatodikként sorolja fel, és nevét Γενάχ alakban adja meg⁹. Ezt Németh Gyula *Jeney*-nek olvassa, s a régi török *inaq* 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' méltóságnév feltett palatális hangrendű **inäk* párjának szintén hipotetikus bolgár-török **yünäh* alakjából származtatja¹⁰. E magyarázattal kapcsolatban Ligeti Lajosnak ez volt a véleménye: „Németh Gyula megfejtése – kisebb nehézségek ellenére is – elfogadhatónak látszik.”¹¹. Magam az ún. „kisebb nehézségek” közé többek között a régi török *inaq* (~ *inag* ~ *inäg*)¹² alapján a bolgár-törökben várható **inah* (~ **inäh*), illetőleg bolgár-török nyelvjárási **yinah* (~ **yinäh*) helyett a magyar törzsnév etimonójul nem egy hangú **inäk* (~ **inäh*) vagy **yinäk* (~ **yinäh*), hanem **yünäh* alak feltevését, s a magyar törzsnévnek csakis ebből való eredeztetését sorolnám; tehát be kellene vonnunk a megfejtésbe etimonokul más, a régi török (bolgár-török) szókinccs és névanyag alapján szintén számításba jöhető szavakat és neveket is.

Bármi legyen is azonban a *Jenő* etimológiája, az eddig párjának vélt baskír törzsnév semmiképpen sem tartozik össze vele, lévén az azonosításnak egyrészt mindkét oldalon kölcsönösen jelentkező elháríthatatlan hangtani, továbbá jelentéstani, szó-történeti akadályai, másrészt ugyancsak leküzdhetetlen etnikai, történeti, kronológiai nehézségei. A magyar *Jenő* ugyanis, ha – a régi török *inaq* (~ *inag*) palatális hangrendű és protetikus *y*-vel alakult bolgár-török **yinäk* (~ **yinäh*) változatából eredeztetve – **Jeneg* alakban rekonstruálható¹³, akkor abból a baskírban csakis *Yenäk* (esetleg *Yenaw*) lett volna, nem pedig *Yünü*. Ez az egyik súlyos hiba; de ennél még sokkal nagyobb baj az, hogy a baskír törzsnév egy perzsa eredetű jövevényszónak, a baskírban *yän* formában élő, 'lélek; jonh; szív; kedves' jelentésű szónak (vö.: *Baškirsko-russkij slovar*. Moskva, 1958., 242) *-(ü)y* becező-kedveskedő-, ill. kicsinyítő-képzős származékából, a *yünü* 'lelkecské(m); szívecske(m); kedveské(m)' szóból keletkezett személynévi eredetű etnoním.

Az eredeti perzsa *jän* 'lélek' szó a legtöbb török nyelvben *ǰ*-szókezdettel van meg (pl.: baskír nyelvjárási, kazáni tatár *ǰän*, krími tatár, karacsáj, balkár, kumük, nogaj, karakalpak, kazak, kirgiz, türkmén, azerbajdzsán, ujjur *ǰan*, oszmán-török *can*, özbek *ǰän* stb.), csupán a baskír irodalmi nyelvben és több nyelvjárásában, továbbá a nogaj irodalmi nyelvben találunk e szóban szókezdő *y*-t; ez szabályos megfelelése az idegen szókezdő *ǰ*-nek¹⁴. A *yän* *-ü*-hangja is másodlagos, eredeti *-a*-helyén áll; a *y*-utáni, illetőleg *-y* előtti, más török nyelvekbeli *a*-k a baskírban igen gyakran *ü*-vé változnak; vö. pl.: *yäbeš* 'prilipat', *prikleivat'sja* < *yabiš*-; *yäy* 'leto' < *yay*; *yäy* 'stlat', *razostlat* < *yay*-; *yäš* 1. 'molodoj', 2. 'vozzrast', 3. 'sleza' < *yäš*; *üyzü* 'gnat', *ponukat* 'kogo' < *ayda*-; *üylan* 'vertet'sja', *vraščat'sja*, *krutit'sja* < *aylan*-; *äyt* 'govorit', *skazat* < *äyt*-; stb. (*Baškirsko-russkij slovar* 239–40, 243, 695–6),

illetőleg más helyzetben is az *a* váltakozik *ü*-vel, pl.: *asi* ~ *äse* 'gor'kij', *sapaq* ~ *säpäk* 'krasnobaj', *yanas* ~ *yändäs* 'okolo; vozle' stb.¹⁵

Az *-(ü)y* deminutívum-képző a baskírban általános, mind közszókhöz, mind pedig személynevekhez igen gyakran járul, illetőleg sűrűn képeznek vele tulajdonneveket is.¹⁶ Különösen a kipcsak nyelvekben aktív kicsinyítő-becéző-kedveskedő-képző, így a baskíron kívül a krími tatárból, kazáni tatárból, a kaukázusi kipcsak nyelvjáráásokból, a nogaj, karakalpak, kazak, kirgiz és özbek nyelvből idézhetünk idevonatkozó igen nagyszámú közszoói és tulajdonnévi adatot. Itt most csak a baskír *Yänüy* törzsnévhez tartozó legfontosabb tulajdonnévi analógiákat mutatom be.

A történeti nevek közül ezek a legfontosabbak:

Etnonimok: *Yänüy* ~ *Yänüylär* (*Janüy* ~ *Janüylär*): miser-tatár nemzetségnév, egykor minden bizonnyal törzsnév¹⁷. Ma több miser-tatár család nevéként szerte előfordul a Volga-Káma vidékén, oroszul *Janaev*, *Džanaev* formában írva (Ravil Bocharaev szíves értesítése szerint). A Bálint Gábor közölte adatot – Berta Árpád autentikus véleménye alapján – szókezdő *ŷ*-vel kell olvasnunk, így: *Janay*, ill. *Janüylär*; – *Janay*: kazak nemzetségnév az *Uli* *ŷüz* „Nagy szövetség” *Sirgeli* törzsében¹⁸; – *Janay*: kirgiz nemzetségnév. A *Janay*-nemzetségbeli kirgizek ma elsősorban Ferganában (Kirgizisztán Oš területén) élnek, de egyes családjaik Özbegisztán szomszédos vidékein is megtalálhatók¹⁹; – *Janay*: karakalpak nemzetségnév; az e nemzetségbe tartozó családok főként Qoŋgrat (oroszul: Kungrad) városban és környékén, kazakokkal vegyesen élnek (Saparuli Jaŋgabay karakalpakisztáni író szíves közlése).

Történeti személynevek: *Janay*: *Hasan Janay* (14. sz. második fele), Tülek Timür aranyhordai kán egyik leszármazottjaként, Toqtamış kán közeli rokonaként említik a források²⁰; – *Janay Giray* (15. sz. eleje), az aranyhordai Ğiyäseddin fia²¹; – *Janay-sultan* (15. sz. első fele), Qutluq Timür aranyhordai kán egyik ükunokájának, Aĥmed kánnak a fia²²; – *Janay* ~ *Yanay*: a Kaszim Kánság ún. „krími dinasztia”-jából való Nür-Dewlet kán fia, Satilĝan kán testvéröccse, 1506–1512 között uralkodott a többek között miser-tatárok által is nagy számban lakott Kaszim Kánságon.²³ Nem lehetetlen, hogy a *Janüy* ill. *Yänüy* törzs- vagy nemzetségbeli miser-tatárok és baskírok ősei századokkal ezelőtt éppen e *Janay* (*Yanay*) kán közvetlen környezetéhez tartozó harcosok, testőrök, illetőleg a kán törzsének tagjai lévén, máig élő törzs- vagy nemzetségneveket is tőle kapták; – *Janay sultan* (16. sz.), a Közép-Ázsiában uralkodott Šeybän-ház egyik tagja²⁴; – *Yanay-uli Šaim* murza, nogaj főember, 1649-ben említve²⁵; *Janay-uli* (orosz írással: *Džanaev*) kazak szultán (törzsi főember) Kökčetau-kerületben, egy 1862. január 15-én keltezett jelentésben említve²⁶; – *Janay-čečen* (19. sz.), Altaj-vidéki kazak személy neve²⁷. *Janay*: kazak ember neve, 19. sz. vége – 20. sz. eleje, Közép-Kazakisztán, Aqmola-terület; az orosz írású névalak: *Džanaj*²⁸;

Földrajzi nevek: *Yänüy-Etkenä* baskír falunév. A baskír *Yänüy* törzs nevére látszik utalni, azonban a baskír földrajzinév-anyag tudós feldolgozói szerint „személynévi eredetű” falunév²⁹; – *Janay-ŷol* (19. sz.), karavánút neve Kazakisztánban, a Semey-területen³⁰; *Janay*: egy mauzóleum neve a kazakisztáni Jeŷqazĝan-területen³¹; – *Janay*: tatárok és kazakok lakta település neve az Astrachan-terület Krasnojarsk-i kerületében³².

Ezek után aligha szükséges a mai *Yänüy* és *Janay* személyneveket, illetve a belő-

lük képzett *Jänäyüli*, *Janayüli* családneveket is mind idéznünk, de meg helyünk sem igen lenne rá, hiszen csak az ufai, kazáni, alma-atai, frunzei stb. telefonkönyvek idevonatkozó adatai is oldalakat igényelnének. Úgyszintén több oldalt tennének ki a *-y*, *-(a)y*, *-(u)y*, *-(e)y* deminutívum-képzővel képzett törzs- és nemzetségsnevek vagy személy- és családnevek, mint pl. a baskír *Aslay*, *Azñay*, *Ibray*, *İsmäy*, *Köpäy*, *Mostay*, *Qizray*, *Qoqay*, *Räzmäy*, *Šišäy*, *Tänkäy* stb., a kazak *Alay*, *Čoqay*, *Dosay*, *Ötey*, *Qanay*, *Qralay*, *Qoñay*, *Tagay* stb., illetőleg a *Jän-*, *Jan-* előtagú vagy *-jän*, *-jan* utótagú tulajdonnevek, mint pl. baskír *Jängäräy*, *Jänbay*, *Jänsura*, *Jäntimer* vagy *Ğilemyän*, *Möhämmätjän*, *Salihjän*, *Zakirjän* stb. Hosszan sorolhatnánk a *Jän-*, *Jan-* alapú, de nem *-(u)y*, *-(a)y*, hanem más, pl. *-käy*, *-qay*; *-täy*, *-tay*; *-(e)š*, *-(i)š* stb. kicsinyítő-becéző-képzőkkel képzett névalakokat is. A neveknek e nagy száma többek között arról győz meg bennünket, hogy a *jän*, *jan* szó és az *-(u)y*, *-(a)y* képző egymással is, és más szavakkal, ill. képzőkkel is egyaránt igen sok névalak létrehozására képes, tehát a *Jänäy*, *Janay*-féle nevek nem állnak magukban, hanem igen kiterjedt családjuk, „atyafiságuk” van. Ez a rokonság azonban nem a honfoglaló magyar *Jenő* törzs nevének rokonsága. A baskír *Jänäy* törzs – és a vele minden biztonnal egyeredetű miser *Jänäy* – a magyarság vándorlása és honfoglalása koránál jóval későbbi időben alakult ki, névadója pedig valószínűleg a Volga-vidék, illetőleg a Fekete-tengertől északra eső területek történelmében nagyobb vagy kisebb szerepet játszó egyik hajdani vezető ember, uralkodó, talán a Kaszím Kánságnak a forrásokban hol *Janay*, hol meg *Yanay* néven emlegetett kánja lehetett, amiként a nogaj nép is nevét az egykor híres-neves Nogaj kántól az özbek nép meg Özbek kántól kapta.³³

JEGYZETEK

1 Pauler Gyula, *A baskír-magyar rokonságról*. BpSz. CIII, 337–56; uő., *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900, 126; bővebb irodalom: Ligeti Lajos, *Gyarmat és Jenő* In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* = *NytudÉrt.* 40. sz., Budapest, 1963, 230.

2 Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930, 232–3, 253–5, 261–4, 272, 308–9.

3 Ligeti Lajos, *i. m.* 230–239.

4 R. Kuzeev, *Očerki istoričeskoj étnografii baškir*. C. 1. Ufa, 1957.

5 T.M. Garipov–R.G. Kuzeev, *Baškiro-mad'jarskaja problema*. In: *Archeologija i étnografija Baškirii*. I. Ufa, 1962, 336–343.

6 Németh Gyula, *Magyar törzsnevek a baskíroknál*: *NyK* 68, 35–50.

7 Mándoky Kongur István, *Magyar eredetű törzsek a baskíroknál*: *Tiszatáj* 30. évf., 10. sz., 41–4.

8 Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása* 261.

9 Gy. Moravcsik, *Byzantino-turcica*. II³ (Berlin, 1983), 109.

10 Németh Gyula, *i. m.* 261–4.

11 Ligeti Lajos, *i. m.* 234.

12 Vö. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II (Wiesbaden, 1965), 668; G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, 182–3.

13 Vö. Németh Gyula (*i. m.* 261) és Ligeti Lajos (*i. m.* 234) megállapításaival.

14 Németh Gyula, *i. m.* 238; J. Benzing, *Das Baschkirische*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I (Wiesbaden, 1969), 425; N.A. Baskakov, *Nogajskij jazyk i ego dialektj*. Moskva–Leningrad, 1940, 31–2, 34.

- 15 N.K. Dmitriev, *Grammatika baškirskogo jazyka*. Moskva–Leningrad, 1948, 13.
- 16 T.M. Garipov, *Baškirskoe imennoe slovoobrazovanie*. Ufa, 1959, 112.
- 17 Szentkatolnai Bálint Gábor, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok*. I. füzet. *Szövegek és fordítás*. Budapest, 1875, 22, 107.
- 18 M. Tynyšpaev, *Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda*. Taškent, 1925, 67.
- 19 S.S. Gubaeva, *Ėtničeskij sostav naselenija Fergany v konce XIX – načale XX v.* Taškent, 1983, 19.
- 20 A.N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler*. Istanbul, 1940, 22.
- 21 M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*. Istanbul, 1980, melléklet.
- 22 Č.Č. Valičanov, *Sobranie sočinenij v pjati tomach*. I (Alma-Ata, 1961), 149.
- 23 *Islám Ansiklopedisi*. VI, 382; V.V. Bartol'd, *Sočinenija*. III (Moskva, 1965), 451.
- 24 *Šejbaniada. Istorija mongolo-tjurkov na džagatajskom dialekte, s perevodom, primečanijami i prilozhenijami izd. I. Berezinyum*. Kazan', 1849, p. L.
- 25 *Akty otnosjaščiesja k istorii Južnoj Zapadnoj Rossii sobrannye i izdannye Archeografičeskoju Komissieju*. IV, 87.
- 26 Č.Č. Valičanov, *i. m.* IV (Alma-Ata, 1968), 180.
- 27 *Kirgizskoe chozjajstvo v Akmolinskoj oblasti. III. Petropavlovskij uezd*. Sanktpeterburg, 1910, 18.
- 28 G.N. Potanin, *Očerki Severo-Zapadnoj Mongolii*. IV (Sanktpeterburg, 1883) 591.
- 29 Vö. *Slovar' toponimov Baškirskoj ASSR*. Ufa, 1980, 68: „Ot antroponimov *Yunay* i *Etkenu*.”
- 30 Č.Č. Valičanov, *i. m.* III (Alma-Ata, 1964), 10.
- 31 *Qazaq Sovet Ėnciklopediyası*. 4 (Almatı, 1974), 259.
- 32 *Alfavitnyj spisok predpriyatij svjazi SSSR bez ukazanija napravlenija počty*. I² (Moskva, 1978), 424.
- 33 Bektur András, *A Baskir-magyar közös törzsnevek kérdése*. In: *Szolnok megyei Néplap*, 1984, márc. 1., 4.

Csoma dokumentumok indiai levéltárakban

Az 1984-es Csoma Bicentenárium lehetőséget adott arra, hogy a magyar-indiai kulturális szerződés keretében és az Emlékbizottság anyagi támogatásával egy három hónapos tanulmányút során Indiában kereshessem a Kőrösi Csoma Sándorra vonatkozó dokumentumokat. A kutatások színhelye Calcutta és New Delhi volt. Calcuttában elsősorban az Ázsiai Társaság levéltárában dolgoztam. Itt már korábban is próbálkoztam, de nagyon kevés eredménnyel, mert a Társaság néhány éve új épületbe költözött, és irattára ládába csomagolva a pincében állt. Ezúttal legnagyobb öröömre azt tapasztaltam, hogy az iratok egy része hozzáférhetővé vált. Egyes ládákat kicsomagoltak, és az iratkötegeket, sorra véve tartalmukat, leltározták. Ezeknek a listáknak az átböngészése útján elég sok Csomára vonatkozó iratra bukantam. A Nyugat-bengáli Állami Levéltárban és a Legfelsőbb Bíróság Levéltárában is akadt néhány Csoma dokumentum, igaz, csak hagyatékával kapcsolatban.

A kutatás másik célpontja az Indiai Nemzeti Archívum volt, Delhiben. Ma itt őrzik azoknak az iratoknak a zömét, amelyek az egykori Kelet-indiai Társaság központi hivatalaiban készültek.

Mielőtt rátérnék arra, hogy mit is találtam, szeretném röviden vázolni, hogy hogyan is folyt a Kelet-indiai Társaság, a „Honourable Company” adminisztrációja és igazgatása Csoma idejében. A Társaság indiai szervezetének élén a teljhatalmú kormányzó-tanács (Court of Directors) állt, melynek főtisztviselője a főkormányzó (Governor General) volt. Az ő titkára képviselte a legfőbb végrehajtó hatalmat. A kormányzással kapcsolatos ügyintézészt specializált hivatalok végezték; Csoma tevékenysége a Külügyi Hivatal (Foreign Office) hatáskörébe tartozott. Ennek élén egy főtitkár (Chief Secretary) állt. A Kelet-indiai Társaság adminisztrációja alá tartozó tartományok fővárosainak élén a helytartó (Resident) állt teljhatalmú jogkörrrel. A tartományokon belüli kisebb körzetek vezetői csak rajta keresztül érintkezhetek a központtal.

Egy akta útja tehát például a következőképpen alakulhatott: Csoma levelet írt a helyi parancsnoknak, Kennedynak, aki ezt Delhibe továbbította Elliot-hoz, a Delhi „Resident”-hez (esetleg az Ambalában székelő közvetlen előljáróján, Murrayn keresztül). Ő a Külügyi Hivatal főtitkárához, Swinton-hoz küldte a levelet, aki vagy döntött az ügyben, vagy a főkormányzó titkárához, H.T. Prinsep-hez továbbította azt. A titkár már esetleg közvetlenül utasította a delhi Resident-et, aki a kormány határozatát Kennedy-hez, az pedig Csomához továbbította. Sok esetben a Külügyi Hivatal tette meg a szükséges intézkedéseket. Az aktákról Delhiben, a Külügyi Hivatalban és a Főkormányzó hivatalában is készülhettek másolatok, tehát ezeknek a dokumentumai között lehet találni valamit.

Az Indiai Nemzeti Archívumban őrzött dokumentumok feldolgozása csak az 1830 után kelt akták esetében történt meg, így erről a korról könnyebb képet kapni, különösen, ha a szereplőket ismerjük. Az 1820-as évek dokumentumait csak úgy lehet

---

azonosítani, ha az összes beérkező akták iktatókönyveit végigbongészi az ember. Itt is csak remélni lehet, hogy az a hivatalnok, aki az iktatást végezte, elég részletesen írta le az akta tárgyát.

Kutatásaim eredményéről összefoglalóan annyit lehet elmondani, hogy szinte minden irat, amit Duka Tivadar felhasznált, ma is megvan: Calcuttában vagy Delhiben (öt kivételével) mindegyiket lokalizálni lehetett. Ezeken felül mintegy 60 eddig ismeretlen és publikálatlan Csoma-dokumentumra találtam, amelyek között 12 eddig ismeretlen Csoma-levél van, 30 dokumentum valamilyen új információt is tartalmaz, a többi pedig olyan kísérőlevél, melynek csak a dátuma érdekes. Ebbe nem számítottam be azt a tucatnyi iratot, amelyek a Csoma-hagyatékkal foglalkoznak, sem pedig azokat a leveleket, amelyeket a legkülönbözőbb korabeli tudományos intézmények írtak az Ázsiai Társaságnak, megköszönve Csoma szótárát és nyelvtanát, sem pedig az Ázsiai Társaság kéziratos jegyzőkönyveiben található, többnyire kiadatlan, Csomára vonatkozó paragrafusokat.

A legérdekesebbnek látszó 12 eredeti Csoma levél legnagyobb része 1838–41 közt íródott és egyszerű hivatali levél, Csoma könyvtárosi működésének tanúja: könyvrendelések, küldemények, vagy pl. egy beadvány a tető megjavításának szükségességéről. Csak a korábbi évekből származó, eddig ismeretlen levelek tartalmazzak új adatokat, de ezek – és ezt egyértelműen hangsúlyozni kell – nem változtatnak azon a képen, amelyet Duka Tivadar rajzolt meg Csomáról. Duka minden lényeges körülményről tudott és végeredményben helyes következtetéseket vont le azokból.

Ha a Duka által közölt szövegeket összehasonlítjuk az eredetiekkel, azt látjuk, hogy Duka lelkiismeretes filológus volt, de azért egy-egy pontatlanság vagy kihagyás becsúszott szövegeibe, ami néhol fontosnak bizonyul. Példaként említhetem azt, hogy a szótár és a nyelvtan nyomtatásának elkészültét jelző levél dátumát Duka tévesen egy évvel korábbra tette, tehát 1835. január helyett 1834. januárt írt (ez persze sajtóhiba is lehetett). Ugyancsak érdemes újra megvizsgálni azt a jegyzéket, amely Csoma halálakor a nála talált könyvekről készült, ezt Duka rövidített, összevont formában közölte.

Ezért úgy gondolom, érdemes lesz a teljes anyagot, amelynek 90 %-áról fényképmásolat is rendelkezésemre áll, egy új, angol nyelvű szövegkiadásban kiadni. A dokumentumok átírása néha bizony nem könnyű, de lényegében elkészültem velük, most egy indiai levéltáros kollégával, O.P. Khejri-val a végleges szöveg és bizonyos tárgyi magyarázatok elkészítésén dolgozunk.

A következőkben két olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amelyek talán valamelyest világosabban látszanak az új dokumentumok nyújtotta adatok alapján.

1. Az első korrekció, amelyet javasolni szeretnék, arra a gyakran elhangzott megállapításra vonatkozik, amely szerint Csoma Calcuttába érkezésétől kezdve, tehát 1831-től az Ázsiai Társaság alkalmazottja lett volna. Valószínűnek látszik, hogy Csoma viszonya az Ázsiai Társasággal legalábbis hűvös volt mindaddig, amíg annak titkára H.H. Wilson volt. Kezdetből fogva hátráltatta Csomát munkájában az, hogy nem kapta meg a könyveket, amelyeket Moorcroft kért számára Wilsontól 1823. március 24-i szerződésük keretében. Az emiatti jogos sértődöttsége is hozzájárult

ahhoz, hogy 1829. augusztusában visszautasította az Ázsiai Társaság által felajánlott havi 50 rúpiás fizetési kiegészítést. Ugyanez történt Calcuttába érkezése után, amikor 100 rúpiás havi fizetést ajánlott fel a Társaság. Feltehető, hogy nem növelte Csoma bizalmát Wilson iránt, hogy az Csoma beszámolóját a tibeti irodalomról a saját neve alatt közölte.¹ Calcuttába érkezése után Csoma a Kormány megbízását fogadta el, amelynek keretében azokat a tibeti kéziratokat dolgozta fel, amelyeket Hodgson küldött Nepálból. Ennek a megbízásnak a keretében készültek 1831–32-ben azok a kivonatok, tartalmi ismertetések, amelyek a buddhista kánont, a Kandzsurt ismertetik. Az alább közölt levélből ugyanis kiderül, hogy eleddig csak a kánon tartalomjegyzéke és tibeti-szanszkrit címjegyzéke készült el. Megjegyzem, hogy az Ázsiai Társaság könyvtárában őrzött Narthang-Kandzsur kötetein mind a mai napig Csoma kézírásával állnak a könyvtári jelzetek. Nem tudjuk, hogy ebben az időben hol lakott, arra viszont van adat, hogy a szótár és nyelvtan elkészültéig nem vette fel a Kormány által kiutalt fizetést sem. A társaság jegyzőkönyveiből kiderül, hogy a megérkezését követő bemutatkozás után Csoma többé nem jelent meg a társaság ülésein. Wilsonnal való viszonyát nem javíthatta az sem, hogy az semmit sem tett fő műveinek kiadása érdekében, hanem arra készült, hogy a kéziratokat magával vigye Angliába, hogy ott maga adja ki azokat. (Ezt Moorcroft hátrahagyott naplójával meg is tette.) Szerencsére a Kormány utasítására elutazása előtt néhány nappal a Csoma-kéziratokat átadta az új titkárnak, James Prinsepnek, (aki rögtön kért és kapott is pénzt a kormánytól a szótár és a nyelvtan kinyomtatására).

Az Ázsiai Társaságnál csak 1838-tól vállalt Csoma fizetett (könyvtárosi) állást, amelyet 1841 végéig töltött be. Ebben az időben lakott az Ázsiai Társaság székházában, ahogy erről Schoefft beszámolója, és egyes fennmaradt dokumentumok tanúskodnak.

2. Kissé bonyolultabb az ún. Seramporei Szótár esetének megítélése. Ezt a kérdést Baktay Ervin alapvető könyve vetette fel élesen.² Baktay itt azt az elképzelését adja elő, hogy 1827-ben Csoma második ladakhi útja után a kormány Csoma támogatásának megszüntetését latolgatta, minthogy közben Serampore-ban megjelent már egy tibeti-angol szótár, és így Csoma vállalkozása értelmetlennek tűnhetett a Kormány és az Ázsiai Társaság előtt. Baktay elképzelése szerint csupán Klaproth „lesújtó” kritikájának megjelenése döbbsentette rá a hatóságokat, hogy a tibeti szótár és grammatika még aktuális feladat. Mindez Csoma életének legválságosabb drámai szituációját hívta volna elő.

A szituáció drámaisága valóban növeli Baktay könyvének élvezését, de sajnos nem sok reális alappal rendelkezik.

Először is, semmi nyoma sincs annak, hogy akár az Ázsiai Társaság, akár a Kormány, valóban foglalkozott volna a Seramporei szótárral, Csoma munkájával összefüggésben, (kivéve, hogy megjelenése után kikérték a véleményét). De ez nehezen is volna elképzelhető, minthogy ezt a művet nem ezek az intézmények, hanem épp a velük rivalizáló misszionáriusok adták ki a dán fennhatóságú Serampore-ban.

Tehát a brit hatóságok érdekeltsége egy korszerű szótár és grammatika ügyében még nagyobb lehetett ennek a munkának a megjelenése után, amelyről maguk a kiadók is tudták, hogy csak segédanyagként, jobb híján használható, minthogy

kézirata többszörös közvetítés útján került a misszió birtokába. Klaproth lényegében pozitív kritikája sem befolyásolhatta a kormány döntését, minthogy az 1828-ban jelent meg, amikor Csoma már rég Kanam-ban dolgozott, miután megkapta a támogatást.³

Csoma 1827-es problémáinak oka valójában más volt. Már 1823-ban is olyasmire vállalkozott, ami szinte lehetetlen volt: arra kötelezte magát, hogy egy év alatt készít el egy tibeti szótárt és nyelvtant. Akármennyire zseniális volt is Csoma, bármilyen odaadással, szorgalommal működött első zanszkári tartózkodása alatt, lehetetlent nem valósíthatott meg. Így, 1825-ben újabb 500 rúpiás segílyt kért és kapott egy összegben a mű befejezésére, de, mint tudjuk, második zanszkári útja lényegében eredménytelen volt. Ebben a szituációban Csomát súlyosan nyomaszthatta, talán túlzottan is, saját elkötelezettségének súlya. Először nem is kért újabb segílyt, mert remélte, hogy a láma Subathuba jön, hogy művének befejezésében segítse. Miután ez nem következett be, végülis kénytelen volt a kormányhoz fordulni és nagyon szerény formában felvetni azt a lehetőséget, hogy még három évre támogatást kapjon. Ezt azonnal meg is kapta, persze nem az Ázsiai Társaságtól, mely igen gyenge anyagi ellátottsággal rendelkezett, hanem a Kelet-indiai Társaságtól.

A seramporei szótár esete jó példa az előbbi „dramatizáló” tendenciával éppen ellenkező tendenciára is. A Duka óta megjelent Csoma-irodalomban Csomát egyre nagyobb hősként próbáltuk ábrázolni, annak következményeképpen, hogy Csoma egyre inkább foglalja el a magyar nemzeti köztudatban egy igazi nemzeti hős helyét. Ez teljesen méltányos is, hisz alig akad tisztább lelkű, önfeláldozóbb, önzetlenebb, egyértelműbb alak tudományunk hősei között. Ebben a folyamatban szinte elfelejtkezünk arról, hogy nincs szükség szépítésre tudományos életművének megítélésakor, minthogy az megáll úgy, ahogy van. — A seramporei szótárral kapcsolatban ez a törekvés úgy jelentkezett, hogy annak jelentőségét a Csoma-irodalomban csökkenteni szoktuk, annak érdekében, hogy Csomát mintegy a semmiből valamit teremtő alakként láttathassuk. A valóság az, hogy Csoma nem a semmiből teremtette a tibetisztika tudományát, nagyon is jól ismerte mindazt, ami előtte ezen a téren létrejött.

A seramporei szótár például minden hibája ellenére is nagyon jelentős alkotás volt. Terjedelmesebb, mint Csoma műve, rengeteg értékes adatot tartalmaz, amelyek közül Csoma is felhasználta néhányat. Fő hibája, hogy egy középkori tudományos norma és cél jegyében készült és hogy kiadói, W. Carey, és J. Marshman nem nagyon tudtak tibetiül, így nagyon sok nyomdahiba került a szótárba, tehát megbízhatatlan. De bizonyos, hogy a mű alkotója, Horatio della Penna kitűnően tudott tibetiül, hiszen majdnem húsz évet töltött Lhászában 1716–32 és 1741–45 között. Több művet fordított le tibetiből olaszra és olaszról tibetire, melyek egy kivételével mind elvesztek. A szótár eredetije sem ismeretes, de az angol fordítás, bármily hevenyészve készült is, jó képet ad értékeiről.

Csoma maga is nagyra becsülhette ezt a munkát, amire abból következtethetünk, hogy saját műve nyomtatásánál a seramporei szótár betűit használta fel, és saját szótárának eredetileg bizonyára helyes tibeti ábécé-rendjét ennek hatására cserélte fel egy helytelen rendszerezési elvvel, amely művének szinte egyetlen hibája. Azt

is tudjuk, hogy utolsó útjára is magával vitte ezt a szótárt jól megválogatott kis kézikönyvtárában.

Nyilvánvaló, hogy Csoma nem légières térben foglalkozott a tibetivel, ez csak az itthoni kortársak szemében tűnt furcsa eltévelyedésnek. Már 1783-ban, amikor Jones, az Ázsiai Társaság alapítója a Crocodil nevű vitorlás hajó fedélzetén Calcutta felé hajózott, és az új tudományos társaság alapításáról fogalmazott programadó memorandumot, ebbe bevette a tibeti nyelv tanulmányozásának szükségességét. — A calcuttai Nemzeti Könyvtárban egy 1816-ban készült tibeti-bengáli szótárra és társalgóra bukkantam, amelyet a Kelet-indiai Társaság megbízásából a Társaság egyik alkalmazottja készített. — Az 1820–30-as években a francia, angol, német és orosz egyetemeken egyaránt fáradoztak a tibeti nyelv és irodalom megismerésén, és például Isac Jacob Schmidt, Szentpétervárott már nagyon közel járt a helyes eredményhez, amikor Csoma művei megjelentek.

Csoma valódi nagysága tehát abban van, hogy megérezte az idők szelét, és Göttingában szerzett tájékozottsága révén tudta, hogy a nemzetközi tudományosság számára nagyon is fontos kérdés megoldásának lehetősége tárult eléje — és hogy ezt a kérdést a nemzetközi tudomány akkori színvonalához képest kiemelkedően tudta megoldani, olyan tökéletességgel, hogy művei minden további kutatás kiindulópontjává váltak, és értéküket, használhatóságukat 150 év elteltével is frissen őrzik.

A következőkben az újonnan előkerült dokumentumok egyikét mutatom be magyar fordításban. Ezt Csoma 1830 november 22-én írta Kennedyhez címezve, és az Indiai Nemzeti Archivumban maradt meg hiteles másolatban.⁴ A levélben kolostori munkásságának befejezéséről ad számot és felsorolja az elkészült munkákat, melyek között sok olyan is szerepel, mely végülis nem került kiadásra. Bízom benne, hogy további kutatások ezek némelyikét még napvilágra hozzák.

A FŐ ELŐLJÁRÓHOZ (TO THE PRINCIPAL ASSISTANT) SUBATHU

Tisztelt Uram,

Kérem engedje meg, hogy tájékoztassam Önt arról a haladásról, amit irodalmi törekvéseimben értem el, és azoknak az iratoknak a tartalmáról, amelyeknek a megtekintésével Ön már megtisztelt, amikor ide megérkeztem, továbbá, hogy előadjam a jövőre vonatkozó kívánságaimat és terveimet.

2. A két legfontosabb mű, amelyeknek az elkészítésére vállalkoztam: egy Tibeti–Angol Szótár, és egy Tibeti Nyelvtan angolul. A Zanszkári láma segítségével szinte minden időt e két mű elkészítésére használtam fel. Ennek érdekében a láma, az én tanítóm a legfontosabb jó szerzők műveiből gyűjtötte ki a szavakat az én irányításom szerint. Eközben én sokféle tárgyú könyv elolvasásával arra vállalkoztam, hogy a különböző szavak alap- és átvitt jelentését, és a nyelv szerkezetét is megtanuljam, és így sok szóval gyarapítsam a szótárt.

3. Két kötetben a Kandzsúr és Tandzsúr indexei vagy tartalomjegyzékei vannak meg nekem tibeti nyelven. Emellett egy különálló iratban megvan a Kandzsúr 100 kötetében található sok mű címjegyzéke (tibeti és szankszrit nyelven). Ugyanígy van egy kötetem, amely szankszrit és tibeti szavakat tartalmaz bizonyos tárgyrend szerint elrendezve, amit a láma másolt ki a Tandzsúr egy kötetéből.

4. Számos további tanulmány áll rendelkezésemre (tibeti nyelven), amelyek megjegyzéseket

és szemelvényeket tartalmaznak, földrajzi, kronológiai, történelmi, természettudományi (natural history), asztronómiai és asztrológiai kérdésekről, vallásos rítusokról és szertartásokról, a tibetiek szokásairól és hagyományairól, a brahmanok és buddhisták különböző filozófiai iskoláinak elméleteiről, a buddhista vallás eredetéről és fejlődéséről, Sakjának (a buddhista vallás alapítójának) életéről, a tanításairól és fő tanítványairól, a tibetiek irodalmáról és különböző vallásos jellegű szövegeiről, a tibetieknél használatos levelek ill. epistolák formáiról, stb.

5. Mindezeket a tanulmányokat a láma állította össze kívánságaim szerint, többnyire meghatározott alapvető szerzők műveiből. Ezek nagyon hasznosak voltak számomra a nyelv és a buddhista művekben előforduló sokféle rendszer széleskörű ismeretének megszerzésében. Néhányat közülük már lefordítottam volna, vagy kivonatoltam volna, ha nem foglalt volna el olyan hosszadalmasan a szótár és nyelvtan. Túlzottan aggodalmas (scrupulous) voltam ezeknek az alapvető műveknek az elkészítésében. Azonban az elképzeléseim csak fokozatosan alakultak ki elrendezésüket illetően, ezért a tibeti nyelv tanulása nagyon sokáig lekött.

6. Mivelhogy nagymértékben lekötelezettnek érzem magam a kormány és néhány magánszemély kedves támogatása következtében, amelyet tanulmányaim és vándorlásaim idején nyújtottak, kérem, engedje meg, hogy itt kijelentsem: mindaddig, amíg ezeket a műveket, amelyeken most dolgozom olyan formába nem öntöttem, amely elfogadható a kormánynak és a tudomány világának hasznára válik, nem adom fel vállalkozásomat. Ezért a következő kívánságokat és a jövőre vonatkozó tervet szeretném előadni:

7. Komolyan kívánom műveim befejezését amilyen gyorsan csak lehet. Ebből a célból arra kérek engedélyt, hogy Calcuttába menjek, vagy bármely olyan helyre Indiában, ahol a céloknak megfelelő könyveket megtalálhatom. Ilyenek: Nyelvtanok és szótárak néhány keleti nyelvről általában, és a szanszkritről specifikusan, és ahol angol tudásomat javíthatnám, hogy kifejtsem a tibeti nyelvvél kapcsolatos elképzeléseimet egy olyan személynek, akit érdekel a tibeti irodalom, és aki volna olyan jó, hogy tanácsot és irányítást adna könyveim végleges elrendezésében és a tibeti nyelv latin betűs átírásával kapcsolatos helyesírási szabályok rögzítésében.

8. Ennyi a haladás, amelyet tanulmányaimban el tudtam érni. Minthogy bizonyára kevésnek találhatik, kérem a kormány megbocsátását. Itt vannak az anyagok, amelyeket céloim megvalósítására gyűjtöttem. Minthogy sok van és sokféle, kérek (I beg) egy megfelelő helyet és egy bizonyos időtartamot, hogy befejezzem őket. Ez a kívánságom és a kérésem. Kérem tüntessen ki a kormánynak a jövőbeni tevékenységemre vonatkozó beleegyezésének közlésével, amikor azt megkapja.

Tisztelettel..stb.

Simla, 1830. nov. 22.

Csoma de Kőrös

A Főkormányzó titkárának válasza a delhi „Resident”-hez⁵

Utásítva vagyok, hogy jelezzem a főtítkárhoz, Swintonhoz intézett dec. 1-i küldeményének átvételét, és válaszként kérem, értesítse Csomát arról, hogy megkapja a Brit Kormány teljes és szabad engedélyét, hogy a Brit-Indiai területeken bárhová menjen, amit csak irodalmi céljai szempontjából a legmegfelelőbbnek tart.

Őexcellenciája (His Lordship = a Főkormányzó) Kőrösi úr ismert szorgalmából és hosszú odaadásából, amellyel a tibeti irodalmat tanulmányozta, arra következtet, hogy munkájának eredménye nagyon hasznos és érdekes. A tudósi közreműködés és az említett könyvek Calcuttában valószínűleg könnyen megtalálhatók lesznek, – de akár itt, akár bárhol másutt, Kőrösi úr számíthat ugyanannak a segítségnek és védelemnek a folytatására, amelyet a Brit Kormány eddig nyújtott neki.

H.T. Prinsep
a Kormány titkára

JEGYZETEK

1 H.H. Wilson, *Note on the Literature of Thibet: Gleanings in Science*, Vol. III., pp. 243–248, 1831, Calcutta. Csoma első három cikke a Kanjurrol is Wilson neve alatt jelent meg eredetileg a *JASB* I. kötetében, még Wilson elutazása előtt.

2 Baktay Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest 1962, pp. 166–175.

3 J. Klaproth, *Observations sur le dictionnaire tibétain, imprimé à Serampore: Nouv. Jour. Asiat.* 1., juin 1828, pp. 401–423.

4 Jelzete: NAI, FDPC, 17. DEC. 1830, No 14/c.

5 Jelzete: FDPC, 14 JAN. 1831, No 65.

To:

The Principal Assistant.

Joshathos -

Si,

I beg leave to inform you of the progress I have made in my literary pursuits, and of the contents of the several Papers I have the honor to lay before you for inspection, after my arrival at this Place, and to acquaint you with my wish and plan for the future.

2. The two principal Works, I have endeavour'd to prepare, are a Dictionary, in Tibetan and English, and a Grammar of the Tibetan Language, in English. - With the assistance of the Honourable Lama, I have employ'd my whole time chiefly to the preparation of these two Works. For this purpose, the Lama, my Teacher, collected words from good Authors, according to my direction, and, by reading Books on several subjects, I have endeavour'd to learn the proper and figurative meanings of the hard words, and the structure of the Language, and to add many words to the Dictionary. -

3. In two Volumes, I have Tibetan Copies of the Index or contents both of the *Kab-gyur* and *Man-gyur* - as also, in a distinct Paper a List (in Sanscrit and Tibetan) of the several Works contained in the hundred Volumes of the *Kab-gyur*. - There is likewise a Volume containing a collection of Sanscrit and Tibetan words arrang'd according to certain subjects, copied by the Lama, from a Volume of the *Man-gyur*. -

4. On several Papers, I have (in Tibetan) Notes and Extracts of Geography, Chronology, History, Natural History, Astronomy and Astrology Religious Rites.

30 év után újra kínai egyetemeken

34 évvel ezelőtt, 1950 decemberében indultak el a Kínai Népköztársaságba az első magyar ösztöndíjasok; személy szerint Galla Endre, az időközben sajnos elhunyt jeles irodalomtudós és tanár Mészáros Vilma, Tálás Barna és jómagam. Ugyancsak közel 30 esztendő telt el azóta is, hogy nyelvi és aspiránsi tanulmányainkat befejezve Galla Endrével és Tálás Barnával hazatértünk.

Természetesen e beszámolóknak nem az a célja, hogy ezt az elmúlt, ma már szinte történelmi hosszúságúra nyúlt időszakot mérlegre tegye, a jelen jobb megértése érdekében azonban néhány dolgot úgy érzem meg kell itt említeni. Hangsúlyozni szeretném, hogy mind az első, mind a következő Kínában tanult aspiránsok és ösztöndíjasok erőteljesen a társadalmi, politikai determinációk hatása és kényszere alá kerültek. Az első generáció az 50-es években egyre fejlődő kapcsolataink háttérével, a kezdeti időszakban inkább az úttörés és beilleszkedés nehézségeivel küszködött. A kínai-külföldi viszony – mint ismeretes – bonyolult kérdés volt a történelem folyamán, ami a felszabadulás után természetesen politikailag a barát és ellenség kategóriáiban sokkal egyértelműbbé vált ugyan, de azért nem oldódott meg egycsapásra. Mindazonáltal a közös, vagy hasonló ideológia és politika mind a kínaiak számára, mind számunkra, külföldiek számára jó alapot és kísérleti lehetőséget adott egy kevésbé mesterkéltséges és formális barátkozás, szakmai és emberi kapcsolat kialakításához. Azt mondhatom tehát, hogy az új Kína számos gazdasági és egyéb, koreai háborúval is megterhelt nehézségei okozta hátrányok és bizonyos idővesztés ellenére szakmai, politikai és emberi vonatkozásban is viszonylag kedvező tapasztalatokkal tértem haza. Annál is inkább így volt ez, mivel abban az időben nálunk a személyi kultusz és a törvénytelen ségek korszaka következett, Kínában viszont egy jelenleg is nagyra értékelt fejlődés és stabilitás időszaka volt akkor. Azokat az éveket manapság Kínában szinte nosztalgikusan emlegetik.

Nos a helyzet az 50-es évek végén teljesen megváltozott. Nálunk 1956 után új történelmi korszak vette kezdetét, Kínában viszont súlyos torzulások következtek be, felborult a gazdaság és társadalom egyensúlya, amelynek hatása alól viszont a később Kínában tanult generációk nem vonhatták ki magukat. Aztán a kultúrforradalom idejétől a csaknem két évtizedre nyúló kényszerszünet már nemcsak a volt ösztöndíjasok, hanem általában a sinológia művelőinek szakmai, tudományos pályáját is szaktudománytól függően többé-kevésbé befolyásolta.

Természetesen a minket ért veszteség elenyésző ahhoz képest, amit a kínai értelmiség, de különösen a humán értelmiség, s annak is elsősorban a politikai szférával közvetlenebbül érintkező vagy érintkezni kényszerített rétege elszenvedett.

Kínai tanulmányaim 1955-ös befejezése óta eltelt 30 év alatt, bár mintegy 4 évet töltöttem Kínában, és közben többször is volt alkalmam kínai egyetemekre hivatalo-

Elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság felolvasó ülésén, 1985 január 15-én.

san, protokollárisan ellátogatni, e látogatások formálisak és merevek voltak. Nyílt és érdemleges szakmai vagy egyéb eszmecsere nem volt lehetőség, amint ezt most 30 éve nem látott és azóta a szakma ismert és elismert művelői közé tartozó volt tanárainkkal, évfolyamtársaimmal teljesen egyetértőleg mállapítottuk.

Lényegében tehát 30 év óta először adódott alkalmam arra, hogy kínai egyetemeken lakjam, volt kínai tanárainkkal, kollégáimmal, évfolyamtársakkal, régi barátaimmal és egyáltalán kínaiakkal szakmai és más kérdésekről, a múlt súlyos és keserves élményeiről és tanulságairól, az ország jelenlegi gondjairól nyíltan, kötetlenül eszmét cseréljünk, és élvezzem a kínaiak hosszú ideig államilag tiltott, s most három évtizedet bepótolni igyekvő vendégszeretét.

E múltbapillantás után rátérek mostani tanulmányutam néhány tapasztalatának, eredményének, benyomásának ismertetésére.

1984 szeptemberétől három hónapos tanulmányúton voltam Kínában. Két heti vidéki út kivételével ezt az időt két pekingi felsőoktatási intézményben, a Pekingi Nyelvi Főiskolán és a Kínai Népi Egyetemen töltöttem. Munkatervemben ugyanis két témát jelöltem meg. Mivel az ELTE Kínai és Keletázsiai Tanszékén mai kínai nyelvet is tanítok, szükségét éreztem annak, hogy a Pekingi Nyelvi Főiskolán megismerkedjek a mai kínai nyelvoktatás legújabb módszereivel és beszerezem a Főiskola legújabb kiadású tankönyveit, segédanyagait, jegyzeteit. E főiskola tankönyveit tanszékünk régtől fogva használja a mai kínai nyelv oktatásához. Ez a főiskola egyébként az első ösztöndíjas generáció nyelvi képzésére 1950-ben a Csinghua Egyetemen létrehozott kicsiny, de néhány kitűnő tanárral indult Külföldi Ösztöndíjasok Nyelvi Képzését Ellátó Csoport hatalmas intézménnyé növekedett utódja, ahol a jelenleg Pekingben tanuló, kb. 2000 külföldi ösztöndíjas közül 900 végzi elsősorban mai kínai nyelvi tanulmányait.

A nyelvoktatás módszereit oly módon próbáltam áttekinteni, hogy a Főiskola két kara által összeállított program alapján végighospitaláltam egy sor tárgyból a különböző szintű csoportok részére indított nyelvi és egyéb, pl. országismereti, irodalmi, történelmi órákat. Ezen kívül a főiskola rendelkezésemre bocsátotta az általa készített és kiadott tankönyvek, tananyagok, szöveggyűjtemények, jegyzetek nagy részét. Azt tapasztaltam, hogy bár a főiskola rendelkezik az audio vizuális oktatás eszközeivel, a tanárok egy része inkább a hagyományos nyelvoktatás módszereit részesíti előnyben. Láttam nyelvi oktató filmeket, melyeket a főiskola már a televízióval együtt készített. Ezek bemutatják a főiskolát, Pekinget, élethelyzeteket rögzítenek. Nagyon élvezetes volt pl. egy természetfilmet úgy látni és hallgatni, hogy egy gémcsalád életét és megpróbáltatásait, a családi élet és a társadalmi érintkezés legalapvetőbb szókincsét hallhattuk e madárcsalád csőréből.

Az élethelyzeteket reprodukáló oktató filmek is érdekesekek voltak. Ugyanis az élő beszéd, az utca emberének kiejtése, beszédstílusa eléggé távolodik a hivatalosan oktatott beszédétől. Egyik meghökkentő tapasztalatom az volt, hogy ma a helyes kiejtést és hanglejtést már nem követelik meg szigorúan a több tucat nemzetből összetevődő hallgatóságtól. E tekintetben két irányzat viaskodik a tanárok között. Az egyik a helyes kiejtés megkövetelése mellett kardoskodik, a másik inkább azt vallja, hogy mivel Kína lakosságának nagy része úgy sem igazodik a hivatalos pekingi nyelvhez, ezért nem szükséges annyi időt vesztenetni a helyes kiejtés és hanglejtés

besulykolására, ami a régi időkben alapvető követelmény volt, s csak a végképp réménytelen esetekben tekintettek el tőle. Megítélésem szerint ez az utóbbi irányzat, amelyik elnézi a hibás kiejtést, többé kevésbé figyelmen kívül hagyja a kínai nyelv sajátosságát, és a nyugati nyelvoktatás módszereit kissé mechanikusan alkalmazza.

A régi tanárok idősebb, tapasztalatokban gazdag nemzedékéből éppen otlítelem ideje alatt alakult meg a főiskola keretén belül a korábbi Szerkesztő és Kutató Csoportból a Nyelvoktatási Kutató Intézet, 70 éves kiváló volt tanárunk, Vang Huan professzor asszony vezetésével. Az Intézet feladata nyelvi, nyelvtani problémák kutatása, nyelvkönyvek, nyelvtankönyvek, szótárak és egyéb segédanyagok szerkesztése. Ez tehát azt is jelenti, hogy Kínában egyelőre a 70 éves professzornak sem kötelező a nyugdíjba vonulás, legfeljebb akkor, ha státuszára saját gyermekét kívánja az egyetemre behozni.

A Pekingi Nyelvi Főiskola rendelkezik a legnagyobb tapasztalattal a külföldiek kínai nyelvoktatásában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a főváros és a nagyobb vidéki városok, tartományi székvárosok egyetemlein kisebb számban ne tanulnának külföldi ösztöndíjasok. Sőt bizonyos versengés is folyik az egyes egyetemek között a külföldi ösztöndíjasok csalogatásában oly módon, hogy igyekeznek a külföldi diákok számára a Nyelvi Főiskolánál jobb életfeltételeket teremteni.

A Pekingi Egyetemen ugyancsak pekingi tartózkodásom idején alakult meg a Külföldi diákok Nyelvoktatásának Centruma. Itt 120 körüli a külföldi hallgatók száma, a Kínai Népi Egyetemen közel 80, de Peking és az ország sok más egyetemén is minden feltétel adott ahhoz, hogy Kínában a külföldről jött megtanuljon kínaiul. A legkülönbözőbb szintű és időtartamú részképző, továbbképző tanfolyamok sora működik az év minden szakában tengerentúli kínaiak és külföldiek, tanárok és diákok számára.

Elégé elterjedt az a módszer is, amit mi is igyekszünk újra meghonosítani, hogy ti. a külföldi egyetemek kínai szakos hallgatóikat elküldik 1-2 évre Kínába, elsősorban nyelvi stúdiumok folytatására. Természetesen a skála igen széles, hiszen jóformán az egész világ jelen van Kínában, kivételt képeznek azok az országok, amelyekkel a viszony rendezetlen vagy ellenséges.

Örvendetes, hogy a Szovjetunió a múlt évben már hetven diákot, illetőleg szakembert küldött: 15 kínai szakos érkezett az NKD-ból, tucatnyi Csehszlovákiából, 4 Bulgáriából és mindössze egy Magyarországról. Kb. ennyi, amit e rövid beszámolóban erről a témáról mondani tudok.

Munkaprogramom másik része szűkebb szakterületem, a kínai új- és legújabbkori történelem jelenlegi helyzetének áttekintése volt. Minthogy aspiránsként közel 3 évet a Kínai Népi Egyetemen töltöttem, kézenfekvő volt, hogy a nyelvi penzum végeztével átköltözöm kínai alma mater-omba, ahol valóban a hsizao jou-nak, öreg diáknak kijáró megbecsüléssel fogadtak, annál is inkább, mert Tálás Barnával mi voltunk ennek az egyetemnek első külföldi aspiránsai.

A kínai Népi Egyetem, mint a nevéből is valószínűsíthető, a forradalomban született, s a párt és állami kádereképzés fontos központja volt, majd a kultúrforradalom során sok más egyetemhez hasonlóan szétzilálódott, később feloszlatták, tanárait vidékre telepítették, sokukat lakásuktól is megfosztották. A hadsereg telepedett be, területén üzemek is létesültek. A Népi Egyetemnek azért jutott ez a különösen

sanyarú sors osztályrészül, mivel eszmeileg jól képzett tanárai közül sokan, ha nem is tagadták, ilyen kiállás ugyanis egyenlő volt az öngyilkossággal, de nem is igazolták elméletileg a kultúrforradalom szükségességét és helyességét. Ez megbocsáthatatlan bűnnek számított. Tanárait, miután hosszú évek múlva vidékről, Dél-Kínából visszatelepültek, szétesztették Peking más egyetemeire. Egészen a négyek megdöntéséig ez volt a helyzet, aztán az egyetemet újra visszaállították, a tanárok visszajöttek, megkezdődött az újjászervezés, s a Tienanmen téri ülősztrájk után határozat született a hadsereg kitelepítésére is. Időközben azonban a hadsereg is építkezett, s a katonák családotul bent laknak. Az üzemeket is nehéz kitelepíteni, sőt egy hatalmas modern varroda, úgy tűnik végleg az egyetem területén marad. A határozatot tehát nem könnyű végrehajtani, mivel a lakáshiány Pekingben igen-igen nagy. Ez az egyetem tehát eléggé sajátos helyzetben van. Ez azonban nem gátolja a gyorsütemű fejlesztést, hiszen visszakapta régi funkcióját, a párt és állami káderek képzésének feladatát. 16 emeletes épületet alapoznak, készül az egyetem kisvárosi áruház méretű szolgáltatóháza és tervezik a külföldi ösztöndíjasok új és nagy kollégiumát, valamint a vendégtanárok lakásait. Minden egyetem külföldi kapcsolatok kiépítésére törekszik, s ennek legkézenfekvőbb módja a csere.

Ennek az egyetemnek van néhány kutató intézete is, mint pl. a Szovjetunió és Keleteurópai Szocialista Országok Intézete, amely különösen nagy figyelmet fordít ezen országok, jelesül Magyarország gazdasági reformpolitikájára. Működik és nemzetközi tekintélyt vívott ki a Mandzsu Dinasztia Történetét Kutató Intézet, Taj Ji professzor vezetésével, akinek valaha hallgatója s most intézeti vendége voltam. Sajnos két vezető professzorom, Ho Kan-cse és Sang Jüe már nincsenek az élők sorában.

Ez az intézet, valamint az egyetem történeti tanszéke, melynek vezetője ugyancsak Taj Ji, sok segítséget nyújtott ahhoz, hogy kapcsolataink kényszerszünetének évtizedeit többé-kevésbé áthidaljuk, és minél jobb betekintést nyerjek a kínai történelmi kutatások, viták problematikájába. Ennek érdekében meghívást kaptam Vu Han történész és politikus, a kulturális forradalom áldozata, Peking polgármester-helyettese tiszteletére rendezett ünnepi emlékülésre és tudományos ülészsakra, valamint a Csinghua egyetemen Vu Han emlékére épített pavilon avatási ünnepélyére.

A Kínai Népi Egyetem Történeti Karának első tudományos ülészsakán ugyancsak részt vehettem. Az ülészsakon két téma szerepelt. A nyugattól való tanulás és a kínai újkori történelem, valamint az 1911-es forradalom történelmi személyiségeinek értékelése. Az első téma azt jelzi, hogy változatlanul Kína és a nyugat kapcsolatainak mindmáig aktuális kérdését boncolják, s a múlt századi problémák a mai történelmi időszakban változatlanul aktuálisak. E témakörben az árnyalt értékelés, az objektivitás a leegyszerűsítés elleni küzdelem igénye domborodott ki mind az előadások, mind a hozzászólások hangjából, akárcsak a történeti személyiségek értékelésének elemzéseinél. Nyilván a korábbi fekete-fehér, egysíkú ábrázolás felülvizsgálatának igénye diktálta mind a témaválasztást, mind a hangvételt. Hangot kapott az az igény is, hogy a kínai történeti fejlődést és eseményeket a világtörténelem, ill. az ázsiai történelem folyamatába jobban beágyazva kell vizsgálni, bírálva ezzel azt a korábbi történelemszemléletet, amely a világtól, a környezettől elszigetelve magyarázta a kínai történelmet. Többen felvetették, hogy még mindig sok szubjektív tényező

---

tapasztalható a történetiszemléletben, pl. a kultúrforradalom értékelésénél is, pl. abban, hogy azt néhány gonosz csinálta. Megvan tehát az igénye annak, hogy komolyan elemezzék annak társadalmi gyökereit. Egy másik hozzászólás azt tette szóvá, hogy a történetírásban milyen erősen érvényesül a lokálpatriotizmus, sőt lokálszovinizmus, hogy ti. minden tartomány, ill. megye vagy nagyobb helység gyűjti a maga jeles vagy kiemelkedő szülötteit, ápolja azok hagyatékát. Ennek a helyes törekvésnek azonban vannak olyan kinövései, hogy pl. Szun Jat-szen szülőföldjén egy-egy tudományos ülészakon csak jót lehet mondani Szun Jat-szenről, s szinte lehetetlen objektív, kritikus megközelítésű értékelést adni.

Ilyen és hasonló, számos érdekes probléma vetődött fel, melyek voltaképpen nálunk is 1956 után kerültek lassan, folyamatosan terítékre a történetiszemléletben és a történetírásban. Kínában azonban az évtizedek óta felhalmozódott és megoldatlan problémák most egyszerre törtek felszínre, s nem kis erőfeszítést igényel akárcsak e problémák számbavétele is, hát még azok megoldása. Ezért esett szó joggal ezen az ülészakon az ismeretek terén bekövetkezett robbanásról, beleértve a tudomány, oktatás, könyvkiadás, voltaképpen az egész felépítmény szféráját.

Említést érdemel az is, hogy hosszú szünet után újra megindult az oktatás a Pekingi Idegen Nyelvek Főiskolájának magyar tanszékén is, ahol a szeptemberben indított egyszakos magyar évfolyamon (Kínában ui. egyszakosság van) 19 hallgató tanul. S ebben a tanévben a tanszéken már magyar lektor is működik, Beke Miklós személyében.

Végül néhány szót a vidéki utazásról.

A Kínai Oktatási Minisztérium anyagi hozzájárulásával vidéki utazásra is lehetőségem volt. Mivel a 107 milliós Szcsuan tartományban eddig még nem jártam, e tartomány két nagyvárosát, a tartományi székvárost Csengtut és a 12 milliós Csungkingot látogattam meg. A szecsuan vendégszeretetnek Kínán belül is külön jó híre van. Erről most személyesen is meggyőződhettem, mivel családi körben is sokszor vendégül láttak. Szecsuan távol esik a fővárostól. Termékeny földje, szépséges hegyes tájai, kedvező szubtropikus éghajlata miatt Tienfucsikuónak, Kincses Szecsuannak nevezik. A távoli Szecsuanban nagy szívélyességgel fogadták a messziről jött vendéget, különösen az ilyen régen látott külföldi kollégát, mint én voltam. Itt említem meg, hogy Magyarországnak, különösen mezőgazdaságunk eredményei, gazdasági reformpolitikánk és belpolitikai stabilitásunk miatt, elég nagy és jó a híre, és különös érdeklődést tanúsítanak irántunk Kína szerte. Az embernek az az érzése, hogy értékelésük néha már az idealizálás határát súrolja.

A korosztályombeli történészekkel, de más foglalkozású értelmiségiekkel beszélgetve nagyon hamar arra a közös megállapításra jutottunk, hogy a hosszú kényszerű eltávolodás ellenére, az életszínvonalban meglévő nagy különbség mellett is, egyéni és országos gondjaink megítélésében igen sok a hasonlóság, és lényegében egy hullámhosszon vagyunk. Nehezebb kérdés a külpolitika, de itt sincsenek már megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatások, készek az érvek, a problémák figyelmes meghallgatására és végiggondolására.

A két hetes szecsuan utat alkalmával egy hetet vonaton és hajón töltöttem. Hajón utaztam Csungkingból Vuhanba 1700 km-t a Jangcén, amely talán a legszebb hajóút, amióta ezen a szecsuan sziklaalak közé, néhol 40-50 méteres szűk folyosóra és

40-100 méter mélységűre szorult örvényes folyószakaszon hajózni lehet. A vonaton és hajón emberek tucatjával ismerkedtem meg, akikkel jóízű, szívélyes diskurzust folytattunk a legkülönbözőbb témákról. Ezt azért hangsúlyozom, mert mintegy 20 évig az embereknek ezt a legtermészetesebb vágyát tiltotta szigorú állami rendelet, hiszen minden külföldi és a külföldivel szóbaállni merészlő kínai kémgyanús volt. A kínaiak tehát 20 éves elmaradást pótolnak most, részben természetes emberi ösztönből, részben a nyíltságra való készség államilag is ösztönzött politikáját követve. Ezért aztán a nem zárkózott típusú külföldi számára ez az információszolgálat, bár kellemes és örvendetes, egy idő után roppant fárasztó is. Ehhez járul még az is, hogy korábban túlszervezett, a külföldi körül meg különösen alaposan megszervezett kíséret most csak kevés, legfontosabb vendégnek jár. Sok ugyanis a külföldi. S Kínában manapság, hivatalos vagy baráti segítség nélkül dolgokat elintézni, jegyet váltani, városi tömegközlekedési eszközökön utazni, a mi lapos zsebünkhöz mért olcsóbb étterembe bejutni harc kérdése. Azért használom ezt a divatjamúlt kifejezést, mert más dolog az egy milliárd emberről a sajtóban, statisztikában olvasni, őket luxusszállóból, vagy turistacsoportból, diplomáciai negyedből szemlélni, és más dolog ebben a szinte elképzelhetetlen tömegben élni, utazni, tülekedni, vásárolni. Úgyannyira, hogy korosztályom az egyetemi kampuszokban él, s ha teheti, ki nem teszi onnan a lábát, mert bár ott is sokan vannak, — pl. csak a Peking Egyetemen 40 ezren élnek —, de az azért még mindig könnyebben elviselhető, mint pl. a pekingi 8-9 millió ember.

Mindezekért a fáradságokért csak az nyújtott kárpótlást, hogy nagyon sok barátságos emberi gesztus, dinamikusan mozgásba lendült élet élményével, nem kevés jó szakkönyvvel, a szakterület legalapvetőbb problémáinak, vitáinak, eredményeinek, gondjainak alaposabb ismeretével, tanárok, kollégák, barátok felkutatásának nem kevés időt és energiát igénylő örömteli és sokszor megrázó élményével tértem haza. Arra azonban a három hónap ellenére sem jutott idő, hogy a kínai levéltárban dolgozhassam, pedig mint azt a kollégák határozottan állították, most már az is lehetséges. A második úttörés göröngyeit újra végig kellett taposni.

Szemle

Könyvek

SZA-SZKJA PANDITA KUN-DGA' RGYAL-MCHAN, A BÖLCSESSÉG KINCSESTÁRA

Tibetből magyar prózára fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Ligeti Lajos, fordította Tandori Dezső.

Európa Könyvkiadó. Budapest, 1984, 154 oldal.

A *Szubbásita-ratna-nidhi* teljes magyar költői fordításának megjelenése már régi desideratum. Amellett, hogy Sza-szkja Pandita aforizmagyűjteménye kétségtelenül a tibeti és mongol irodalom egyik legnépszerűbb alkotása, a magyar orientaliztikához is több szálon szorosán kapcsolódik.

„A bölcsesség kincsestára” első magyar vonatkozása az, hogy Kőrösi Csoma Sándor épp ezt a művet választotta ki arra, hogy lefordításával a tibeti irodalom gazdagságát és az európai gondolkodás számára való aktualitását szemléltesse. Választásának alapja a mű tartalmi-gondolati gazdagsága, a gondolatok mély igazsága, a megfogalmazás stílári eleganciája lehetett. Bizonyára hozzájárult választásához az is, hogy a 18–19. sz. fordulóján a Sza-szkja Panditához hasonló, a felvilágosodás világi gondolkodását tükröző királytükrök, aforisztikus erkölcsanok egész Európában és Magyarországon is nagyon népszerűek voltak. Faludi Ferenc korabeli népszerűségének is bölcsmondás-fordításai vetették meg az alapját.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Csoma választását konkrétan is motiválta egy 1815-ben, tehát négy évvel Csoma indulása előtt, Debrecenben megjelent könyvecske. Ezt *Az Indiai Bölts* című aforizmagyűjtemény néhány évtizeddel korábban kompilálta ismeretlen forrásokból egy angol újságíró, hamarosan minden európai nyelvre lefordították, a fentemlített könyvecske az ötödik magyar fordítás. — Amikor Csoma megismerkedett Sza-szkja Pandita mondásával, emlékezetében visszacsenghettek az előző alábbi részletei:

„Khinának Napgyugoti szélein van Tibet, ... Ennek Lasa nevű Részében lakik a' Láma, ... kit a' körülbelől lakók Isten gyanánt imádnak. A' legderakabb Lámák... alkalmasok a' néppel még azt is elhitetni, hogy a' Nagy Láma halhatatlan; és mikor úgy tetszik, hogy meghal, tsak a' testét tseréli fel mással, melynek a' lélekáltalköltözése (Metempsychosis) által életet ad. ... A' Khinai Tudósok között, egy régi Száj-rólszájrajött tudósítás (Traditio), azt állítja, hogy a' Nagy Láma Templomának Irástartóházában (Archívum) sok régi Könyveknek kell lenni, melyek ott sok századoktól fogva vagynak elrejtve. A' most uralkodó Császárt, ... már régtől fogva úgy elfoglalta ez a' gyanúság, hogy egyszer meghatározta magában, hogy minden módokat elkövet ezeknek a' könyveknek kézrekerítésére. A' volt hát legelső gondja is, hogy olyan embert szerezzen, a' ki a' Tibeti nyelvet, és régi Irásmódját jól tudja. Melyhezképest ... egy Cso-Tson nevűt választott; ki ... azon esmeretségnél fogva, melybe jött történetből egy bizonyos derék Lámával a' Tibeti szent nyelvben is

tökéletesen jártas volt. ... Hat hónapig tartózkodott ő ezen Fő Papi Udvarnál, és azt az időt külömbkülömbféle nagy betsű Régi Daraboknak megesmértetésére fordította ... A' legrégebb Írottkönyv (Monumentum), mely néki kezébe akadt, és a' melyet sok századokon keresztül, azon Lámák közzül, senki sem olvasni, sem érteni nem tudott, az Erkölti Tudománynak egy kis rövid előadása, mely a' Gymnosophisták, vagy Brachmanok módja szerint, és nyelvén van írva. Ennek sem a' Szerzőjét a' ki írta, sem az Időt a' melybenn írták, nem bátorzkodott meghatározni, hanem egészenn lefordította; előre vallást tévén ugyan arról, hogy a' Khinai nyelv minden bősege és gazdagsága mellett sem érheti el az Eredeti Munkának fontos és felséges voltát."

Csoma talán arra gyanakodott, hogy ugyanennek a műnek találta meg tibeti eredetijét, a tibeti szövegben előforduló szanszkrit cím, a *Szubbhásita-ratna-nidhi* is arra utalhatott, hogy tibetire is indiai nyelvből fordították. Fordítását tehát az Európában oly népszerű mű pontosított változatának tekinthette.

A *Szubbhásita-ratna-nidhi* másik magyar vonatkozása az, hogy legrégebbi mongol szövegét Ligeti Lajos professzor találta meg belső-mongóliai útja során, és 1948-ban ezt adta ki a Bibliotheca Orientalis Hungarica köteteként. Ez a szöveg azóta is a tibeti és mongol nyelv egyetemi oktatásának egyik alap-penzumát képezi: nincs ma olyan magyar tibetista, aki ne ezen a szövegen kezdett volna megismerkedni a tibeti irodalommal. Mindenképpen nagyon örömteli tehát ez a tény, hogy a már régóta kész magyar szöveg most költői formában mindenki számára hozzáférhetővé vált.

A mű tartalmáról elmondhatjuk, hogy nagyon sok valódi hasznos és gyakorlati bölcsességet fogalmazott meg aforizmáiban a szerző. Ebben az a meglepő, hogy szemben áll azzal az elképzeléssel, amely szerint minden, ami Tibetből jön, vallásos vagy misztikus jellegű. Kétségtelen, hogy a buddhizmus nagyon nagy szerepet játszott a tibeti gondolkodás formálásában, és a szerző maga is ismert buddhista szentként a tibeti hagyományban, de már életrajzából is kiderül, hogy a gyakorlati életben, különösen pedig a politikában nagyon is jártos volt. A 13. sz. a mongolok térhódításának kora, Tibetre is kiterjesztették ekkor hatalmukat. Sza-szkja Panditának jutott az a szerep, hogy a mongolokkal való tárgyalásban a tibetieket képviselje. Nem tudjuk varázs-hatalom, vagy megalázkodás segítette-e ügyében, annyi azonban tény, hogy a mongolok megerősítették a sza-szkja rend befolyását Tibetben, sőt valószínűleg a sza-szkja befolyás is hozzájárult a buddhizmus terjedéséhez a mongolok között.

A papi hatalom későbbi tibeti megerősödése idején bírálták is a *Szubbhásita-ratna-nidhi* túlzott világiasságát, és az egyik dalai láma egy sokkal vallásosabb jellegű gyűjteményt írt népszerűségének megállítására. Hacsak a gyűjtemény kilencedik könyvét, a 399–457-es verseket nézzük, amelynek címe: „A (buddhista) Tanról”, ilyenekre bukkanunk köztük: „A szülők igaz szeretetét – a gyerek sose viszonozza. Felnevelik fiuk a szülők – szüleit a fiú megveti.” vagy: „Balgáknak a tanulás szégyen – bölcsenek az, ha nem tanulnak. Eképp a bölcs, habár öregszik – tanul jövődő életére.” avagy: „Szemlélődéshez, balgák szerint – tanító szót hallgatni nem kell. Bölcs eszmék nélkül szemlélődni – gondoljuk meg, az állat is tud.” Ebben az utolsó mondatban Sza-szkja Pandita a tibeti vallásosságban fontos szerepet játszó meditáció üresjártait gúnyolja ki.

Az általános emberi mondanivaló mellett nem kevés a közvetlen, korabeli eseményekre, irodalmi szövegekre utaló mondás, ezeknek megértéséhez nagy segítséget nyújtanak a jegyzetek és az utószó.

A tibeti és magyar nyelv között hangzásában és nyelvtani szerkezetében nagyon nagy a különbség. A tibeti versek azonos szótagszámú sorokból, s a sorokon belül, azonos számú gondolati egységek szabályos tagolásából állnak. Az általános hétszótagos sor például egy négy-, és egy háromszótagos egységből áll, a kettő között cezúra van, az első és az ötödik szótag hangsúlyos. A kilencszótagos verssor kétszer négy szótagból, egyszer egy szótagból és szünetből álló három egységből tevődik össze. Mivel a szavak a tibeti nyelvben egyszótagosak, és nagyon gyakori köztük a kétszótagos, esetleg háromszótagos szóösszetétel, ilyen rövid sorokban is sok tartalom fér el. Szinte lehetetlen a magyar fordításban az eredeti szótagszámot és ritmust megtartani. Tandori Dezsőnek bravúros módon, végig sikerült kilencszótagos verssorokba összeszorítani a fordítást. Az „enigmatikusnak” nevezhető fordítás költői hangulatát, épp ez a sűrítés adja. Sokszor kell elgondolkoznunk, milyen rag maradhatott el, de második olvasásra mindig kiderül, lehet ezt így is mondani magyarul, sőt, szép és tömör is a megfogalmazás.

Mindent összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ezzel a kiadvánnyal az Európa Kiadó méltó módon emlékezett meg Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulójáról.

Bethlenfalvy Géza

GOLDZIHHER IGNÁC, NAPLÓ

Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette Dr. Scheiber Sándor. Fordította Dr. Scheiber Sándorné dr. Bernáth Lívia Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1984, 409 oldal. „Tények és tanúk” sorozat

Eredeti kiadás: I. Goldziher, Tagebuch. Leiden – E. J. Brill – 1978.

A nagy magyar tudós, Goldziher Ignác 1921-ben halt meg 71 éves korában. Elég azonban egy pillantást vetnünk a Napló eredeti, német nyelvű kiadásának 332–334. oldalaira, ahol az 1956 és 1973 között újra megjelent vagy újonnan lefordított Goldziher művek jegyzékét közli Scheiber Sándor, hogy láthassuk, mennyire fontos még ma is életműve. Napjaink iszlám-kutatásaiban és arabisztikájában nemcsak mint az európai iszlámtudomány egyik alapítója és kiemelkedő tudománytörténeti személyisége van jelen, hanem olyan tudósként is, akinek munkásságára ma is szükség van a mindennapos kutatómunkában, akinek művei ma sem elavultak. A Goldziher Ignác munkássága iránt az utóbbi évtizedekben megújult érdeklődés fényében különösen fontosnak tűnik naplójának megjelenése, először a teljes szöveg németül, majd most magyarul, a némileg rövidített szöveg.

A Napló eredetileg szűk családi és baráti kör számára íródott – sőt, még azt a véleményt is megkockáztatnánk, hogy elsősorban saját maga számára írta Goldziher,

mintegy sajátos lelki „terápia” gyanánt. Ennek következtében számos személyes megjegyzést, utalást tartalmaz barátokra és ellenségekre egyaránt; ezek kívül esnek egy orientalisztikai érdeklődésű recenzió érdeklődésén. Azok számára azonban, akik ellenérzéssel viseltetnének egy ilyen személyes hangú Goldziher írt naplója első oldalára: „Régebbi feljegyzéseim és emlékezetem alapján, a mai napon hozzákezek életem történetének vázlatos megírásához. Írásom feleségemnek, gyermekeimnek és szűkebb baráti köröm legközelebbi tagjainak szól. Életemben maradjon mindez mindenki számára hozzáférhetetlen. Ha a kiszámíthatatlan véletlen mégis úgy hozná, hogy valaki tudomást szerezne róla, becsületére kérem, őrizze titokként e napló létezését és lapjainak tartalmát.” (17. oldal; a kiemelés tőlem van — I.T.)

Goldziher életrajza a mai napig megíratlan. Ennek a legfontosabb forrása kétségkívül a Napló lesz majd, amelyben — ahogy Scheiber Sándor írja az eredeti, német nyelvű kiadás előszavában — „gazdag anyagot találunk a századforduló egyik nagy szellemének külső és belső életére vonatkozóan.” Tágabb értelemben véve azonban a Napló két témakörben is forrásként szolgálhat. Az első az Osztrák—Magyar Monarchia Magyarországnak társadalmi viszonyai, különösképpen pedig az emancipálódó zsidóság helyzete az 1850-es évektől az első világháborúig terjedő korszakban. A második témakör a Goldziher személyisége, benső lénye, valamint tudományos tevékenysége, ill. ezen tevékenység háttere között fennálló kapcsolat. Jóllehet a jelen ismertetés érdeklődési körébe csak ez a második témakör tartozik, meg kell jegyezni, hogy nem választható szét teljes mértékben Goldzihernek, a tudósnak egyénisége és tudományos tevékenysége a zsidó közösségen kívül és belül elfoglalt helyzetétől, és az ebből adódó következményektől. Ki kell továbbá hangsúlyozni azt — amire Goldziher maga a Napló számos helyén rámutat —, hogy számára azok a kérdések, amelyekkel tudományos munkáiban foglalkozik (fiatalabb éveiben a zsidóság és judaizmus kérdései, később pedig főként az iszlámnak, mint kultúrának és vallásnak a kérdései) sokkal többet jelentenek absztrakt tudománynál, betöltik egész életét, vagy ahogy ő mondja, ezek a kérdések adják életének lüktetését.

Goldziher módszerének és az általa kezelt anyagnak a harmóniáját és egységét egész személyisége és munkáját átható világnézete biztosítja. Éppen ezért mindennapi életének tényei és eseményei tudományos tevékenységére nézve is jelentőséggel bírnak (ugyanakkor az ilyen jellegű események jelentéktelenek lehetnek egy olyan tudós számára, aki más beállítottságú).

Ha mindezt meg akarjuk érteni a Naplónál jobb kalauzt nem kívánhatunk magunknak. Ennek illusztrálásaként álljon itt két példa. Először nézzük meg, hogy mit írt Goldziher 1883-ban az egyik első kiemelkedő iszlámtudományi munkájának, a „Die Zāhiriten”-nek a megjelenése alkalmából. Kitűnő kollégái, korának vezető európai orientalistái azonnal felismerték e munka jelentőségét, és az ugyanabban az évben Leydenben tartott 6. nemzetközi orientalisztikai kongresszuson lelkesen üdvözölték. Most nézzük meg hogyan meséli el az eseményeket Naplójában maga Goldziher:

„Irodalmi működésem e korszakának záró akkordját az 1883-ban Lipcsében megjelent „Die Zāhiriten” című könyv alkotta. Olyan sikere volt, hogy Németországban az iszlám intim ismerőjeként kezdtek értékelni, és a szakma olyan kiválósága,

mint Snouck Hurgronje, levelezésbe kezdett velem. Ezek a levelek rendkívüli módon elősegítették tanulmányaim elmélyítését. A „Zāhiriten”-könyvben az európai irodalomban elsőként dolgoztam ki a mohamedám jogi észjárását teljes mélységében és terjedelmében. Ez időszak kellemes befejezése a leydeni 6. orientalista kongresszuson való részvételem volt. ... Előadásom – a sajtó alatt lévő „Zāhiriten” című könyvem egy részlete – nagy sikert aratott. Az éppen jelenlévő medinai Amin sejk, akinek előadásom tartalmát lefordították, az iszlám sejkjeivel egyenrangúnak mondott. Nagyon értékes volt megismernem legjelentősebb szaktársaimat, akikkel most találkoztam először személyesen. Mindenek előtt Nöldekével, akivel ekkor barátkoztunk össze.” (126. és 127. oldal).

Mindazonáltal nem mindenki tudta ténszerűen elfogadni azt az új módszert és vizsgálati felfogást, amelyet Goldziher hozott az iszlám-tudományokba. Ezek voltak Goldziher munkásságának azon jellegzetességei, amelyek mind a mai napig biztosítják használhatóságát és szerzőjük hírnevét: a történeti genetikus szemléletmód, az átfogó és komplex analízis, amely a tudományos szakterületek merev, skolasztikus határait szükség esetén habozás nélkül hágja át, ami által az egyedi tények mindig az egész rendszer megértését szolgálják, stb. Ez a módszer az iszlámkutatásban merőben újszerűnek számított, s így érthető, hogy sokak részéről éles kritikával illették. Ezekre a kritikákra utal Goldziher a Naplójában, amikor a bécsi nemzetközi orientalista kongresszusra készültében azt írja, hogy a bécsiek csak vonakodva fogadták el jelentkezését a kongresszusra, s ezt ő D. H. Müller, a neves sémi epigrafista befolyásának tulajdonította akinek nem volt túl jó véleménye Goldziher kutatásairól. Álljon itt, amit erről a kérdéstről ír Naplójában:

„Ez a kétségtelenül éles elméjű epigráfus olyasmit híresztelhetett rólam, hogy derék tudós ember vagyok ugyan, de kutatásaim és tanulmányaim tárgya „nem kínál nekünk értéket”. A bécsiek az arab jog egyoldalú kutatójának minősítenek, úgy vélekedve, hogy ezt a diszciplinát dolgozzuk csak fel ketten Snouckkal, ám ők ugyan minek vennének ilyesmiben részt. Sikerült „kurióznak” feltüntetniök, sajnálkozva dicsértek, mint „magának való bolondot”, akinek tudományos vonala nem illik bele a mai tudományos törekvések keretébe (feliratok, összehasonlító alaktan, prehisztorikus hipotézisek). „Zāhiriten” című művem bizonyítja szerintük módszerem terméketlen voltát. D.H.M. többször fejtette ki nézetét virágnyelven, másoktól alkalmilag hallottam, hogy munkásságom elismerő sajnálkozást váltott ki belőle”. (144–145. oldal).

Érdeemes megfigyelni, mint írt Goldziher a „Muhammedanischen Studien” című műve II. kötetében megjelent „Hadīth-Entwicklung” című munkájával kapcsolatban, amely talán mind a mai napig leghíresebb és legfontosabb munkája. Ez a munka, amely Európában új irányt szabott a hadisz tanulmányozásának és amelyet az iszlám-tudományok történetében mérföldkőnek tekintenek, magának Goldzihernek is kulcsfontosságú munka volt. Mint ahogy közismert úttörő jellege elsősorban a vizsgálati módszernek és típusnak köszönhető: Goldzihernek sikerült – még inkább mint a „Die Zāhiriten” esetében – áttörni a szűk tudományos szakterületeket, és kapcsolatot találni a hagyományok írott szövegei és az iszlámnak, mint vallásnak a fejlődése, valamint a politikai és kulturális mozgalmaknak a fejlődése között. Ezt írja Naplójában:

„Boldog voltam, hogy hevült sietségemben még Warnemündében befejeztem a „Muhammedanische Studien” II. kötetét. ... Februárban végre megkezdődött a könyv nyomása és korrigálása. Ám hiányzott a lelki békeség, hogy kedvemre csiszoljam a stílusát. Innen ered ennek a résznek sok nyelvi egyenetlensége. Bátran állíthatom azonban, hogy e rész mérhetetlen önuralom eredménye. Új könyvem tartalmát, megállapításait osztatlan elismerés fogadta. Éppen hadisz-tanulmányaim módszerét értékelték úgy, hogy ez és megállapításaim új szempontokat nyújtanak a vallási irodalom forráskutatásához. Az igazságnak tartozom avval, hogy e sorok olvasóinak beismerjem: e módszerhez egészen fiatalon jutottam, a megboldogult Geiger Ábrahám írásainak buzgó tanulmányozása során. Megszoktam, hogy a zsidó tan vallási forrásait Geiger útmutatása alapján vizsgáljam. E halhatatlan ember által megalapozott szemléleti mód tudományos gondolkodásomnak fontos tényezője. Kezdetől fogva úgy ítélt meg az iszlám dokumentumait, hogy kapcsolatba hoztam őket oly szellemi áramlatokkal és egymással küzdő erőkkkel, amelyeknek végül is szülötte az egységes vallás. A dokumentumok maguk azonban a harcokból és a harcokban keletkeztek. Hadisz-tanulmányaim célja keletkezésüknek kifürkészése e szemléleti mód alapján. Ezekben tehát kiemelkedő a kulturális és történelmi politikai vizsgálódások szerepe. Kulturális és irodalomfilozófiai érdekek kölcsönhatása révén vált hadisz-tanulmányom harmonikussá.” (157–159. oldal).

Sokan csalódva állapították meg, hogy a Napló nem tartalmaz tudományos gondolatokat, nézeteket vagy adatokat a várt mértékben és mennyiségben. Ezekre a panaszokra részben válaszul szolgálnak már az előzőekben mondottak és idézettek, hiszen minden kétséget kizárólag találhatunk a Naplóban fontos és érdekes tudománytörténeti utalásokat, nemcsak Goldziher munkásságával kapcsolatban, hanem a nemzetközi tudományos atmoszférára és a korszak tudományos életére vonatkozóan is. Mindazonáltal el kell fogadnunk azt aényt, hogy Goldziher nem szándékozott szakmai tudományos gondolatait, észrevételeit arra a Naplóra korlátozni, melyet életében nem akart közzéadni, hanem már életében megjelentette azokat több száz tanulmányban és cikkben. Ily módon természetes, hogy továbbra is már életében publikált tudományos munkái lesznek tudományos tevékenységének a legfontosabb forrásai. A Napló, levelezésével együtt így is igen fontos tudománytörténeti dokumentumot képez.

Csak hálával gondolhatunk a gondos kiadóra, Scheiber professzor úrra, aki a kötetet, az eredeti német nyelvű kiadásában jegyzetekkel, bibliográfiai utalásokkal és indexszel egészítette ki, melynek nagy részét a magyar nyelvű fordítás is tartalmazza. Különös érdekessége van a Napló eredeti, német nyelvű változata kiadási helyének. A Brill Kiadó székhelye ugyanis az a Leyden, ahol az ifjú Goldziher egész életének legkellemesebb tudományos és személyes tapasztalatait gyűjthette. Befejezésül érdemes megfigyelni, hogyan emlékezik vissza erre az időszakra Naplójában:

„Leydeni időmben tudományos munkám központjában az iszlám legszélesebb körű tanulmányozása került. Minden teológia és vallástörténet csak előtanulmány lett ahhoz, hogy a mohamedanizmus hogyan váljék kritikai kutatásom tárgyává. Az érintkezés a leydeni tudósokkal, akiknek holland filológiai hagyományai a kritikai módszer átvitelét a mohamedán anyagra egészen más értelemben tették lehetővé, mint a hol hiszékeny, hol nihilisztikusan egyoldalú Mommsen, erőteljesen és

alapvetően készítette elő későbbi utamat. Mohamedán kérdésekkel foglalkozó munkáim mindig a hollandok körében találtak a legnagyobb elismerésre. De Goeje közlése szerint Dozy még utolsó napjaiban is nagy dicsérettel szólt róluk. Leydeni tanulmányaim során arra törekedtem, hogy a legrégebbi dokumentumok alapján, világos fogalmat alkothassak az iszlám alapfogalmairól, tanairól és történelmi fejlődéséről. A polemikus iratok, a bennük felszínre került éles ellentéteken keresztül szintén megmutatták nekem az iszlámtudat belső lényegét. A hadisszal Leydenben kezdtem foglalkozni, miután figyelmesen végigolvastam Buhárit, és éles szemmel figyelni kezdtem a hozzá tartozó anyagot más iratokból is. Látható, hogy a leydeni félévet hasznosan töltöttem el.” (66–67. oldal).

Iványi Tamás

GÁTHY VERA, A KÖZIGAZGATÁS TÁRSADALMI PROBLÉMÁI A MAI INDIÁBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 278 oldal = Szociológiai Tanulmányok 26. sz.;

UŐ., ÁLLAMIGAZGATÁS A GYARMATI ÉS A FÜGGETLEN INDIÁBAN

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 153 oldal = Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 19. sz.

Gáthy Vera két, nemrégiben megjelent könyvének együttes ismertetését témájuk és problémafelvetésük alapvető azonossága indokolja. A szerző mindkét esetben napjainknak arra az igen fontos kérdésére keres választ, hogy milyen a gyarmati sorból felszabadult társadalmak állama, megfelel-e a társadalom átalakításából, a gazdaság fejlesztéséből adódó feladatoknak. Az indiai példa – az ottani közigazgatási rendszer – vizsgálata általánosabb, az egész fejlődő világra érvényes tanulságokkal is kecsegtet, nemcsak az ország méreteinél, viszonylagos fejlettségénél, s a harmadik világban betöltött vezető szerepénél fogva, hanem azért is, mert a fejlődő országok közül India volt az első, amely már alkotmányában az állam legfőbb feladatákként jelölte meg a gazdaság és a társadalom modernizációját, s a fejlesztési célok legfőbb végrehajtójául a közigazgatási apparátust tette meg. Igen lényeges tehát, hogy a gyarmati korszakban alapvetően más célra – a központi hatalom gyakorlására – létrehozott, s a független India által változatlan formában átvett adminisztratív struktúra képes-e megővekedett és minőségileg új feladatai, a fejlesztési-jóléti célkitűzések megvalósítására, működése változott-e a függetlenség időszakában, hogyan viszonyul a társadalom tradicionális értékrendjéhez, szervezeteihez, a tradicionális és a modern kölcsönhatása milyen következményekkel jár a modernizáció egészére nézve? A fenti problémák megközelítése egyszerre történelmi és szociológiai. A két kötet eltérő jellegének megfelelően – *A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában* a Szociológiai tanulmányok sorozatban, az *Allamigazgatás a gyarmati és a független Indiában* a Kőrösi Csoma Kiskönyvtárban jelent meg – az előbbiben a

szociológiai elemzés, az utóbbiban pedig a történeti szempont dominál. Mivel a szerző az indiai közigazgatási rendszert az előbbi kötetben a politikai rendszer egészébe ágyazottan, annak többi elemére is kitérve veti vizsgálat alá, az utóbbi kötetben pedig három részproblémát kiemelve, azok részletesebb kifejtését adja, az alábbiakban *A közigazgatás ...* gondolatmenetét követjük nyomon, a megfelelő helyeken utalva az *Államigazgatás ...* vonatkozó tanulmányára.

Az első fejezetben a szerző áttekintést ad a mai India politikai rendszeréről. Általános, s a későbbiek során a közigazgatás esetében is vizsgált feltevése, hogy az átvett nyugati intézmények a függetlenség elnyerése óta tartalmukban módosultak, idomultak az indiai társadalom viszonyaihoz. A pártstruktúra jellemző vonásainak — fragmentáció, frakciók, regionalizáció, koalicionizmus — elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy azok nem az indiai pártpolitika hanyatlásának tünetei, mint az egyes korábbi szerzők vélték, hanem éppen ellenkezőleg: az 1969–78 közötti időszak lényeges gazdasági-társadalmi változásai — iparosodás, agrárfejlődés — nyomán megélnékülő tagállami pártpolitika jelei, amelynek során az egyes tagállamok eltérő érdekei mind határozottabban jutnak kifejezésre, s ennek országos szintű érdekegyeztetés esetén természetes következményei a laza koalíciók, a frakciók kialakulása, a gyenge ideológia. A pártaktivitás súlypontjának országos szintről regionális szintre való eltolódásával párhuzamos folyamat a politikai elit rétegek bővülése, illetve részleges kicserélődése: társadalmi bázisukat ma — szemben a függetlenségi mozgalom idejére jellemző, erősen westernizált értelmiségi, vállalkozói rétegekkel — a kevésbé westernizált, falusi háttérű értelmiség alkotja.

A politikai rendszerben a társadalmi konfliktusok is tükröződnek, ezért a következő fejezetben ezeket veszi sorra a szerző, s arra a megállapításra jut, hogy legyenek azok akár tradicionálisak — mint pl. a vallási vagy a kasztrendszeren belüli ellentétek —, akár a modernizáció társadalmi következményeiből fakadóak, mindenképpen gazdasági gyökerűek, s ugyanez mondható el a különböző szinteken jelentkező politikai ellentétekről: a tagállamok és a központ, a pártok és az állami politikai szervezetek, valamint a pártok egymás közötti konfliktusairól is.

A harmadik fejezet az indiai központi kormány és a végrehajtó apparátus közötti konfliktus okait kutatja. Tény ugyanis, hogy Indiában éppúgy, mint a fejlődő országok többségében a közigazgatás a rezisztencia különböző válfajait kialakítva útját állja lényeges politikai döntések megvalósulásának. Konfliktus forrása egyrészt a tagállamok választott vezetése és a minden tagállamban jelen lévő, India egységét biztosítani hivatott országos közigazgatási szolgálat, másrészt az állandó közigazgatási apparátus és a változó politikai vezetés viszonya. A szerző hangsúlyozza, hogy India esetében nem beszélhetünk a közigazgatási apparátustól elvárható politikamentességről, sőt pártatlanságról sem, éppen ellenkezőleg: a politikai döntések előkészítése és végrehajtása révén súlyos politikai szerepet tölt be. Ez a politikai jelleg jut kifejezésre a rezisztencia különféle típusaiban, amelyek elemzése során megállapítást nyer, hogy még a közigazgatási apparátus felső rétegének, a modernizáló elit e fontos részének is fenntartásai vannak a demokratikus eszmékkel és a fejlesztéssel — falusi háttérük ellenére elsősorban éppen az agrárfejlesztéssel — szemben. A modernizációs célok helyébe a bürokratikus szervezet önfenntartó tevékeny-

sége lép: ellenáll a szervezetét érintő változásoknak, a kezdeményezésnek és az egyre sürgetőbb szakosodásnak.

A politikusokkal szemben táplált erős ellenérzés történeti gyökerű, hiszen a gyarmati időszakban ugyanez az apparátus még politikai döntéseket hozott. A független Indiában ugyan alárendelődött a választott hatalmi szerveknek, de a szemlélet módosulása egyelőre nem követi feladatköre megváltozását. Ehhez járul még az a felsőbbrendűségi tudat, amelyet szakértelméből és állandóságából fakadóan a laikus, választott politikusokkal szemben érez. Mindezeket a rezisztenciákat helyezi történelmi perspektívába a negyedik fejezet, amelyben a szerző áttekinti az indiai közigazgatási szervezet történetét, kezdve az ókori és középkori előzményeken, majd végigkövetve az angol kereskedők indiai megjelenésétől a brit politikai főhatalom kialakulásán keresztül a függetlenség első hónapjaiig. Ugyanez a tárgy a másik kötet első tanulmányának (A gyarmatosítás intézményeinek kialakulása és továbbélése Indiában).

Az ötödik fejezet tárgya a közigazgatás alrendszerének mai felépítése. Részletes képet kapunk a központi és a tagállami hatalmi struktúráról, az önkormányzati szervek működéséről, valamint az egyéb állami politikai szervek – az összindiai, a központi és a tagállami szolgálatok – felépítéséről. Különös érdeklődésre tarthat számot a pancsájati rádzs, azaz a falusi illetve vidéki önkormányzat rendszere, amelyet a független India hozott létre egy tradicionális struktúra felelevenítésével, hogy bekapcsolja a falut a közigazgatás rendszerébe. A pancsájati rendszer különböző aspektusainak elemzése önálló tanulmányként a másik kötetben is helyet kapott (A pancsáját. Egy helyi kormányzati és önkormányzati szerv megteremtése Indiában).

A hatodik fejezet és az *Államigazgatás ...* második tanulmánya (Az indiai közigazgatási rendszer főbb jellemzői) a közigazgatási szolgálatokat elemzi. Ennek során bizonyítást nyer, hogy a szolgálatok személyi állománya a gyarmati korszakhoz képest jelentősen megváltozott, s ezzel indianizációjuk befejeződött; társadalmi összetételük nem mutat lényeges eltérést a politikai elitétől, tágabb értelemben pedig ma már megfelel az indiai társadalmi-gazdasági viszonyoknak.

Az utolsó fejezetben a szerző összefoglalja az elmondottakat és levonja az Indiára vonatkozó, illetve az általánosítható következtetéseket. Az indiai közigazgatás, noha összetételében tehát tükrözi az indiai társadalmi-gazdasági viszonyokat, mégis olyan rezisztenciákat és ezekből eredő diszfunkciókat mutat, amelyek sok tekintetben alkalmatlanná teszik modernizációs feladatai végrehajtására. Ez egyrészt regionalizációjával függ össze, amelyben követi a politikai rendszer egészének mozgását: a tagállamok érdekeit képviseli a központ felé már a célok meghatározásában, a végrehajtásban pedig a központi döntéseket a helyi érdekek javára módosítja. Másrészt a személyi összetétel következménye, amennyiben a modernizációs feladatok meghatározására csak a legfelső, igen vékony réteg alkalmas; a végrehajtási lánc végén elhelyezkedő milliós hivatalnoki tömeg képzettsége alacsony, tradicionális értékeket hordoz, involválódik a helyi érdekcsoportok harcában, s ezek törekvéseit felfelé is érvényesíti. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közigazgatásnak ez az aránytalanul széles alsó zónája az, ahol a központi vagy tagállami döntések legnagyobb torzulása végbemegy, ezért a közigazgatás lassan válságjelenségekkel erősödő diszfunkciói okának kutatásakor elsősorban ez a réteg, s nem az összindiai szolgálatok érde-

melnek megkülönböztetett figyelmet. A tárgyalt jelenségeknek ugyanakkor egy látens funkciója is lehet: közelebb vihetik a közigazgatást a helyi problémák megismeréséhez, s ezáltal a társadalmi igények a döntések alakításának egyik elemévé válhatnak. A közigazgatási rendszer sajátosságaira, szerepére, diszfunkcióira vonatkozó következtetések a fejlődő világ országainak nagy többségében érvényesek, azzal a megszorítással, hogy ott, ahol a polgári demokratikus hagyományok nem szilárdultak meg kellően, a közigazgatási rendszer erős diszfunkciói katonai hatalomátvételre vezethetnek.

A két kötet sokoldalúan, részletesen, adatokkal bőségesen alátámasztva mutatja be az indiai közigazgatási rendszert, s helyezi azt nemegyszer új megvilágításba a közelmúlt szociológiai kutatásai alapján. Jól illeszkednek a szerző munkái sorába, amelyekben a legújabbkori India történeti és szociológiai kérdéseivel foglalkozik, jelentősen hozzájárulva ezzel az indológia egy hazánkban meglehetősen elhanyagolt területének, India mai és közelmúltbeli viszonyainak kutatásához.

Renner Zsuzsanna

Megjelent a „Történelem és kultúra” című új sorozat első két kötete. A sorozat kiadója a MTA Orientalisztikai Munkaközössége, felelős kiadó Tőkei Ferenc. Az alábbiakban közöljük a két kötet tartalmát.

KULTÚRÁK SORSA A FEJLŐDŐ VILÁGBAN

Szerkesztette Boglár Lajos. Budapest, 1985. 176 oldal

(A MTA Orientalisztikai Munkaközössége és Néprajzi Kutatócsoportja 1983-ban rendezett ülésének anyaga alapján) = Történelem és Kultúra 1. sz.

Tőkei Ferenc: Előszó

Orientalisztikai előadások

Ecsedy Ildikó: A történelmi hagyomány szerepe és sorsa Kínában (A nemzetté válás problémájához)

Ferenczy Mária: Nemzetté válás és történelmi tudat Kínában

Csongor Barnabás: A kínai írás, a kulturális fejlődés eszköze és akadálya

Kardos Tatjana: A néphagyomány sorsa a mai Laoszban

Simon Róbert: A retraditionalizáció kérdése a muszlim Közel-Keleten

Etnológiai előadások

Bodrogi Tibor: Etnikus folyamatok a kontinentális és inzuláris Délkelet-Ázsiában

Ecsedy Csaba: Hagyományos kultúra a mai Fekete-Afrikában

Sebestyén Éva: Kulturális dualizmus Angolában

Agüero Irma: Eszmefuttatás a kubai kultúra jellegéről

Paulinyi Zoltán: Város a Mexikó-medencében a spanyol hódítás előtt és után

Benkő Judit: Népek, kultúrák találkozása a conquista utáni Latin-Amerikában

Lammel Annamária: Egy totonák falu: a kultúraváltás kritikus pontja

Borsányi László: A bérmunka mint a hagyományos navahó társadalom átalakulásának katalizátora

Boglár Lajos: Törzsi társadalmak és az integráció fázisai: néhány latin-amerikai példa
Hozzászólások:

Ecsedy Ildikó – Polonyi Péter – Várnai András – Ferenczy Mária – Bodrogi Tibor – Jelen János – Kerekes György (Benkő Judit nevében) – Kerekes György – Vargyas Gábor – Katona Imre – Veres Péter

KÍNA KULTÚRÁJA MAGYARORSZÁGON

Szerkesztette Ferenczy Mária Budapest, 1985. 100 oldal

(Az MTA Orientalisztikai Munkaközössége és az ELTE Kínai és Kelet-ázsiai Tanszéke 1983-ban rendezett ülésének anyaga alapján) = Történelem és Kultúra 2. sz.

Tókei Ferenc: Előszó

I.

Ecsedy Ildikó: A kínai történeti források magyarországi tanulságai. Függelék: A kínai történeti források fordításának gondjai

Kalmár Éva: A kínai színjáték és a magyar színpad

Miklós Pál: Kínai művészet és műgyűjtés hazánkban

Várnai András: A Kína-kép változásai a magyar történetiszemléletben (Szemelvények a kezdetektől századunkig)

II.

Csongor Barnabás: Emberi világ egy kínai regényben

III.

Józsa Sándor: A magyar-kínai szótár lektorálása

Martoni Tamás: A kínai-magyar szótár lektorálása

Mártonfi Ferenc: Elvetélt ötletek egy magyar-kínai szótár ügyében

Mészáros Klára: Kína-kutatás a Világgazdasági Intézetben

Uray Géza: Tibetológiai kutatások Magyarországon

IV.

Ferenczy Mária: Kína kultúrája magyarul (Válogatás az utolsó harmincöt év könyvterméséből). Függelék: Harmincöt év prózafordítói és nyersfordítói kínai eredetiből. Harmincöt év kínai műfordítói. A kiállított könyvek jegyzéke.

V.

Ecsedy Ildikó: A magyar keletkutatás útjai a Nagy Falon innen és túl (Az Orientalisztikai Munkaközösség Kőrösi Csoma-Emlékülésének anyagából)

Konferenciák

IV. NEMZETKÖZI TIBETOLÓGIAI SZEMINÁRIUM

IV. INTERNATIONAL SEMINAR ON TIBETAN STUDIES

1984., Schloss Hohenkammer (NSzK)

A tibetológia ugyan számottevő múltra tekinthet vissza, de csak az 1930–1950-es években szerveződött az indológia segédtudományából önálló tudományszakká. Ezen fejlődés nyomán viszont mind halaszthatatlanabbá vált a tibetológia saját tudományos fórumainak megteremtése. Az első lépéseket ebbe az irányba a párizsi, XXIX. nemzetközi orientalisztikai kongresszuson tették meg. Itt a közép-ázsiai szekció keretében külön tibetológiai alszekció működött, s ebben 30 és 50 fő közt ingadozó hallgatóság előtt összesen 23 előadás hangzott el. A kongresszus mellett sor került egy nem hivatalos megbeszélésre is a tibetológia állandó nemzetközi fórumainak létrehozásáról, de a résztvevők végül is egy nemzetközi tibetológiai társaság megalakítását és a tibetológiai kongresszusok sorozatának megindítását az akkori körülmények között nem látták időszerűnek. Ezért vállalkozott Ligeti Lajos akadémikusnak és az MTA Orientalisztikai Bizottságának kezdeményezésére a Kőrösi Csoma Társaság arra, hogy olyan szűkkörű összejevetelt szervezzen, amelynek tematikája a tibetológián kívül terjedjen ki a buddhizmus-kutatásra és a belső-ázsiai stúdiumokra is. Ezt az összejevetelt Kőrösi Csoma emlékszimpozion (Csoma de Kőrös Memorial Symposium) néven Mátrafüreden 1976. szept. 24–30. tartották meg 17 ország 50 tudósának részvételével. Ezt az összejevetelt aztán hasonló rendezvények követték: a Kőrösi Csoma szimpozion (Csoma de Kőrös Symposium) ugyancsak a Kőrösi Csoma Társaság rendezésében Csupakon 1979. szept. 19–25. 17 ország 61 szakemberének részvételével, egy további azonos elnevezésű összejevetel a Bécsi Egyetem Tibetológiai és Buddhizmuskutató Intézetének (Institut für Tibetologie und Buddhismuskunde der Universität Wien) szervezésében az alsó-ausztriai Velmben 1981. szept. 13–19. 17 ország 58 tudósának részvételével, végül a bicentenárius Kőrösi Csoma szimpozion (Bicentenary Csoma de Kőrös Symposium) a Kőrösi Csoma Társaság és az ELTE Belső-Ázsiai Tanszékének rendezésében Visegrádon 1984. szept. 13–19. 108 résztvevővel 20 országból.

A Kőrösi Csoma szimpozionok mellett egy másik rendezvény-sorozat is indult. Ennek a sorozatnak első összejevetele a Zürichben 1977. jún. 26–júl. 1. tartott „Ifjú tibetológusok szemináriuma” (Seminar of Young Tibetologists) volt, amelyen 10 országból 25-en jelentek meg. Ezt követte a „Nemzetközi tibetológiai szeminárium” (International Seminar on Tibetan Studies) Oxfordban 1979. júl. 1–7. 63 résztvevővel 11 országból, majd a „Tibetológiai szeminárium” (Seminar on Tibetan Studies) New Yorkban és Arden House-ban (N.Y.) 1982. júl. 25–31. a Columbia Egyetem rendezésében 43 résztvevővel 13 országból. Az oxfordi szemináriumon egyúttal megalakult a Nemzetközi Tibetológiai Társaság (International Association

for Tibetan Studies, röv. I.A.T.S.), s ennek elnökéül megválasztották Turrell V. Wylie professzort (Seattle, Wash. U.S.A.). Turrell V. Wylie a New York-i (III.) szemináriumon súlyos betegsége miatt lemondott, s ajánlására a III. és V. szeminárium közötti időszakra Róna-Tas Andrászt választották elnökké, továbbá intézkedtek, hogy a IV. szemináriumra elkészítsék a társaság alapszabály-tervezetét.

A IV. nemzetközi tibetológiai szemináriumra 1985. júl. 21–27. a Münchentől 30 km-rel északra fekvő Schloss Hohenkammer-ban a Bajor Tudományos Akadémia Közép-ázsiai Bizottságának (Kommission für zentralisatische Studien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften) rendezésében került sor. A tanácskozársra Ausztriából, Bulgáriából, Csehszlovákiából, Dániából, az Egyesült Államokból, Franciaországból, Hollandiából, Indiából, Japánból, Kanadából, Kínából, Lengyelországból, Magyarországról, Nagybritanniából, a Német Szövetségi Köztársaságból, Norvégiából, Olaszországból, Svájcól, Svédországból és a Szovjetunióból 97 szakember érkezett.

A szemináriumot kis ünnepségs vezette be. Július 21-én a freisingi járás főnöke (Landrat) rövid üdvözlő beszéd keretében egy hordó sört vert csapra, majd Herbert Franke, a Bajor Tudományos Akadémia elnöke, napjaink sinológijának és mongolisztikájának egyik vezető személyiségs és Róna-Tas András mint az I.A.T.S. elnöke köszöntötték a résztvevőket.

Az érdemi megbeszélések 22-én Róna-Tas András elnöki megnyitó előadásával kezdődtek, s ugyancsak az ő zárszavával 27-én késő délelőtt értek véget. Összesen 74 előadást tartottak és vitattak meg (a 75.-ről, amelyet a szeminárium nyilvános ülésén tartottak, külön lesz szó). Nagy részük a buddhizmus és a bon vallási tanait, filozófiai rendszereit, irodalmát, kolostorainak rendjét és jelentőségét tárgyalta. Ezen előadások közül legyen elég csak Anne-Marie Blondeau (Párizs), Janet Gyatsonak (Fort Lee, N.J.) és Matthew Kapsteinnak (Providence, R.I.) az apokrifok problémáira vonatkozó fejtegetéseit, valamint Helmut Eimernek (Bonn) a buddhista kánon lhaszai kiadásának egy szövegtörténeti problémáját taglaló, módszertanilag igen tanulságos előadását említenünk. Szóba került a keresztény missziós irodalom is: Josef Kolmaš (Prága) egy az apostoli hitvallás tibeti fordítását tartalmazó röplapot ismertetett. A nyelvészeti előadások közül feltétlenül szólnunk kell Roy Andrew Miller (Seattle, Wash.) előadásáról a tibeti grammatikai hagyomány két alapművének 13. századi kommentárjairól és Roland Bielmeyer (Bonn) előadásáról a tibeti nyelv tónusairól.

Viszonylag nagy számban szerepeltek a programban történeti előadások is. Wang Jao (Peking) négy, 1976-ban Kelet-Turkesztánban kiásott 9. századi dokumentumot, Per Kvaerne (Oslo) pedig egy kiadatlan bonpo történeti kronológiai táblázatot mutatott be. Sam Grupper (Chicago, Ill.) a tibeti-mongol kapcsolatok kezdetéről, Luciano Petech (Róma) a keleti tibeti területek Jüan (mongol)-kori szervezetéről, Herbert Franke (Gauting bei München) Északkelet-Tibetnek 13–14. századi kínai forrásokban feljegyzett földrajzi neveiről, Elliot Sperling (Bloomington, Ind.) egy a 15. században állítólag Tibetben járt kínai követség rejtélyéről érkezett. Arianne Spanien (Párizs) azt fejtegette, hogy bizonyos rituális török használatával az V. dalai láma a különböző rivalizáló szerzetesrendekhez való viszonyát fejezte ki. Dieter Schuh (Bonn) az 1727–1728. évi tibeti beháborúba történt kínai beavatkozás kö-

rülményeit tisztázta. Michael Aris (Oxford) egy bhutani nemzetség genealógiáját és az ország történetében játszott szerepét elemezte. Bea Miller (Madison, Wis.) Lhasának 1950. előtt a nemzetközi kereskedelemben való jelentőségét vizsgálta.

A nem nagy számú néprajzi előadás közül ki kell emelni Barbara N. Aziznak (New York/Tokyo) nagy vitát kiváltott „A nők a tibeti társadalomban és kultúrában” c. fejtegetéseit, továbbá Hildegard Diemberger és Christian Schicklgruber (Bécs) előadását az építmények használatáról a kelet-nepáli tibeti nyelvű khumbóknál. A folklorisztikát Silke Hermann-nak (Köllenhof, NSZK) és Eva Dargyaynak (Calgary, Alberta, Kanada) a Ge-sar-eposz szájhagyományos ladaki, ill. zanszkári verzióiról szóló előadásai képviselték. Voltak előadások a művészettörténet és a hagyományos tibeti gyógyászat köréből is. Szóba kerültek a tibetiekkel szomszédos népek kultúrájának kérdései is. Így Jevgenyij Ivanovics Kicsanov (Leningrád) a középkori tangut (szi-hia) forrásoknak a világ eredetéről szóló elbeszéléseit ismertette, Brigitte Steinmann (Párizs) pedig a tibeti buddhizmusnak a nepáli tamangok hagyományaira gyakorolt hatását tárgyalta.

A szeminárium tibeti és ladaki nemzetiségű résztvevői rendkívül aktívak voltak. A különböző országokból összesen 14 tibeti és ladaki érkezett, s közülük kilencen adtak elő. Így Dungkar Blozang Thinley (Peking) arról az ismert legendáról beszélt, amely szerint a tibetiek egy majomnak és egy női szikladémonnak a leszármazottai. Tashi Tsering (Dharamsala, India) a tibeti nők irodalmi munkásságáról adott áttekintést. Rinzin Thargyal (Østeras, Norvégia) a feudalizmus fogalmának a hagyományos tibeti társadalomra való alkalmazhatóságát próbálta bizonyítani (mindenesetre a marxi történetfilozófiát csak K. A. Wittfogel iskolájának munkáiból ismerte). Samten G. Karmay (Párizs) tartotta a szemináriumnak talán legemlékezetesebb előadását: egy hegyistennőnek bemutatott illatáldozat (*bsan*) lefolyását mutatta be színpompás vetített képek és hangfelvételek kíséretében.

Magyarországról – nagyrészt a Bajor Tudományos Akadémia és a Deutsche Forschungsgemeinschaft vendégeként – hatan vettek részt a szemináriumon, és valamennyien előadást is tartottak. Róna-Tas András elnöki megnyitójában a tibeti nyelvészet történetéről, mai helyzetéről és feladatairól szolt. Bethlenfalvy Géza a tibeti buddhista kánon legújabbban ismertté vált Ra-rgya-i kiadásához fűzött megjegyzéseket. Horváth Zoltán Kloñ-rdol bla-ma, 18. századi tibeti enciklopedista logikai kompendiumának a logikai érvek osztályozására vonatkozó részét elemezte. U. Kóhalmi Katalin Dpal-ldan Lha-mo (Sī Devī) istennő ábrázolásain látható sajátos lószerszámok művelődéstörténeti háttéréről adott elő. Somlai György a *doha*-k (misztikus énekek) tibeti értelmezéséről beszélt. Uray Géza új megfigyeléseit ismertette azokról a Tun-huangban talált hivatalos iratokról, amelyeket a tibeti uralom 848. évi bukása után írtak tibeti nyelven. A hetedik magyar, a jelenleg Bécsben élő Szerb János új adalékkal szolgált a régi tibeti birodalom megalapítójának, Sron-bcan sgam-pónak állítólagos nepáli feleségéről szóló vitához.

Az előadó-üléseken kívül sor került az I.A.T.S. közgyűlésére is. Ezen Roy Andrew Miller megemlékezett a társaság 1984-ben elhunyt első elnökéről, Turrell V. Wylie-ről. Ezután a közgyűlés megvitatta, és kisebb módosításokkal elfogadta az alapszabály-tervezetet, majd az új alapszabályok értelmében titkos szavazással megválasztotta a 13 tagú tanácsadó bizottságot. Végül a közgyűlés fenntartással elfogadta a

Naritasan Buddhizmuskutató Intézet meghívását, hogy az V. nemzetközi tibetológiai szemináriumot 1988-ban vagy 1989-ben Japánban tartsák. Mivel azonban a japáni utazás és ott-tartózkodás rendkívül költséges, a jelenlevők nagy örömmel fogadták Bethlenfalvy Géza bejelentését, hogy a Kőrösi Csoma Társaság 1987-re újabb Kőrösi Csoma szimpozion rendezését tervezi. A közgyűlés után a tanácsadó bizottság megtartotta alakuló ülését, s ezen Helga Uebachot (München) választotta meg az I.A.T.S. főtítkárává.

A szemináriumhoz két kirándulás is kapcsolódott. Az egyik csakis a bajor vidékkel való ismerkedésre szolgált. A másik szakmai és protokolláris jellegű volt, s Münchenbe vezetett. Itt előbb a Bajor Állami Könyvtárnak Karl Dachs és Günter Grönbold által rendezett kabinet-kiállítását tekintettük meg, amelyen a könyvtár tibeti anyagából mutattak be néhány érdekes régi kéziratot és fanyomatot, festett rituális kártyát s meglepően sok remekbe faragott és festett könyvtáblát. Utána a szeminárium tiszteletére adott kormányfogadáson vettünk részt. Ezt a szemináriumnak a Bajor Tudományos Akadémián tartott nyilvános ülése követte, amelyen Braham Norwick (New York) szóban és nagyszámú vetített képpel mutatta be Tibet lokalizálását az európai és arab-perzsa kartográfiában Ptolemaiosztól a 18. századig. Végül a Bajor Tudományos Akadémia elnöke adott fogadást a szeminárium résztvevőinek.

Az összejevetelt a legkellemesebb körülmények között tartották. Schloss Hohenkammer, a hajdani bajor kamaragrófok reneszánsz várkastélya, amely ma a Bajor Reifeisenbank oktató és konferenciaközpontja, remek helyet adott az üléseknek, a szeminárium résztvevői pedig első osztályú — az idősebbek egyenesen fényűző — szállást kaptak a kastély körüli vendégházakban. A kéttagú rendezőbizottság: Helga Uebach és Jampa L. Panglung, a Bajor Tudományos Akadémia Közép-ázsiai Bizottságának munkatársai az oktatóközpont gondnokságának segítségével zökkenőmentesen, minden hűhó nélkül bonyolították le a szeminárium rendezvényeit, s intézték a résztvevők egyéni kéréseit.

Uray Géza

V. EPOSZ SZIMPOZION V. EPEN SYMPOSION

Symposion über Fragen der mongolischen Heldendichtung und ihre Zusammenhänge mit den Heldenepen anderer Völker

1985., Walberberg (NSzK)

Az eposz szimpozionok sorozata 1979-ben indult a mongol hősköltészet kérdéseit tárgyaló ülésszakkal, amelyet Walther Heissig professzor rendezett, a Bonni egyetem Belsőázsia nyelveit és kultúráit kutató szemináriuma és 12. sz. kutatócsoportja (Seminar für die Sprach- und Kulturwissenschaften Zentralasiens, ill. Sonderforschungsbereich 12., „Zentralasien”) segítségével. Az első ülésszak sikere és a nagy érdeklődés indította el aztán az évente—kétévente létrejövő ülésszakokat. A házigazda változatlanul mindig W. Heissig professzor és a megnevezett intézmények. A szimpozionok tematikája az évek folyamán egyre tágult, már nem kizárólag a mongol hősköltészetre irányult, hanem először a török nyelvű népek hősköltészetére,

majd a mandzsu-tunguzokére, végül szélesebb összehasonlító anyagként a szláv, a germán és természetesen a klasszikus görög hősköltészetet is bevonták a vizsgálatba. A cél a belsőázsiai és környező népek hősköltészetének sokoldalú feltárása. A korábbi négy szimpozion anyaga már meg is jelent négy gazdag tartalmú kötetben: *Die mongolischen Epen. Bezüge, Sinndeutung und Überlieferung. (Ein Symposium)*. Hrsg. Walther Heissig, Wiesbaden, 1979; *Fragen der Mongolischen Heldendichtung*. Hrsg. W. Heissig. Teil I. — III. Wiesbaden 1981, 1982, 1985.

A szimpozionok szűkkörűek, kb. 10 külföldi szakembert látnak vendégül és megközelítően ugyanannyi NSzK kutató vesz részt rajta. A személyi összetétel csak alig változik, az ismétlődő összejöveteleken egy kérdéskör iránt érdeklődő kollégák, vitapartnerek régi ismerősként üdvözölhetik egymást. Az üléseknek eddig mindig volt magyar résztvevője, az első három Lőrincz László, a két utolsón jómagam, ill. a negyediken Uray Géza is.

Hagyományosan valamelyik Bonn-közeli — ez alkalommal a walberbergi — kolostor vendégháza ad helyet a résztvevőknek és keretet a megbeszéléseknek. Az elmélyedésre alkalmas nyugodt környezet, a közös étkezések, séták a kolostorkertben a megbeszélések szüneteiben, hangulatos esti összejövetelek a klubteremben, bőven szolgáltatnak alkalmat a szakmai és nem szakmai eszmecserékre, gyümölcsöző vitákra, egymás érdeklődésének, folyó munkáinak megismerésére. A szimpozion ülései szerencsére teljesen nélkülözik a formaságokat, külsőségeket és sem fogadás sem kirándulás nem kapcsolódik hozzájuk, csak egy teadélután a Belsőázsiai Szemináriumban, s esetleg egy bűcsúvacsora valamelyik Bonn-környéki hangulatos kisvendéglőben. A szimpozion négy napja alatt viszont minden résztvevőnek kb. 1 óra idő áll rendelkezésére témájának előtárására és megvitatására. Elmondható tehát, hogy az érdemi tudományos információcsere szempontjából ideális körülményeket teremtenek a rendezők. Nem csoda, hogy ez alkalommal is nagy örömmel és várakozással tettünk eleget a meghívásnak.

1985 szept. 23-án, hétfőn este már szinte mindannyian együtt voltunk a walberbergi dominikánusok kolostorában az első közös vacsorán: Pentti Aalto Helsinkiből, Bujankesig Huhehotból (Kínai NK, Belsőmongol terület), Damdinszüren és Ceren-sodnom Ulán-Bátorból, Artur Hatto Londonból, Ilse Laude-Cirtautas Seattleből (USA), Albert Lord professzor Cambridgeből, Rincsendordzsi Pekingből, Michio Sato Moriokából (Japán), Giovanni Stary Velencéből, Peter Vietze és Klaus Koppe Berlinből (NDK), Hans-Jörg Uther Göttingából, a mese-enciklopédia szerkesztőségétől és magam. Másnapra csatlakozott hozzánk Roberte Hamayon és Marie-Lise Beffa Párizsból. Vendéglátóink, a rendező és elnöklő Heissig professzor és kívülre Klaus Sagaster, Rudolf Kaschewsky, Veronika Veit, Silke Hermann, Jörg Bäcker, Karl Reichl nagy szeretettel, régi barátok módjára fogadtak és láttak el mindannyiunkat. Sajnos egészségi okokból ez alkalommal nem tudott eljönni a szimpozionok kezdettől lelkes résztvevője és a mongol eposzok fáradhatatlan közreadója, N. Poppe, de előadását és jókívánságait elküldte nekünk.

Az előadások tematikája széles skálán mozgott, bár a legnagyobb teret most is még a mongol hősköltészet vizsgálata foglalta el. Ceren-sodnom a mongol eposzok címadásairól értekezett, Rincsendordzsi a tartalmi felépítésről, szerkezetéről, Bujankesig pedig a bevezető formulákról. Veronika Veit a mongol eposzhősök díszítő

jelzőiben előforduló színjelnevezéseket elemezte. Roberte Hamayon a vadászéletforma, a samanizmus és a nemzetségek közti házassági kapcsolatok szerkezeti tükröződését mutatta ki a burját eposzokban. Peter Vietze a hős testi fogyatékoságának ábrázolását hasonlította össze ojrát és halha eposzokban. Bizonyos tárgyi elemeknek, amelyek a mongol és más belsőázsiai eposzokban gyakoriak, vagy jelentősek, tágabb kultúrtörténeti háttérével foglalkozott N. Poppe (a gonosz nő alakja), W. Heissig (kigyó és bika alakja) és magam (tűzhely és üst). A kevésbé ismert dagur epikus költészetből merítette tárgyát Jörg Bäcker.

Tágabb, világirodalmi összefüggésekbe állította anyagát Pentti Aalto (a hőskatalógusok a mongol és görög epikában), K. Koppe (a történetiség kérdése az eposzban), H.-J. Uther (az orális tradíció osztályozásának problémái), A. Lord (a kéthúrú kísérőhangszer a belső-ázsiai és a balkáni szláv hősepika előadásában), K. Reichl (a Beowulf motívum az ázsiai és európai epikus költészetben) és A. Hatto (asszonyi perpatvar a hősepikában). Az alig ismert mandzsu epikus költészetből merítette tárgyát G. Stary (a dinasztia-alapító Nurhaci alakja az epikában). A kirgiz ünnepek lefolyását hasonlította össze az epikában és a valóságban Ilse Laude-Cirtautas. A buddhista hatások után nyomozott M. Sato. Végezetül többen is foglalkoztak a belsőázsiai népek hősköltészetének legelterjedtebb és legnépszerűbb témájával, a Geser/Ge-sar eposszal: Damdinszüren a személynevek etimológiájával, Kaschewsky Geser történetiségével, Salga M. a mongol Padzsai énekes Geserjével, S. Hermann pedig legújabb ladaki gyűjtésének bemutatásával. Az előadásokat bőszeges hozzászólások követték, amelyek vitatták, elemezték, színezték vagy tágították és kiegészítették a tematikát.

A szimpozion résztvevői a fárasztó de igen hasznos közös munka jóleső érzésével búcsúztak el egymástól annak reményében, hogy alkalmuk lesz újra találkozni a következő szimpozionon és akkorra kezükben lesz – az eddigiekhez hasonlóan – a mostanin elhangzott előadások kötete.

U. Kóhalmi Katalin

28. ÁLLANDÓ NEMZETKÖZI ALTAJISTA KONFERENCIA

28. PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE =
PIAC

1985., Venezia

Ebben az évben Velencében találkozhattak az altajisták, hogy a turkológia, mongolisztika és mandzsu tudományok területén feltárt újabb eredményeikről beszámoljanak. A konferencia tiszteletbeli elnöke Walther Heissig a bonni egyetemről, elnöke Csillaghy András a velencei egyetemről, titkára Sinor Dénes volt Bloomingtonból.

Július 8–13.-ig tartott a konferencia. Az első napon tartott előadást W. Heissig professzor a mongol eposz kutatástörténetéről. Méltatta a szovjet kutatóknak a közelmúltban végzett munkáját, majd összefoglalta a legújabb feladatokat. S. Jagchid (USA) Chung-tu-ról, a Yüan dinasztia fővárosáról, mint a legfontosabb hadi központ-

ról beszélt mongol és kínai forrásokban fellelhető leírások alapján. T. Kocaoğlu (NSzK) a Codex Cumanicus-nak egy javítandó olvasatára hívta fel a figyelmet, D. Devahuti (India) a Közép-Ázsiában elterjedt Síva-kultusz történeti háttérére vetett fényt.

Már e délelőtti előadások is mutatták, hogy milyen sokszínű és változatos programra számíthatnak a résztvevők.

Délután volt a „vallatás”, ez évben is Sinor Dénes volt a gyóntató. Elsősorban azok tudományos munkája felől érdeklődött, akik még nem igazán ismert, vagy egészen kezdő kutatók. Az első napon az is kiderült így, hogy az újoncok közül kik foglalkoznak közel álló témával.

A következő napok előadásai közül megemlíteném J. Ikegami (Japán) előadását, melyben az Amur alsó folyásának és a Szungari medencének hely- és népneveit vizsgálta és N. Z. Gadzsieva (SzU) előadását, amelyben a török nyelveknek az altaji, ural-altaji és indoeurópai nyelvekhez való viszonyát elemezte.

Több előadás szorosabban is kapcsolódott a kongresszus ajánlott témájához: Velence és Olaszország kapcsolata az altaji világgal. I. de Rachewiltz (Ausztrália) a Dante Isteni színjátékában előforduló 'sátán' jelentésű szó mongol eredetét vizsgálta, Chieh-hsien Ch'en (Kína) a K'ang-hsi mandzsú császár udvarában járt olasz jezsuitákról szolt, s a szerzetesek közvetítette európai tudomány hatásáról. E. Tryjarski (Lengyelország) egy Velence történetét tárgyaló 16. századi, örmény írással lejegyzett, kipcsak-török nyelvű munkáról beszélt. Sinor Dénes (USA) a velencei olasz népi elbeszélésekben is megtalálható „farkasfejű” és „kutyafejű” gyermek motívumáról értekezett.

Elhangzott néhány általánosabb témát boncoló előadás is. V. M. Solncev (SzU) a nyelvészeti tipológiáról, H. P. Vietze (NDK) pedig az orientalisztika és a filológia kérdéseiről beszélt.

A kongresszusnak öt magyar résztvevője volt: Csáki Éva, Domokos János, Fehér Géza, Molnár Ádám és Torma József. Közülük Csáki Éva a Volga-vidéki kipcsak-török nyelvek közép-mongol jövevényeiről, Molnár Ádám az ótörök nyelv három 'sámán' jelentésű szaváról, Torma József a baskír nyelv bolgár-török jövevényszavainak fonetikai sajátosságairól tartott előadást.

Az előadásokon túl, szervezett kirándulások során vehettünk részt. Látogatást tettünk a Marciana könyvtárban, ahol a Codex Cumanicust őrzik. Körbehajóztuk a velencei lagúnát, Murano, Burano és Torcello szigetét, az utolsó napon pedig velencei villákat jártunk sorra.

A PIAC díjat az idén A. Joki finn tudósra ítélték oda.

A kongresszus záró összegyűlésén V. P. Solncev bejelentette, hogy a következő PIAC-ot Taskentben rendezik meg, 1986 szept. 15–21-ig.

Mindent összevetve, ez a találkozó nyelvészeknek, történészeknek, minden résztvevőnek nagy öröme szolgált, őszinte köszönet és gratuláció illeti a szervezőket és rendezőket.

Csáki Éva

V. NEMZETKÖZI TURKOLÓGIAI KONGRESSZUS
V. MILLETLERARASI TÜRKOLOJİ KONGRESİ –
V. INTERNATIONAL CONGRESS OF TURCOLOGY

1985., Istanbul

Az Isztambuli Egyetem Bölcsészettudományi Karán működő Turkológiai Kutató Központ rendezésében 1985. szeptember 23-a és 28-a között tartotta üléseit Isztambulban az V. Nemzetközi Turkológiai Kongresszus. Törökország az 1970-es évek közepétől minden harmadik évben hívja tanácskozársra a világ turkológusait, s mondhatjuk, hogy azóta e kongresszusokból a résztvevők számát és a megtárgyalt témákat tekintve a turkológia egyik legnagyobb szabású rendezvény-sorozata született meg. Ma, amikor jószerivel számon tartani is nehéz a speciális kérdéseknek szentelt konferenciákat, üléseket, vándorgyűléseket vagy akár a nagy kongresszusokat, a Turkológiai Kongresszus népszerűsége töretlenül emelkedik. Ez igazolódott legutóbb is, amikor a rendezők (Osman Sertkayá-val, a konferencia hatalmas munkát végző főtitkárával az élen) 23 ország 260 szakemberének előadásával töltötték ki az egy hetes program szinte minden percét, s mint elmondták, hely- és időhiány miatt tízesével kényszerültek visszautasítani jelentkezéseket.

Pedig a jelentkezések elfogadásához ezúttal egy szokatlan feltételt is szabtak: három hónappal előre mindenkitől bekérték előadása szövegét. Ennek ugyancsak szokatlan célja az volt, hogy a kongresszus idejére szerették volna annak egész anyagát nyomtatásban közreadni. Az első kötetet, amely a nyelvészeti előadásokat tartalmazza, valóban kezünkbe is vehettük szeptember utolsó hetében, a többi kötet megjelenése a közeljövőben várható. E csúszás ellenére – ami a hatalmas anyag miatt érthető is – csak üdvözölni lehet a kezdeményezést, s remélni, hogy más konferenciák is követni fogják a példát.

A kongresszus ünnepélyes megnyitására szeptember 23-án délelőtt került sor, melyen, ha hirtelen teendői el nem szólítják, Kenan Evren török államfő is részt vett volna; így csak rövid üzenetben tudott jó munkát kívánni a tanácskozás résztvevőinek. A török állam azonban még más módon is kifejezésre juttatta figyelmét a rendezvény iránt: megjelent és az elnöki megnyitó után beszédet mondott Kázım Oksay államtitkár, Mükerrrem Tasçıođlu kulturális miniszter és az isztambuli városi tanács elnöke. E beszédek mindegyikében visszacsendült az a gondolat, hogy a török kultúra irányítói nemzeti feladatnak tekintik a turkológia művelését, ezért nemcsak üdvözlik, hanem igyekeznek elősegíteni a török kutatásokat szerte a világon.

Az üdvözlések és beszédek elhangzása után a 23 ország küldöttségének vezetői ill. legtekintélyesebb képviselői léptek az emelvényre, és néhány percben bemutatták a hazájukban folyó török kutatásokat. A magyarországi munkáról Kakuk Zsuzsa professzor adott tájékoztatást, s a tapsvihart, amit kapott, csak az múlta felül, amelyik a ciprusi török küldöttet köszöntötte.

Ünnepélyes pillanatok tanúja lehetett ezt követően a nyitóülés közönsége. A rendező intézmény nevében Osman Sertkaya hat kiváló tudósnak: a német Annemarie v. Gabain-nek (NSZK) és Peter Zieme-nek (NDK), a török Tahsin Bangouđlu-nak, az amerikai Robert Dankof-nak, a szovjet Andrej N. Kononov-nak és a norvég Bernt

Brendemoen-nak újonnan alapított kitüntetését nyújtott át kimagasló turkológiai munkásságuk elismeréséül.

Ugyanezen a napon délután ült össze a kongresszus első plenáris ülése, melyen nagy visszhangot kiváltó előadást tartott Kemal H. Karpat, az USA-ban élő neves kutató „A turkológia általános kérdései” címmel. Egyebek között felhívta a figyelmet arra, hogy a turkológia jelenleg rendkívül szervezetlen, és az információáramlást súlyos gondok akadályozzák; ezért a legsürgetőbb feladatok között jelölte meg egy törökországi székhelyű információs központ létrehozását. Kitért a tudományág szétaprózódásának veszélyeire is, s hangsúlyozta, annak művelése csak komplex szemlélettel lehetséges. A turkológia politikai implikációiról szólva aláhúzta, hogy nem szabad a tudományra következtetni abból, ha szélsőséges politikai irányzatok felhasználják eredményeit; a tudománynak csak az lehet a feladata mindenütt, hogy a nemzeti múlt megismerését és egymás megértését szolgálja.

A kongresszus gyakorlati munkája másnap, kedden kezdődött és 6 különböző szekcióban péntek késő délutánig folytatódott. Ez idő alatt a Török Nyelv szekció 52, a Török Irodalom 60, a Török Történet 52, a Török-Islám Kutatások 52, a Török Művészet és Orvostudomány Története 36, a Török Zene szekció 8 előadással várta a termeket szinte mindig zsúfolásig megtöltő hallgatóságot. A nyelvészek kedd és szerda délelőtti, ill. az irodalmárok szerda délelőtti ülésének külön ünnepélyességet kölcsönzött, hogy jelentős személyiségek emlékének szentelték. Az első Bilge Kagán, a nagy belső-ázsiai türk uralkodó halálának 1250-ik évfordulója jegyében a „Bilge Kagán szekcióülés”, a második, a nagy török nyelvész tiszteletére az „Ahmet Caferoğlu szekcióülés” elnevezést kapta; az irodalmárok megemlékezése pedig Şemseddin Sāmi-nak, a jelentős írónak, nyelvésznek és szótárírónak szolt a róla elnevezett és részben az ő munkásságát méltató szekcióüléssel.

A kongresszus méretei és sűrített programja miatt nem volt rá lehetőség, hogy valaki minden részletében kövesse az eseményeket. A mérlegkészítés, az eredmények értékelése akkor lesz elvégezhető, ha az anyag teljes egészében rendelkezésre áll majd. Ezért annak előrebocsátása után, hogy jó benyomást keltett a kongresszus lüktetése, a nem szakember hallgatóságot is jellemző élénk vitaszellemmel, itt a magyar küldöttség szereplésére térek ki részletesebben.

Egészében elmondható, hogy a kongresszus közönsége erőteljes magyar részvételnek lehetett tanúja; 14 előadó és két megfigyelő képviselte hazánkat, de ha ehhez a rendezők felfogásának megfelelően hozzávesszük a világ más országaiból érkezett magyarokat, ez a szám 20-ra emelkedik. Az itt szükséges arányokat meggondolva, azt hiszem, ezek az adatok önmagukért beszélnek.

A magyar előadók sorát a Török Nyelv szekcióban Vásáry István nyitotta meg. „Megjegyzések az ujjur írásbeliségről az Aranyhordában és a timurida birodalomban” című előadásában két bécsi ujjur írásos kéziratos emlék (Temür Kutlug 1396. évi jarlikja és a Kutadgu Bilig herati kézirata) vizsgálata alapján arra az eredményre jutott, hogy az ujjur írásbeliség és a keleti török irodalmi nyelv nyugati határa a 15. században Kelet-Európában húzódott, de a nyugati török irodalmi nyelv fejlődésével mindkettő fokozatosan visszaszorult Közép-Ázsiába.

Nyíri Mária előadása — „Növénynevek Mahmud Kasgári szótárában” — az 1072/73-ban készült híres szótárra épült, amely a 11. századi török népek és nyelvek

adatainak kincsestára. Ebből Nyíri Mária azokat a növényneveket gyűjtötte össze és mutatta be, amelyek azonos alakban és jelentésben ma is élnek a törökországi török nyelvben.

Molnár Ádám „*Kam, jatcsi és bügü: megjegyzések az ótörök sámánizmushoz*” címmel tartott referátumot, melyben arra vállalkozott, hogy 7–11. századi szövegek alapján tisztázza e három szó ótörök-kori pontos jelentését (ennek jelentősége abban rejlik, hogy egyelőre hiányosak az ótörök kor feltételezett sámánizmusát bizonyító adatok). Kimutatta, hogy míg a *kam* funkciója spirituális úton való gyógyítás és igazmondás (jóslás) volt, s a *jatcsi* – a *kam* „szakosodott” változata – eső- és hócsinálással foglalkozott, addig a *bügü* egyfajta misztikus erőt jelentett, továbbá azt a személyt, aki ilyenekkel rendelkezett. A nagy vallások (buddhizmus, manicheizmus) az első kettőt nem fogadták be, s arra sincsenek nyomok, hogy politikai szerepük lett volna az ótörök társadalomban. A *bügü* ellenben uralkodói címekbe is bekerült, a nagy vallások tolerálták, s kölcsönszóként átkerült a magyar (ld. *bü, bölcs*) és a mongol (ld. *böge*) nyelvbe.

Egy 1886-ban lejegyzett isztambuli kéziratban található gazdag török virágnyelvi gyűjtést mutatott be „Lisán-i ezhár (1886)” című előadásában Kakuk Zsuzsa. E rövidebb-hosszabb rigmusok formailag megegyeznek a török népköltészetben általános szótagzamos versekkel. Hasonló virágnyelvi mintákra európai forrásokban 1717 óta találunk utalásokat, de ilyen gazdag anyag eddig ismeretlen volt a török folklór-kutatásban.

Szintén értékes nyelvemlékről szólt Baski Imre „Nicolaes Witsen műve és a benne lejegyzett 17. századi krími tatár szójegyzék” című előadásában. N. Witsen holland földrajztudós 1692-ben (majd 1705-ben újra) kiadott munkájában egy 530 címszavas krími tatár szójegyzék található. Ennek jelentőségét az adja, hogy a krími tatár nyelvnek nagyon kevés emléke maradt fenn (a szöszedet az ún. török-tatár nyelvjáráshoz tartozik, vagyis erős oszmán-török hatás érvényesül benne), ráadásul a krími tatárok utódai ma szétszórtan élnek a Szovjetunió területén (főleg Özbegisztánban), így igen fontos minden nyelvükre vonatkozó tudósítás. Baski Imre az anyagot ezúttal főleg hangtani szempontból értékelte.

Ugyancsak kipszak-török nyelvekkel és népekkel foglalkozott két további magyar nyelvészeti referátum. Lénárt Eszter a tatárban és baskírban igen gyakori összetett igék egyik alkotórészét, a segédigéket és jelentésmódosító funkcióikat elemezte „Segédigék a Volga-vidéki kipszak-török nyelvekben” című előadásában, Torma József pedig „Az orenburgi baskírok nyelve és dalai” címmel tartott előadásában tett közzé fontos felismeréseket e népcsoport kultúrájáról.

A Török-Islám Kutatások szekcióban hallhattuk R. Várkonyi Ágnes „Erdély és a Porta a 17. sz. második felében” című előadását, amelyben arra keresett választ, hogy a 17. sz. második felének nagy politikai és katonai „konjunktúrái” idején (főleg 1661–64-ben) hogyan és mennyire integrálódott Apafi Mihály erdélyi fejedelemisége a nemzetközi török-ellenes szövetségekbe. Apafi helyzetét az tette igazán nehézzé, hogy nemcsak a keresztény hatalmak számítottak rá, de a Köprülü-k török birodalma is jelentékeny szerepet szánt neki a királyi Magyarország hódoltatására szőtt tervekben. Az erőviszonyok folytán a fejedelem szintén kénytelen volt engedni a török kívánságoknak, titkos diplomáciai csatormákon azonban Európa és Magyar-

ország szervezkedő erőinek kötelezte el magát, sőt, aktívan kivette részét a mozgalom nemzetközi kapcsolatainak építéséből. A vasvári béke (1664) azonban egy csapásra lerombolta Apafi török-ellenes magyar és európai politikáját. Ezután a diplomáciában és a belügyekben erőfeszítéseit arra összpontosította, hogy megőrizze Erdély státusát arra az időre, amikor Magyarország felszabadul a török uralom alól. Bár a nagy cél, Erdély függetlenségének biztosítása végül nem sikerült, politikájának indítékai (az ország hasznára cselekedni, hogy megmaradhassunk és soha mégegyeszer török és német ne lehessen úr rajtunk) igaz tiszteletet érdemelnek.

A Török Történet szekcióban két előadó képviselte hazánkat. „Oszmán értelmiség Magyarországon a 16–17. században” című előadásában Ágoston Gábor először a korabeli oszmán értelmiséget kinevelő magyarországi medreszékről szólt (közülük kiemelte a Szokollu Musztafa budai beglerbég által 1575-ben építtetett medreszét, amely gazdag könyvtárával az itteni oszmán értelmiség legmagasabb szintű iskolája volt). Ezután röviden ismertette a medresze- és magánkönyvtárakat, majd néhány név szerint is ismert értelmiségit mutatott be. Így a Szigetvárott is alkotó Ali Dede al-Bosznevit, a pesti származású Hüszejin sejhet (La-Mekani), Pecsevi Arifi Ahmed efendit, a pécsi mevleviháne utolsó rendházfőnökét, aki utóbb fényes karriert futott be Isztambulban; kissé részletesebben szólt a temesvári dervisköltőről, Haszánról, a pesti származású és Magyarországon élt költőről, Hiszáliról, s a sort a jól ismert történésszel, Pecsevi Ibrahimmal zárta. Felhívta a figyelmet arra, hogy néhány hódoltsági oszmán értelmiségi kinőtt a tartományra jellemző provincializmusból és birodalmi jelentőségre tett szert.

„A janicsárok törvényei: egy 17. századi oszmán kézirat” címmel tartott előadást e sorok írója. Előadásában egy 1606-ban keletkezett kéziratot művet elemezve megkísérelte kimutatni róla, hogy az nem csupán a janicsárság száraz tényeket rögzítő törvénykönyve, hanem mind írója szándékai, mind a benne foglalt gondolati anyag alapján az e korban erősen fellendülő (a birodalom kormányzásával foglalkozó) ún. tanácsadó-irodalom egyik fontos láncszeme.

A Török Művészet és Orvostudomány Története szekció közönsége a magyar előadók közül elsőként Gerő Győzöt hallhatta, aki „Az egri Valide szultána fürdő feltárása” című előadásában a 17. század elején Arnavud pasa által építtetett egri fürdő feltárási eredményeiről számolt be. A haman típusú épület a klasszikus 9 osztatú térmegoldás (harara-alaprajz) szerint készült, s leginkább az izniki Hadzsi Hamza hamamhoz (gőzfürdőhöz) hasonlítható. Mivel a hódoltságban igen gyakori, medence nélküli gőzfürdők a török kiűzése után teljesen elpusztultak, s eddig csak a pécsi (némileg más elrendezésű) Memi pasa fürdő volt ismeretes ebből a típusból, az egri fürdő feltárása jelentős hozzájárulás a magyarországi török építészet teljesebb megismeréséhez.

Mutatis mutandis ugyanez érvényes Gaál Attila régészeti eredményeire is, amelyeket „A szekszárdi török palánkvár ásatási eredményei” című referátumában tárt a hallgatóság elé. A szöveg és a közben vetített diaképek mindenki előtt világossá tették, hogy jelentős újdonság tanúja lehet: Gaál Attila munkája nyomán ugyanis nemcsak a várfalak alapjai tárultak fel teljes egészükben (csak emlékeztetőül: Magyarországon eddig egész palánkvárat még nem ástak ki), hanem a váron belül olyan gazdag

tárgyi emléanyagot sikerült felszínre hoznia, amiből páratlan teljességgel rekonstruálható egy hódoltság-kori török palánkvár anyagi kultúrája és mindennapi élete.

Az utóbbi témához, a magyarországi törökség anyagi kultúrájához kapcsolódott Kovács Gyöngyi előadása „Magyarország és a Balkán kapcsolatai az oszmán iparművészeti emlékek tükrében” címmel. Ebben átfogó elemzéssel mutatta ki, hogy különböző okok (nyersanyaghiány, beszerzési nehézségek, a szakemberek csekély száma) miatt a török iparművészeti tárgyak zömét a Balkánról szállították a hódoltságba, ill. az itt kialakult műhelyek a Balkánon honos formákat és technikákat alkalmazták, nem alakítottak ki önálló helyi stílusjegyeket. Ezek a megállapítások teljes összhangban állnak a más területeken (pl. az építészetben) már igazolt balkáni-magyar összefüggésekkel.

A török művészetnek egy más ágával foglalkozott Batári Ferenc, aki előadása tárgyául a kairói Iszlám Múzeum török szőnyegeit választotta.

A magyar előadások ismertetése után említést érdemel, hogy más országból érkezett kutatók is érintettek magyar vonatkozású témákat. A bécsi Markus Köhbach egy Buda 1541. évi elfoglalására vonatkozó török legendát elemzett, az ankarai Mecit Doğru a törökországi „Magyar” helyneveket fogta vallatóra, az ugyancsak ankarai Hicran Akın pedig Turóczy János „Chronica Hungarorum” című munkáját mint a 15. századi török történelem értékes forrását mutatta be a török hallgatóságnak.

A magyar résztvevők, a kongresszus igen sűrű programja mellett sem feledkeztek meg az Isztambulban járó magyarok mindenkori, – meghatódás nélkül aligha teljesíthető – kötelességéről: virágcsokrot helyeztek el II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona egykori isztambuli síremlékére.

Még mindig a nemzeti vonatkozásoknál maradva, nem hagyhatjuk említés nélkül azt a megkülönböztetett figyelmet, ami ezen a kongresszuson is felénk irányult. Kezdve az isztambuli városi tanács elnökének magyarokra, magyar történelemre is hivatkozó beszédével, a plenáris ülés főelőadójának a magyar turkológiát illető elismerő szavaival, ez számos jelből érzékelhető volt. Leginkább talán mégis abban fejeződött ki turkológiánk (és persze a személyiség) megbecsülése, hogy a kongresszus kapcsán készített televíziós beszélgetésre három külföldi (szovjet, japán, jugoszláv) kollégájával együtt Kakuk Zsuzsát, az ELTE Török Filológiai Tanszékének vezetőjét kérték fel, aki a nagy nyilvánosság előtt ismét ráirányította a figyelmet a magyarországi kutatásokra.

Egy idős, külföldön élő magyar kutató, aki a turkológusok körében világszerte nagy tekintélynek örvend, gyakran hangoztatja azt a nézetét, hogy Magyarország ma is „turkológiai nagyhatalom”. Ha ez valóban így van, akkor tenni is kell azért, hogy ez a jövőben is így maradjon. S ez a kongresszus biztató lehet ebből a szempontból is: a hazai kutatást a neves, tekintélyes kutatók mellett zömében a fiatalabb turkológus nemzedék képviselte, s úgy tűnik, szereplésének visszhangjai kedvezőek. Sajnos mindez nem történhetett volna meg a vendéglátók nagyvonalúsága nélkül. Már csak a „hadállások” tartása érdekében is jó lenne, ha „újabb hírünk” öregbítése „a világban” nemcsak az ilyen (ma már ritka) szíveslátásokra, meg az egyének erőfeszítéseire lenne utalva a jövőben.

Fodor Pál

IV. ÖSSZ-SZÖVETSEGI TURKOLÓGIAI KONFERENCIA
 IV. VSESOJUZNAJA TJURKOLOGIČESKAJA KONFERENCIJA
 1985., Ašhabad

A Szovjetunió turkológusainak legnagyobb tudományos seregszemléje, a három évenként megrendezésre kerülő Össz-szövetségi Turkológiai Konferencia (a továbbiakban ÖTK) 1985-ben Ashabádban ülésezett szeptember 10–12-én. Ez alkalommal a hagyományos három évi intervallum négy évre nyúlt, hiszen az előző ÖTK 1981-ben ülésezett Taskentben. Baku, Alma-Ata és Taskent után, a hagyományoknak megfelelően ismét egy török ajkú SzSzk fővárosa adott otthont a konferenciázók népes seregének.

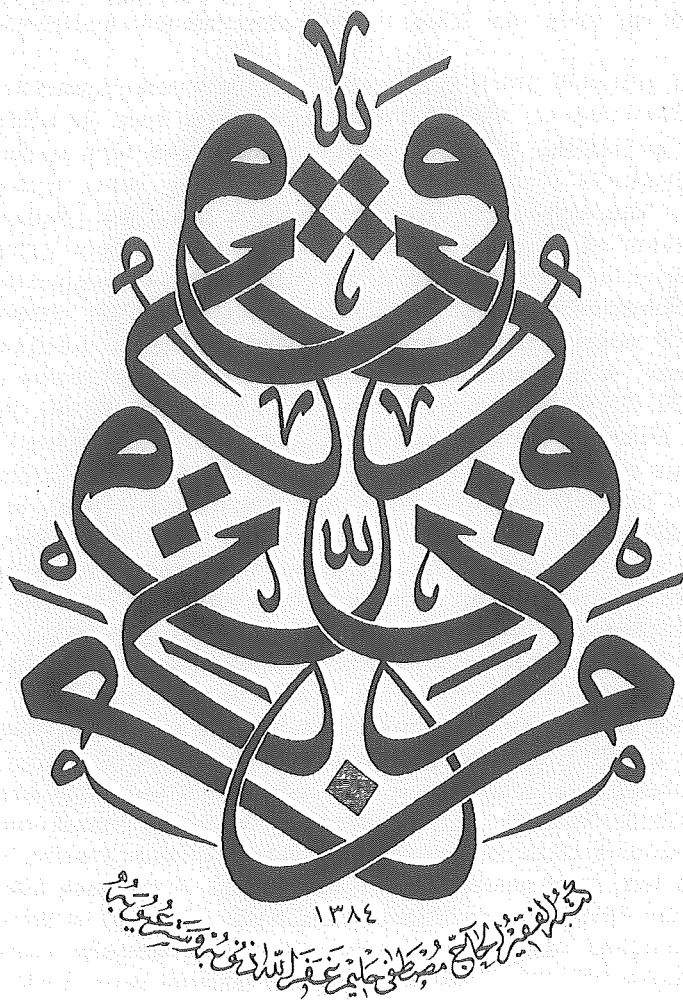
Az ÖTK jellegéből következően elsősorban szovjet turkológusok vesznek részt rajta, általában csak pár külföldi vendég szokott jelen lenni. Az ashabádi ÖTK-n mindössze hat külföldi vendég szerepelt: Andreas Tietze bécsi professzor, Peter Zieme tudományos főmunkatárs (Kelet-Berlin), Vásáry István egyetemi docens (Budapest), Mándoky-Kongur István tudományos munkatárs (Budapest), Berta Árpád egyetemi adjunktus (Szeged) és Molnár Ádám tudományos ösztöndíjas (Szeged). A magyar résztvevők nagy száma jól példázta a szovjet és magyar turkológusok régi, tradicionálisan közeli, aktív munkakapcsolatát. A szovjet résztvevők száma 250 fő körül mozgott, ennek a számnak körülbelül a fele volt a helyi türkmensztáni tudósoké. A fontosabb központokból érkezett vendégek száma így alakult: Moszkva (30 fő), Kazán (14 fő), Taskent (13 fő), Alma-ata (9 fő), Baku (6 fő), Ufa (6 fő), Nukusz (5 fő), Csebokszári (4 fő), Leningrád (3 fő), Frunze (3 fő). Ezenkívül mintegy tucatnyi városból 1 vagy 2 fő volt jelen. A számok tükrében öröndetes, hogy a kazáni turkológusok ilyen nagy számmal voltak jelen, és sajnálatos, hogy a kiváló leningrádi turkológiának csak három képviselője hallathatta szavát.

Az ÖTK munkáját három fő szekcióban végezte, de ezeken belül több alszekció is működött. Természetesen egy ember nem tudta végigkísérni az összes szekcióban folyó munkát, de igen megkönnyítette a tájékozódást, hogy az ÖTK türkmén szervezői 500 példányban megjelentették a konferenciára beküldött előadások tartalmi kivonatát „Voprosy sovetskoj tjurkologii. Tezisy dokladov i soobščenij” címen. Bár pár ott közölt szöveg nem hangzott el előadásként, és pár előadás szövege nem jelent meg e kötetben, egészében véve hasznos útmutatást nyújt a konferenciához. A cikk kivonatok a három szekciónak megfelelően, a nyelvtudomány, irodalomtudomány és folklór, valamint a történelem témaköre szerint vannak csoportosítva. A külföldi előadók cikkei nem kerültek bele ebbe az előzetes kötetbe, hiszen végig bizonytalan volt, hogy pontosan kik fognak érkezni. A magyarok közül előadást tartott: Vásáry István (Egy aranyhordai terminusról: a *tartnaq*) és Berta Árpád (A nem-első szótagbeli vokalizmus a kazáni tatárban). A betegsége miatt távollevő Róna-Tas András előadását a szarvasi rovásírásos feliratról Berta Árpád olvasta fel. A konferencia munkája szeptember 12-én délután fejeződött be. A záróülésem É. R. Tenišev, a SZUTA levelező tagja külön üdvözölte a külföldi vendégeket név szerint, és felolvasta Hazai György, az MTA lev. tagja, az Akadémiai Kiadó főigazgatója, valamint Róna-Tas András professzor üdvözlő szavait.

A IV. ÖTK-t a türkmén kollégák kiválóan szervezték meg, és a konferencia első

estéjén igazán színvonalas műsorról is gondoskodtak: türkmén népzenei és néptánc bemutatót láthattak a vendégek. A konferencia végén történt a bejelentés, hogy a következő, V. ÖTK-t a kirgiz kollégák vállalták Frunzében, 1988-ban. A konferencia résztvevői így búcsúztak: Viszontlátásra Frunzében!

Vásáry István

Mai török kalligráfia. Az egymás tükörképeként, kétszer leírt arab szöveg olvasata: MAN DAQQA DUQQA 'aki kopogtatott annál kopogtatnak'.

Kiállítások

EGYIPTOMI KIÁLLÍTÁS

1985 áprilisában nyílt meg a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének állandó kiállítása. Ez az 1972-ben nyílt kiállítás kiegészített újrendezése, amelyet 1983-ban átépítési munkálatok miatt kellett lebontani, s most új tárgyakkal kiegészítve nyílhatott meg ismét.

A Szépművészeti Múzeumban 1939-ben rendeztek először egyiptomi kiállítást. Ennek anyaga nagymértékben gyarapodott az utóbbi évtizedekben.

A jelenlegi kiállítás időrendben mutatja be a budapesti egyiptomi gyűjtemény anyagát, három fő részre — egyben három időrendi egységre — elosztva.

A kiállítás előterében az ókori Egyiptom kronológiájáról, természeti és társadalmi viszonyairól és az egyiptológia tudományáról tájékoztatnak a feliratok. Ugyanitt az 1964-ben, Núbiában végzett magyar leletmentő ásatás anyagának egy része jelképezi a magyar szakemberek régészeti tevékenységét Egyiptom földjén. Remélhetőleg hamarosan lehetőség lesz arra is, hogy itt kerüljenek kiállításra a jelenleg a thébai nyugati parton folyó magyar sír-föltárásból származó leletek.

Az első terem hosszú korszakot tár a látogatók elé: a legősibb egyiptomi kőszköket, kő- és kerámia-edényeket, állatalakú plakettákat, az Óbirodalom (i.e. 2635–2155) halotti kultuszának emlékeit, az Első Átmeneti Kor (i.e. 2155–2040) és a Középbirodalom (i.e. 2040–1785) sírmellékleteit, szolgaszobrocskáit, sírsztéléit mutatja be. Új szerzemény az a néhány archaikus-kori (i.e. 3000–2635) kerámiaedény, amely a korszak finom kőedényeit imitálja. Ugyanabban a tárlóban látható az a két ritka terrakotta szobrocska, amely az egyiptomi gyűjteménynek különös értéke. Az egyik széttárt karú, a másik pedig hátul összekötözött kezű nőalakot ábrázol. A külön tárlóban kiállított óbirodalmi áljtó érdekessége, hogy hazánkban, Aquincum ásatásai során került elő. Új szerzemény az Első Átmeneti Korból származó „Házaspár sírsztéléje” is.

A gyűjtemény egyetlen királyszobra az a középbirodalmi királyportré, amely teljes alakos szobor töredéke, s föltehetőleg III. Amenemhat fáraót ábrázolja.

A második, újbirodalmi (i.e. 1552–1070) teremben a korszak kő- és faplasztikáját külön-külön egységként állították ki. Mellettük a sírművészet jellegzetes színes alkotásai, usébtí szobrocskák, amulettek, valamint a 21. dinasztia (i.e. 1070–995) Amon-papságának emberalakú fakoporsói láthatók. Köztük egy gyermekkoporsó, amelyben szandál és papirusz-tekercs maradt fenn. Kiemelt műtárgy a 19. dinasztia idejére (i.e. 1306–1186) datálható mésző férfiportré, s az ugyancsak ebből a korszakból származó, nemrégiben vásárolt faszobrocska, amely egy Neb-dzsefau nevű előkelőség sírjából származhat. Az újbirodalmi sírsztélék mellett áll egy vörös gránit sztélé, amely nem a halotti kultuszt szolgálta. Noferhaut testőrtiszt állíttatta Amon-Ra

isten és uralkodója, III. Thotmesz (i.e. 1490–1436) tiszteletére. A hieroglif szöveg új magyar fordítása a sztélé mellett olvasható.

A harmadik, későkori teremhez vezető átjáróban a sírsztélék mellett áll a 22. dinasztia korában élt Sesonk trónörökös közel életnagyságú szobra, s itt látható Back Fülöp századunk elején végzett sharunai ásatásának néhány Budapestre került lelete, a Ptolemaiosz Szótér uralkodása idején épült szentély domborműves falrészai. Egy kis vitrinben a szobrászművészet tanulmányait, szobrászmintákat gyűjtöttek össze.

A harmadik terem anyaga, amely a Késői Kor (i.e. 1070–332) emlékei mellett a Ptolemaiosz és Római Kor (i.e. 332–30 ill. – i.sz. 395) tárgyait tartalmazza, talán a legváltozatosabb. A kő, fa, és bronz fogadalmi tárgyak, amulettek mellett külön tárlóban állnak Ozirisz kultuszának emlékei, egy másik Toerisz istennő alakját idézi, s egy csoportban az állatkultuszokról tanúskodó krokodil-, macska- és ibisz-múmiák láthatók.

A kiállítás legnépszerűbb része az a beugró, ahol az emberi múmiák fekszenek. Közöttük két Kanopusz-edény, melyekben eredetileg a belső szerveket helyezték el, s a fali tárlókban a múmiákat díszítő kartonázsok gyűjteménye.

Az Egyiptomi Kiállítást átjáró köti össze a szintén ebben az évben megnyílt Antik Kiállítás utolsó termével, ahol elsősorban a római kori Egyiptom emlékei láthatóak.

Az új Egyiptomi Kiállítást Varga Edith rendezte, és ő írta az erről szóló ismertető füzetet, amely a gyűjtemény történetét is összefoglalja.

Fábián Zoltán Imre

SZKÍTÁK ARANYA

A leningrádi Ermitázs kiállítása a Szépművészeti Múzeumban

A leningrádi Ermitázs páratlanul gazdag gyűjteményéből válogatott anyag 1985. október 9. és november 24. között volt megtekinthető a Szépművészeti Múzeumban. A kiállított 130 tárgy nem csupán a Fekete-tenger vidéki szkíták kultúrájáról és művészetéről adott képet, hanem eurázsiai távlatokban érzékeltette a sztyeppék nomádjainak, az újabb kutatások jóvoltából történeti összefüggéseiben egyre világosabban kirajzolódó világát.

A Kaukázus-vidék késő bronzkorának és korai vaskorának Kobáni kultúrájáról, pontosabban annak kiemelkedő színvonalú bronzművességéről hat remekmű alapján alkothatott fogalmat a látogató; ez a csoport képezte a kiállítás időrendi szempontból legkorábbi egységét. Ezután – a címnek megfelelően – a történeti szkíták kurgánjaiból előkerült ékszerek, lószerszámdíszek, fegyverek és más használati tárgyak igen jól kiválasztott sorozata következett, amelynek legkorábbi „rétegét” olyan mesterművek szemléltették, mint a kosztromszkajai szarvas alakú arany pajzsdísz, vagy a kelemeszi tegezveret. A felsorolt darabok a Kubán-vidék kurgánjaiból jöttek napvilágra; a velük lényegében egykorú Dnyeper-vidéki hagyatékot elsősorban a Melgunov-kurgán leletei képviselték. Az i.e. 5–4. századi szkíta fénykor temetkezéseiben az ún. graeco-szkíta művészet alkotásainak jutott főszerep. Görög mesterek szkíta

Szeshotep-ib sírsztéléje a Középbirodalom fénykorából, III. Amenemhat fáraó (i. e. 19. sz.) uralkodásának idejéből. A vésett, csak körvonalakkal jelzett ábrázolások részleteit eredetileg festéssel dolgozták ki. A vésett szöveg a halotti áldozat imáját tartalmazza, alatta Szeshotep-ib és felesége ül a dúsan megrakott áldozati asztal előtt. Szemben szülei, az alsó mezőben gyermekei, unokái és más rokonai. A mellékelt feliratokból a család öt generációjának névanyaga rekonstruálható.

megrendelésre, némelykor megrendelőik ízléséhez alkalmazkodva készítettek olyan tárgyakat, mint a szolohai aranyfésű, a cümbalkai lóhomlokdisz vagy a Voronyezs környékén előkerült, szkítákat ábrázoló ezüstedény. A szkíta kultúra hanyatló korszakát (i.e. 4. század vége – 3. század eleje) többek között érdekes rúdvégdíszek, lószerszám-tartozékok mutatták be. A szkíta állatstílus az i.e. 1. évezredben az eurázsiai sztyeppék óriási térségében terjedt el. I. Péter ún. szibériai gyűjteménye részben Tobolszk környékéről, részben talán a kazahsztáni sztyeppékről származik. Bámulatos szépségű aranytárgyai stilisztikai szempontból nem egységesek, s ezért csak feltételesen tekinthetők a középázsiai szkíták – az újabban egyre gyakrabban használt elnevezéssel, a szakák – hagyatékának.

Annál jellegzetesebb az Ermitázs egyedülálló altaji gyűjteménye. A hegyekben feltárt kurgánok (Basadar, Tuekta, Pazirik) az i.e. 6–4. századra keltezhetők. A sírokba beszivárgó nedvsavak megfagyott, s a külső kőburok kitűnő hőszigetelőnek bizonyult. Emiatt olyan, szerves anyagokból (fa, bőr, textil) készült tárgyak menekültek meg az elkorhadástól, amelyek egyébként a halomsírok nagy többségében nem maradtak fenn. Mindezek jóvoltából pedig megismerhetjük a sztyeppéi állatstílus altaj-vidéki dialektusát.

Dél-Szibériában, Tuva hegyes zónájában és a Minuszinszki medencében a fémművesség igen korai központjai alakultak ki. Ennek kereteit az újabb kutatások az i.e. 8. századra teszik, ami úgy is értelmezhető, hogy a szkíta, vagy tágabban sztyeppéi állatstílus bölcsője ebben a zónában keresendő.

A kiállítás utolsó egysége ismét a Fekete-tenger vidékére „vitte” a látogatót. A szkítákkal rokon, azokat azonban Dél-Oroszországból kiszorító szarmaták hagyatéka került itt bemutatásra: színes kőberakással díszített ékszerek, állatalakú rátédíszek, edények stb., amelyek többsége az i.e. 2 – i.sz. 1. században készült.

A kiállítás jelentőségét nem csupán az adta meg, hogy lehetőséget nyújtott a sztyeppéi állatstílus i.e. 1. évezredi történetének megismerésére, az egyre táguló „szkíta” világ feltérképezésére. Emellett ill. ezen kívül az anyag pusztán magyarországi jelenlétével felhívta a kutatás figyelmét szkíta típusú leleteink tágabb összefüggéseire, s egyúttal az ezzel kapcsolatos, igen eltérő értelmezések újbóli megvizsgálásának szükségességére.

A kiállításához gazdagon illusztrált (színes és fekete-fehér fotók, térképek), tudományos igényű katalógus készült, szovjet szakemberek közreműködésével (*Szkíták aranya*. Szépművészeti Múzeum, Budapest 1985. 56 lap.)

Szabó Miklós

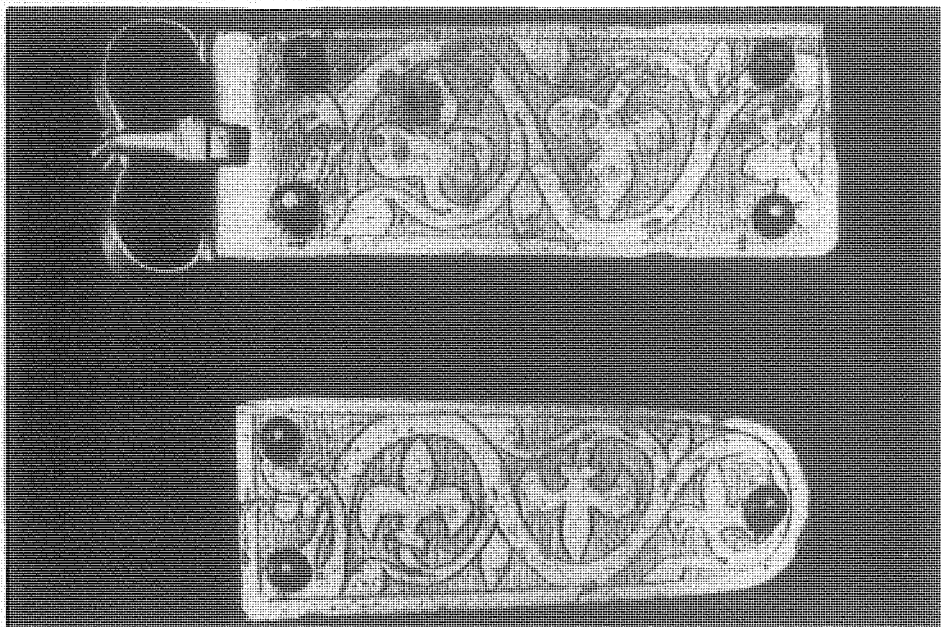
A KUNOK EMLÉKE MAGYARORSZÁGON

Régészeti kiállítás Kiskunfélegyházán a Kiskun Múzeumban

Elsőként rendeztek Magyarországon olyan kiállítást, amelynek célja a teljes kun leletanyag bemutatása. A kiállítást a hagyományos Kiskun Napok keretében 1985. augusztus 19-én nyitotta meg Fodor István régész. A megnyitást azonban közel másfél évi nehéz munka előzte meg. Pálóczi Horváth András, a kiállítás rendezője,

Üszetekeredő párdac alakú rátétűlész. Arany. I. Péter szibériai gyűjteménye. I.e. 5—4. század
(Szkíták aranya)

A felsőszentkirályi öv csatja és szíjvége
(A kunok emléke Magyarországon)

anyaggyűjtés céljából sorra járta a jelentősebb múzeumokat, amelyek közül a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, a Természettudományi Múzeum, a szolnoki Damjanich János Múzeum, a szegedi Móra Ferenc Múzeum, a székesfehérvári István király Múzeum, a kecskeméti Katona József Múzeum és a József Attila Tudományegyetem Embertani Tanszéke kölcsönözte a szükséges tárgyakat a Kiskun Múzeumnak. Az állandó kiállítások anyagát – természetesen – a felsorolt múzeumok sem adhatták át, ezért ilyen esetekben tárgymásolatokat, vagy fotókat kellett kiállítani.

A kiállítás alapvetően régészeti szempontú, hiszen rendezője maga is régész, e speciális emlékanyag alapos ismerője. Ezért nem is meglepő, hogy a történeti sorrendben kiállított tárgyak kapcsán történelmi, művészettörténeti, sőt néhol nyelvészeti magyarázatokkal segíti a látogatók tájékozódását.

A terembe lépve először átfogó képet kapunk a kunok eredetéről és Magyarországra költözésük előtti hosszú vándorútjukról. Mindezt egy szép kivitelű, nagy méretű térkép szemlélteti. A látogatót ezután egy barátságos kun „ős” – azaz ős-szobor – fogadja. Ez az életnagyságú szobor Jerney János leírásai és rajzai alapján készült. Az ilyen típusú szobrok a hagyományos őskultusz művészi termékei voltak. Nálunk, sajnos egy sem maradt fenn belőlük. Arról, hogy ez az őstisztelet milyen helyet foglalt el a régi kunok mindennapi életében, hitelesen számol be egyik kortársuk a 12. századból: „A kunok minden ivadéka kétrét görnyedve hajol meg ezek előtt a szobrok előtt... A lovasember tegzéből egy nyílvezzőt, az erre legeltető pásztor egy juhot hagy itt, hogy a kellő tiszteletet megadja.” Nizámi azerbajdzsáni költő fenti sorainak idézésével Pálóczi Horváth András minden további magyarázatot feleslegessé tett, bár kisebb monográfiának is beillő katalógusában erről a témáról még bővebben ír.

Tíz tárló mutatja be a különböző ásatásokból előkerült tárgyakat, illetve a róluk készült fotókat és másolatokat. A fontosabb leletcsoportok közül megemlíthetjük Szabó Kálmán felsőszentkirályi és Móra Ferenc öttömösi anyagát. Ruhadíszeket láthatunk Karcag, Öttömös és Csengele vidékéről, nemezsüveg-maradványt Karcag-Orgondaszentmiklós temetőjéből. A középkor emlékei között jelentős helyet foglalnak el a különféle használati tárgyak, amelyeknek jó részét láthatták már az érdeklődők Kecskeméten egy kamarakiállításon.

A művelődéstörténeti emlékanyagot főleg egyes krónikáink (Képes Krónika, Thúróczi-krónika) miniatűrái képviselik. Közöttük is különösen kedvelt téma Szent László harca a leányrabló kunnal (Anjou Legendárium, 1330-as évek).

A kiállítás megrendezése jelentős esemény nemcsak az ismeretterjesztés, hanem a tudomány szempontjából is, hiszen felhívja a szélesebb szakmai közvélemény figyelmét arra, hogy a mai napig összegyűlt komoly kun leletanyagot jó volna egy helyen látni, s összefoglaló értékelését mihamarabb elvégezni.

A kiállítást egyébként – amint erről Fazekas István, a Kiskun Múzeum igazgatója tájékoztatott – már eredetileg is vándorkiállításnak tervezték. Kiskunfélegyháza után látható lesz Kiskunhalason, Karcagon és Túrkeven.

Baski Imre

Nyeregtakaró. Tibet. 20. század eleje. Mérete: 76 x 71 cm. Gyapjából csomózott.
Tükrében jellegzetes tibeti medaillon, keretsávjában felhőszalagos mintázat.

ÁZSIAI NYEREGTAKARÓK

Kiállítás a budapesti Néprajzi Múzeumban és a sárvári Nádasdy Ferenc Vármúzeumban

Érdekes amerikai magángyűjteményben gyönyörködhetett a közönség a Néprajzi Múzeumban, ahol 1984 nov. 2-től 1985 febr. 3-ig került bemutatásra dr. Nicolas M. Salgó műgyűjtő ázsiai nyereg- és lótakaró kollekciója. Ugyanez a gyűjtemény 1985 jún. 16-tól okt. 3-ig a sárvári Vármúzeumban volt látható.

A gyűjtemény 124 – majd 127-re szaporodó – nyeregtakarója között 18 kínai, 19 tibeti, 60 perzsi, ezenkívül több indiai, afganisztáni, beludzs, türkmén, üzbég, török, kaukázusi és szíriai példány szerepelt.

A pompás nyereg- és lótakarók többsége a múlt században, vagy a 20. század elején keletkezett, de valószínű, hogy több kínai, tibeti, perzsi nyeregtakaró a 18. század végén készült. Megtalálhatók a gyűjteményben az ázsiai nomád törökfajú törzsek, kurdok és perzsák asszonyainak és lányainak szerelmi ajándékként szövött, vagy csomózott technikával készített díszes nyeregtakarói, továbbá a híres perzsi városok: Kermán, Kesán, Iszfahán, Szanandadz, Tebriz, Rafszandzsán – kézműveseinek termékei is. Ezeket a nyeregtakarókat általában megrendelésre készítették. A nyeregtakarók anyaga gyapjú, pamut, nemez, bőr, jóval ritkábban selyem és bársony.

A színek és mintázatok felölelik Ázsia népeinek szinte teljes színskáláját és mintakészletét, az ornamentikák szimbolikájának bonyolult és elragadó szövevényét. A kínai és a tibeti nyeregtakarókon a daru a hosszú élet és az elmúlás jele, a szarvas a tisztaságot, a fák a tavaszt jelképezik, míg a pünkösdi rózsa, mint a virágok királynője, a gazdagság szimbóluma. A tibeti hó-oroszlán az utasok védelmezője a magas hegyek, a hó és jég birodalmában. A perzsi török törzsek nyeregtakaróin az életfa, a madarak, a virágok tűnnek fel, az iráni törzsek készítményein a nap és a csillag, az oroszlán és a nap, ami a kardokkal kiegészítve a királyi hatalom jelképe. A nap-szűz védőtalizmán, a „mir-i-bota” sorok a fejedelmi virágok jegyei.

A Salgó-féle nyereg- és lótakaró gyűjtemény megőrizte a lassan, de mégis letűnőben lévő lovaskultúra kallódásra ítélt tárgyi emlékeit. A gyűjtemény magyarországi bemutatása az ázsiai népek textil-művészetének elmélyültebb tanulmányozását tette lehetővé.

A sárvári kiállítás katalógusa megjelent: *Ázsiai Nyeregtakarók. Dr. Nicolas M. Salgó magángyűjteménye. Szerkesztették: Dr. Jon Thompson, Dr. Gombos Károly, Gombos Farkasvölgyi Zsuzsa. Sárvár, 1985. (Vas megyei múzeumok katalógusai 112.)*

Farkasvölgyi Zsuzsa

Krónika

E beszámoló a Kőrösi Csoma Társaság 1985. évi tevékenységéről szól, az események logikája azonban azt kívánja, hogy némiképpen visszanyúljunk az előző évre is. Ismeretes, hogy az 1984-es év névadónk, Kőrösi Csoma Sándor 200. születési évfordulójának ünneplése jegyében telt el. Elsősorban a zsúfolt program következtében, másrészt a Társaság főtiskári és titkári tisztségében bekövetkezett személyi változások miatt a tavasszal szokásos évi közgyűlés az év végére maradt.

E közgyűlés érthetően nagy érdeklődés mellett zajlott le december 18-án. Ünnepi hangulatát az biztosította, hogy ekkor köszöntöttük elnökünket, Czegléd Károlyt, 70. születésnapja alkalmából. Tókei Ferenc akadémikus közvetlen szavakkal méltatta az ünnepelt emberi és tudósi értékeit, a Társaságért végzett fáradhatatlan tevékenységét. Benkő Lóránd akadémikus pedig az Akadémia és a Nyelvtudományi Társaság nevében mondott köszöntőt, s kívánt Czegléd Károlynak töretlen munkakedvet és további sikereket. Az est előadója Kara György volt, aki „Csoma Sándor egy jugar jegyzetéhez” címen egy Csoma által említett, Tandzsur-beli tibeti mű Am-chari nevű ujjur fordítójának személyét határozta meg. Az azonosításra a turkesztáni ujjur emlékek alapján került sor, ahol is verses töredékek írójaként többször előbukkan egy Antsang nevű személy (aki egyébként Kubiláj mongol uralkodó udvarában mint államférfi, tudós és költő tevékenykedett). A két eltérő névalak az eredeti kínai formából kellően magyarázható, így az egyezés kétségtelen. A Kőrösi Csoma ünnepek eseményeit és eredményeit ismertető főtiskári beszámoló után elnökünk meleg szavakkal méltatta a 6 év után leköszönő Terjék József működését. Egyben bejelentette, hogy a választásig ügyvezetőként Bethlenfalvy Géza látja el a feladatkört, a titkári poszton pedig Fodor Pál fog munkálkodni hasonló jelleggel.

Az új év első előadását Józsa Sándor vállalta, aki nem sokkal korábban tért vissza 3 hónapos kínai tanulmányútjáról. Január 15-én „30 év után újra kínaiak között” címen azokról a tapasztalatairól beszélt, amelyeket Peking és Szecsuan felsőoktatási intézményeiben szerzett. Mindenütt nagy érdeklődéssel fogadták az egykor Kínában végzett magyar történész-sinológus szakembert, s míg a világra ismét ablakot táró kínai tudósok saját műhelyükbe betekintést engedtek, legalább annyira törekedtek információ szerzésére is. E kedvező folyamatok abban is megmutatkoznak, hogy a főváros Idegen Nyelvek Főiskoláján újból megindult a magyar nyelvoktatás, a Tudományos Akadémián pedig hazánkban végzett történész folytat Magyarországra vonatkozó kutatásokat.

Február 19-én került sor a félév leglátogatottabb előadására, amikor is Róna-Tas András „Rovásírás a Kárpát-medencében” címmel számolt be a témakört érintő kutatásairól. Az Eurázsziában elterjedt két rovásírás, a germán és a türk összefüggésrendszerében értékelte a Juhász Irén által feltárt, nagy feltűnést keltett szarvasi tűtartó feliratát. A 8. század első felére datált szöveg megfejtésére több munkafázis után lehetett csak vállalkozni. Ezek közül a legfontosabb a türk rovásíráshoz köthető

ábécék egymással és a tütartón lévő jelekkel való összevetése volt. Az derült ki, hogy az új lelet felirata a Nagyszentmiklósi Kincs rovásjegyeivel mutatja a legnagyobb hasonlóságot. A teljes egészében belső kritériumokon nyugvó olvasat (l. a Nyelvtudományi Közlemények 1985/1-es számában) török szövegről tanúskodik, és fő erénye, hogy segítségével – Róna-Tas András véleménye szerint – a Nagyszentmiklósi Kincs jelei is ellentmondásmentesen értelmezhetők.

Március 19-i felolvasó ülésünkön az elmúlt évek másik szenzációszámba menő régészeti tevékenységéről, magyar kutatók egyiptomi feltárásairól hallhattunk, magától a munkálatok vezetőjétől, Kákosy Lászlótól „Magyar ásatás Thébában 1983–1984” címen. A helyszíni fényképfelvételekkel gazdagon illusztrált előadás jól tükrözte azokat a nehézségeket, amelyeket le kellett küzdeni, de azokat az eredményeket is, amelyeket eddig sikerült elérni. Dzsehutimesz temetkezési helye jelentősen nagyobbra bizonyult a vártnál, s a hosszú vájatrendszer végében megtalált sírkamra leletei sok elsőrangú emléket tartalmaznak. Az ásatás két későbbi korból származó darabjáról Fodor Sándor fejtette ki álláspontját („Két arab szöveg a thébai sírból”). A töredékes, rossz irodalmi arabsággal fogalmazott, mindennapi szöveget tartalmazó levelek érdekességét az adja, hogy esetleg amulettként használták őket. Fodor Sándor szerint e feltételezést három érv támogatja: egyfelől a levelek összehajtási módja az amulettekre emlékeztet, másfelől a megtaláló arab munkások is annak hitték, végül a fellelés helye, mely lakatlan mellékjárat, ahová szándékosan dobhatták az erejét vesztett tárgyakat, ahogy az amuletteknél szokásos.

Ugyancsak két előadás szerepelt a Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen tartott április 9-i felolvasó ülésünkön, amelynek középpontjában ismét Kőrösi Csoma Sándor állt. „Göttinga és a magyar őstörténetkutatás” címen e város egyetemén működő hazánkfia, Gulya János professzor sorolta fel azokat a hatásokat, amelyek a fiatal Csomát indulásakor érték. Különösen Eichhorn egy eddig kevés figyelemre méltatott munkája tehetett rá mély benyomást, amiben a szerző őstörténeti kérdésekre is kitért. Bethlenfalvy Géza pedig „Kőrösi Csoma dokumentumok az indiai levéltárakban” címmel a calcuttai Ázsiai Társaság Levéltárában és az Indiai Nemzeti Archivumban végzett kutatásai során talált mintegy hatvan új, Csomával kapcsolatos iratot mutatott be. Közülük a legjelentősebb az az 1830-ban Csoma által írt levél, amelyben a tibeti kolostorokban végzett kutatásainak lezárásáról számol be.

Április 16-án került sor tisztújító közgyűlésünkre, amelynek előadója Czegléd Károly volt. „A 889. évi besenyő támadás háttere” címen azokat a népmozgásokat taglalta, amelyek a 8. század közepe tájától meghatározták az észak-kazahsztáni területek történeti-földrajzi körülményeit. Újonnan feltárt források segítik a kimekek, a belőlük kivált kipcakok, illetve a karlukok helyzetváltoztatásának pontosabb bemérését. Az Ural folyó és a Szir-Darja közti vidéken a 9. század előtt tűntek fel a besenyők. A 776-ig az Altaj déli szomszédságában élő karlukoktól nyugatra oguzoguz törzsek tartózkodtak. A kínai forrásokban tielő néven szereplő oguzok történelmét ekként mintegy 150 évvel korábbi időkig lehet visszavezetni.

A közgyűlésen adtuk át az 1985. évi Kőrösi Csoma díjat. Ezúttal Társaságunk alelnöke, szegedi tagozatának létrehozója és vezetője, Róna-Tas András egyetemi tanár kapta a komoly jutalmat, sokoldalú munkásságáért, ezen belül is csuvas tanulmányaiért, illetve jelentős tudományos szervező tevékenységéért.

A díjátadást követő főtitkári beszámolóban Bethlenfalvy Géza a Társaság életének a rövid idő ellenére is kimutatható nagyarányú megélénküléséről beszélhetett. Előterjesztésében nagyobb teret kaptak a jövőbeni tervek, elsősorban a Társaság kiadói ténykedését illető elképzelések.

A számvizsgáló bizottságnak a Társaság pénzügeit rendben találó jelentése után került sor a Társaság új vezetőségének és választmányának megválasztására. Az erről készült jegyzőkönyv szerint a 68 leadott szavazólapból 67 volt érvényes, s ebből 64-en a jelölőlistát változtatás nélkül elfogadták. (A vezetőség és a választmány névsorát a beszámoló végén közöljük.)

Május 14-én Puskás Ildikót hallgathattuk, aki „Az Indus-völgyi civilizáció – új kutatások fényében” címmel ezévi indiai és pakisztáni útjának tudományos tapasztalatairól számolt be. A Mohanjo-Daro területén és másutt most folyó ásátásokról számos diát is bemutatott. A sokoldalú tárgyalásból az derült ki, hogy a két országban zajló feltárások több esetben meglepő és újszerű fényt vetnek az Indus-völgyi kultúra előzményeinek és továbbélésének nem egy kérdésére.

A tavaszi idényt Egyed Alice június 11-i előadása zárta („Tibeti kolostori zene a források tükrében”). A tibeti zene 3 fő műfaját elemezte, kialakulásuk és jellegük szerint, hangzó anyaggal is illusztrálva. A „recitáló énekek” verses szövegekre alapultak, s korábbi stílust őriztek meg. Tibetben, Buddhára való hivatkozással, a 12. században átmenetileg háttérbe szorultak. A „melodikus énekek” az előbbinél lassúbb tempójú, alacsonyabb hangmagasságú strófikus darabok. Kialakulásukat tekintve népi ihletettségűek, pentaton elemeket is tartalmaznak, s a 3 közül a legdallamosabbak. A „hang(szín)kontúros énekek” mindig lejegyzett kompozíciók, amelyeket egy versorra vagy versszakra komponálnak. Eredetük a legtöbbit vitatott, de valószínű, hogy – az eddigi feltevésekkel ellentétben – sokkal több bennük az autochton elem, mint az indiai hatás.

A nyári szünet után, szeptember 24-én Sárközi Alice 3 eddig ismeretlen, kiadatlan szöveg alapján tárta elénk a mongol betegséggűző szertartásokat, valamint a halottakkal kapcsolatos szokásokat („Mongol sámánok szelleműző szertartása”). Eszerint a sámán a rossz szellemet elszakította a betegtől, illetve a halottól, majd az előírások szerint elkészített helyettesítő figurába belevarázsolta. A figurát, amely ekként a rossz szellem hordozója lett, ezután kivitték a pusztába, s ott megsemmisítették. Gyakran lyukba temették, jól ledugaszolták, s varázstárgyakat tettek a tetejére, hogy a rossz szellem soha ne tudjon visszatérni az emberek közé és ártani nekik.

Október 15-i összejövetelünkön Jeremiás Éva „Mai nyelvi változatok és nyelvtörténeti hátterük a perzsában” címen az informális és a formális változatok, sőt az eltérő szintaktikai jelenségek létrejöttének okait vizsgálta. Két szintaktikai változó példáján és történelmi előzményeik feltárása alapján azt igazolta, hogy e variációk évszázadok óta élő grammatikai szerkezetek, amelyek ma grammatikalizálódnak. E tanulságokra támaszkodva azt is kimondhatta, hogy a nyelvi változó fogalma nem építhető be a generatív modelbe. Ezzel szemben a szociotörténeti nyelvészet mellett foglalt állást, mivel ez a nyelvi változást a nyelvi és nyelven kívüli tényezők tükrében interpretálja. Ezzel kapcsolatban rámutatott a mai perzsában olyan nyelvi jelenségekre, melyeknek használata, illetve tiltása intézményi döntés következménye.

November 12-én U. Kőhalmi Katalin „Tűzhely és üst az altaji népek költészeté-

ben” címen főleg a mongol, de vele párhuzamosan a tunguz és a török hősköltészet tanúságát foglalta össze e két tárggyal kapcsolatban. Eszerint mindkettő elsődleges funkciójában fordul elő leggyakrabban, azaz mint melegeget adó és ételt elkészítő eszköz. Középponti helyüknél fogva a család, a háztartás és a házasság jelképei, megsemmisülésük vagy elpusztításuk a családok, nemzetségek vesztét jelezte és jelentette is a valóságban. Ugyanakkor a tűzhely és üst a család vagy a közösség védőjének és őrzőjének szerepét is betöltötte. Sajátos a szerepük a steppei állattartók és tajgai vadászok lélekhitében is.

Az évet Tókei Ferenc december 10-i nagy érdeklődéssel kísért élménybeszámolója zárta („Utazás Tibetben”). Az Akadémia küldöttségével Kínába, ezen belül a „világ tetejére” is eljutó előadó fényképfelvételei közül rendkívüli figyelemre tarthatnak számot azok, amelyeket egy – a kommunáktól immár megszabadult – tibeti parasztportán készített. A tibeti vallási központok hatalmas méretei, a változatos emberarcok, s e távoli világ sok más jellemzője minden jelenlévő számára emlékezetesek maradnak.

Rendkívüli ülés keretében 4 külföldi vendégünk számolt be munkásságáról szűkebb hallgatóság előtt.

Május 9-én Lama Samphel Trogawa Rinpoche, a hagyományos tibeti orvoslás tudományának Darjeelingben élő képviselője tartott angol nyelvű előadást „A tibeti gyógyászat alapkérdései” címmel. (Rendezvényünkre a Magyar Pszichológiai Társasággal, a Pszichoterápiai Társasággal és a Biofizikai Társasággal való megegyezés alapján került sor.) Trogawa Rinpoche még Tibetben részesült a hagyományos lamaista orvosi kiképzésben. Európai előadó körútja során jutott el Magyarországra, ahol – mint maga is utalt rá –, a tibeti orvostudományt elsőként ismertető európai ember (Kőrösi Csoma Sándor) született. Előadásának fő tanulsága az volt, hogy a gyógyítás nem merülhet ki gyógyszerek adagolásában, hanem megbetegedés esetén az egész embert és életmódját kell vizsgálni.

Május 17-én Gilbert Pollet, a belgiumi Leuveni Egyetemen tanító jeles indológus tartott előadást „Ráma és Krisna kultusza a XII–XVI. század között” címen, angol nyelven. Az előadás egy, a kutatás homlokterébe újabban került kérdésbe, a középkori indiai irodalomba nyújtott betekintést. Az első részben az európai kutatás alakulásáról adott nagyon hasznos tájékoztatást, a második részben pedig saját szűkebb kutatási területéből adott ízelítőt. A bhakti-mozgalom egyik általa felfedezett, lefordított és elemzett alkotását ismertette, egyben részleteket is olvasva fel a műből.

Október 11-én Kínából érkezett kutató, Csingeltej mutatta be eredményeit „A kis kitaj írás megfejtéséről” címen. A 10. században keletkezett kitaj birodalom írásrendszerei közül a terjedelmes, főleg császári és császárnői sírfeliratok ún. tömbös írásának megoldására tett újabb kísérletet. A feliratokban előforduló kitaj írásos kínai nevek és szavak azonosítása alapján sikerült számos szójel és hangjel értékének megállapítása. Ezek részben nem kínai szavak lejegyzésében is szerepelnek, többek között olyanokban, melyeknek mongol volta kétségtelen. Kiderült viszont, hogy a korábban kagánnak olvasott, két külön egységben írt jelpár a kínai huangdi „császár” szó átírását rejti, hiszen a Huang kínai családnevet is azzal a jellel írták át kitajra, melyet a „császár” összetétel első tagjára alkalmaztak.

December 12-én Lev Nikolajevics Mensikov (Leningrád) adott tájékoztatást a Leningrádban őrzött Tunhuang gyűjteményekről („A Tunhuang-kutatás Leningrádban”). Ezeket Oldenburg expedíciója hozta 1914-ben Kínából. A tárgyi emlékek ma az Ermitázsban találhatóak, míg a kéziratok (mintegy 12.000 darab) az Orientalisztikai Intézet Leningrádi Tagozata Kézirattárában. A kéziratok java része kínai, de vannak köztük tibetiek, szogdok és ujjurok is. A kínai anyagban vannak 6–11. századi irodalmi emlékek, de hivatalos iratok is, melyek elsőrendű fontosságúak mind irodalomtörténeti, mind történeti szempontból.

Szegedi tagozatunk 1985. évi programjáról Torma József titkár küldött beszámolót. Eszerint ott a következő előadások hangzottak el:

Február 28-án Kakuk Zsuzsa „Török hódoltság – török műveltség” című szemléletes, színes előadásában a jövevényszavak alapján rekonstruálta az oszmán-törököknek a hódoltság korában a magyarságra gyakorolt hatását. A vizsgálódás kiterjedt az étkezés, az öltözködés, a hadviselés, az államigazgatás, a kereskedelem stb. területére.

Március 28-án Kara György „A köztes lét könyvei. Tibeti tanácsok halandóknak és születendőknak” című, rajzokkal illusztrált előadásában tibeti buddhista szövegekre támaszkodva vázolta fel a halandók érzékeivel játszadozva egymást váltó és változó buddhista világokat. Rámutatott az ezen vallásos elképzelésekben itt-ott felcsillanó racionális részletekre.

Május 9-én Gáthy Vera „Az indiai kasztok múltja és jövője” című előadásában a kasztok általános és történeti tárgyalásán túl részletesen foglalkozott ezeknek a mai indiai közéletben és politikai életben, a mai tisztviselői és vezető réteg összetételében játszott szerepével, ennek a merev rendszernek mégiscsak meglévő mobilitásával és várható jövőjével.

November 28-án U. Kőhalmi Katalin „Mítosz és valóság Dzsingisz családfájában” címen tartott előadást. Újszerűen használta forrásként a Mongolok titkos történetét az altaji népek néprajzának megismeréséhez. Ez abban nyilvánult meg, hogy széles skálán vizsgálta és vetette össze a titkos történet egyes motívumait az altaji népek néprajzának más forrásokban előforduló motívumaival.

November 28-án Sz. G. Kljastornij „A kipcakok régi nevéhez” című előadásában a legkorábban az egyik ujjur feliratban feltűnő kipcak népnévnek a türk feliratok „szir” népnevével való azonosításának lehetőségét tárgyalta.

December 19-én Puskás Ildikó „Az indiai kultúra kezdetei” címen Indiának az árja hódítás előtti történetével, az Indus-völgyi kultúrák lehetséges etnikai hovatarozásával foglalkozott.

Társaságunk egyéb tevékenységei közül itt most csak két területre térek ki. Az egyik a rendkívül sikeres nyelvoktatói munka a Keleti Nyelvek Kollégiumában, ahol 33 csoportban 13 nyelvet – ezek: arab, bibliai és modern héber, hindi, japán, kínai, koreai, perzsa, török, szuahéli, szanszkrit, tibeti és vietnámi – tanulnak az érdeklődők. A másik pedig kiadói ténykedésünk, amelynek fő terméke a Keletkutatás jelen kötete. Ugyancsak fontosnak tartjuk a Keleti Értekezések című sorozatunkat (szerkesztője Társaságunk titkára, Fodor Pál), amelynek első, 2 éves száma

már megjelent, benne Ligeti Lajos „A Codex Cumanicus mai kérdései” című munkájával. A második füzet is nyomdában van, ez Vámbéry Árminről szóló megemlékezéseket, s a neves orientalista eddigi legteljesebb bibliográfiáját fogja tartalmazni.

Dávid Géza

A KÖRÖSI CSOMA TÁRSASÁG

VEZETŐSÉGE

Tiszteletbeli elnök:	Ligeti Lajos
Elnök:	Czeplédy Károly
Alelnökök:	Kakuk Zsuzsa
	Róna-Tas András
Főtitkár:	Bethlenfalvy Géza
Titkár:	Fodor Pál
Tudományos titkár:	Dávid Géza
A Keleti Nyelvek Kollégiumának vezetője:	Iványi Tamás
A Szegedi Tagozat elnöke:	Róna-Tas András
Az Iszlámtudományi Munkaközösség vezetője:	Fodor Sándor
A vezetőség választott tagjai:	Hazai György
	Kara György
	Tőkei Ferenc
	Vásáry István

VÁLASZTMÁNYA

Agyagási Klára	Gáthy Vera	Molnár Ádám
Apor Éva	Hazai György	Ormos István
Bartha Antal	Iványi Tamás	Polónyi Péter
Berta Árpád	Jobbágy Károly	Puskás Ildikó
Bese Lajos	Józsa Sándor	Róna-Tas András
Bethlenfalvy Géza	Juhász Ernő	Sárközi Alice
Bíró Margit	Kákosy László	Schütz Ödön
Czeplédy Károly	Kakuk Zsuzsa	Somlai György
Csongor Barnabás	Kalmár Éva	Tardy Lajos
Dávid Géza	Kara György	Terjék József
Dévényi Kinga	Kenessey Mária	Torma József
Ecsedy Ildikó	Komoróczy Géza	Tőkei Ferenc
Erdélyi István	Kőhalmi Katalin	Uray Géza
Ferenczy Mária	Ligeti Lajos	Vásáry István
Fodor Pál	Lőrincz László	Yamaji Masanori
Fodor Sándor	Mándoky István	Wojtilla Gyula
Galla Endre		

Brief Summaries of the Papers

ILDIKÓ ECSEDY, „NEW YEAR'S TREE” AND TRACES OF OTHER SHAMANISTIC ELEMENTS IN MODERN CHINA

Shamanism taken in its broader sense can be traced beyond its Central Asiatic sphere, and also before the historical appearance of Altaic peoples, even if only separate elements of the related religious tradition are pointed out. In China for example, where Confucianism not only replaced but also rejected earlier and surviving beliefs concerning uncontrollable spirits of nature, a tree cult still seems to have preserved the memory of a Heavenly Tree. This ancient cult of trees, while manifested in the cult of ancestors, as also attested to in records, is hidden — in the author's view — in the cultic tree of New Year ceremonies, is seen in recent folklore, and can be found in the idea of a „tree” in the Chinese calendrical tradition, though its cultic past has been forgotten.

ALICE SÁRKÖZI, A MONGOLIAN „PICTURE-BOOK” ON MOLON TOYIN'S DESCENT TO HELL

Picture-books were popular all over Mongolia. They originated from the temple frescoes and temple-flags. Later these pictures came out of the monasteries in the form of picture-books and picture-boards and were explained to the crowds in the market-places found outside the temple walls. These shows were accompanied by epic songs and verses.

Molon toyin's descent to hell was a well known story all over Mongolia, as well as in China and Tibet. The paper publishes a picture-book from Mongolia depicting scenes from this popular story. After the death of his father Molon left to make his way in business. Soon after his departure, his mother gave up her meritorious life, drove the monks from the house and bought animals, slaughtered them and enjoyed herself eating and drinking. As a result of this sinful life, she died and went to hell. Molon toyin decided to find her in the other-world. He visited all the 18 regions of hell and saw the terrible sufferings of the damned. At last, in the *Ayuš'i* hell he found his lost mother in terrible suffering. Later she was reborn among the preta-s, whose bellies were as big as mountains, but who had mouths as thin as the eyes of needles. Then, she was reborn as a female yellow dog.

In the picture book the story ends here because some leaves representing the happy ending are missing. However, the story goes on to tell that at last Molon toyin succeeded in rescuing his mother and how she was reborn as the daughter of a brahman.

In this paper the pictures of the Molon toyin legend are accompanied by the Hungarian translation of the Mongolian text.

ISTVÁN VÁSÁRY, UIGHUR LITERACY IN THE GOLDEN HORDE AND THE TIMURID STATES

Two Turkic manuscripts written in Uighur script are preserved in the National Library of Vienna. One of them is an edict issued by Temür-Qutluğ, khan of the Golden Horde in 1398. The other manuscript is a copy of the *Qutadğu Bilig* made in Herat in 1439. Both manuscripts were obtained by the National Library from Hammer-Purgstall's collection who had discovered them in Istanbul.

The article tries to answer the question: How did Uighur literacy come about in Muslim states such as that of the Golden Horde and the Timurids. First, the 13th-14th-century documents written in and referring to the Uighur script in the Golden Horde are dealt with. Then the different terms used for the scribes and secretaries are scrutinized (*bitikçi, bahşi, hāfız*). While in the 15th century Uighur literacy practically disappeared from the territory of the Golden Horde, it was broadly used in the Timurid states. The use of the Uighur alphabet in those states can be ascribed to the prestige of Mongol imperial traditions.

The historical fate of the above-mentioned two Viennese manuscripts testifies to the fact that Istanbul, the Ottoman capital was the westernmost point of the spread of Uighur literacy in the 15th century.

LAJOS TARDY, HEINRICH BRENNER ON THE ALTAIC, FINNO-UGRIAN AND CAUCASIAN PEOPLES (1723)

The present study does not aim at questioning the exceptionally positive appreciation of Philip Johan von Strahlenberg by the scholarly world but analyses his sources: whose works were used by the eminent Swedish author and to what extent to supplement his own researches. Among his forerunners and contemporaries (all of them his compatriots and fellow sufferers as well) in particular Heinrich Brenner, Swedish diplomat, excels. Before his long forced stay in Russia, Brenner had already spent considerable time in Persia where he had an opportunity to get acquainted with the study of oriental languages.

The work of Brenner is important in many respects. He published an extract of the History of Armenia by Moses von Choren, prepared by Johannes Bartholomeus de S. Hyacintho and provided it with notes showing his outstanding Caucasological knowledge. — But the present study is mainly devoted to that short tract which has been preserved in the form of a letter to Erich Benzel, in which Brenner describes the contemporary situation of oriental peoples. Brenner had spent more time in various parts of Russia than Strahlenberg, specially in the Caucasus and in the Volga area. He made a good number of important discoveries in the fields of ethnography, linguistics, etc., but due to his early death his results were not written up in detail.

Nevertheless, this incomplete travelogue enriches our knowledge with many important data on the Altaic, Finno-Ugrian, Ibero-Caucasian and other peoples of that area.